ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૫ મું

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

છઠ્ઠું પુસ્તક ૪થી ફેબ્રુઆરીને દિવસે બહાર પડશે.

'ગાંધીજીનું નવજીવન'

યોજના

'નવજીવન'માં આવી ગયેલાં **ગાંધીજીનાં જ લખાણો** પ્રજાને એકત્ર અને પુસ્તકના આકારમાં મળે એટલા માટે અમે 'ગાંધીજીનું નવજીવન' છાપવાની યોજના કરી છે.

૯૬ પાનાંની એકએક, એવી ચોપડીઓ વખતોવખત પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લગભગ એક વરસમાં ત્રણે વરસના લેખો આપી દેવામાં આવશે.

આ પુસ્તક આ યોજના પ્રમાણેનું પાંચમું પુસ્તક છે. એમાં સ્વદેશી કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે. જોઇતો વિષય શોધવાની સગવડ માટે હાંસીયામાં દરેક પૅરાએ મથાળાં મુકવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાય વિસ્તારપૂર્વક અનુક્રમણિકા પણ આપવામાં આવનાર છે.

કુલ સંગ્રહ આવી ૧૮ ચોપડીઓમાં સમાપ્ત થશે એવી આજની ગણતરી છે. સામટી કિંમત અગાઉથી ભરનારને **૧૮ ચોપડીઓ ૮ રૂપીયામાં** મળી શકશે. તેટલામાં બધા લેખો ન સમાતાં વધારે ચોપડીઓ કાઢવાની જરૂર પડશે તો તેટલાં દામ પાછળથી ભરવાં પડશે. **છુટક ચોપડીની કિંમત આઠ આના** રહેશે.

પૈસા અગાઉથી જ મોકલવા. વી. પી. મોકલવામાં આવતાં નથી. સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

વ્યવસ્થાપક

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા દ

વાચકોને સૂચના

§ નિશાનીવાળા લેખો 'યંગ ઇંડીયા'માંથી ભાષાન્તર છે.

† „ „ અંગ્રેજી પરથી „

¶ „ „ ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

પહેલું પુસ્તક ખલાસ થયેલું હોવાથી સામટાં ૧૮ પુસ્તકના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારાઓને પણ તે મળી શકશે નહિ; માટે તેવાઓએ રૂ. ૮ ને બદલે રૂ. ૭–૮–૦ મોકલવા.

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૧૧-૭-૧૯૨૦

(ગુજરાતની ફરજ—ચાલુ)

'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'એ ટીકા કરતાં થોડા દિવસ પહેલાં લખ્યું હતું કે આપણા વકતાઓ જેટલાં વિશેષણો પંજાબ ઇત્યાદિને વિષે વાપરી રહ્યા છે તે બધાં ખરાં જ હોય તો તેટલી લાગણી ઉશ્કેરાયા પછી લોકો ઉપાય શોધ્યા વિના ન જ રહે. 'આવશ્યકતા એ શોધની મા છે' એવો એક અંગ્રેજી કહેવતનો અક્ષરાર્થ છે. મેમણોમાં કહેવત છે કે 'મામલામાં માટી.' એટલે મામલો માટી (વીર પુરુષ) પેદા કરે છે. મામલો એટલે ભીડ. અને ભીડ માણસને તેમાંથી મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે તેથી તે માટી (મર્દ) બને છે. આપણી ઉપર ખરી ભીડ હોય, આપણાં વિશેષણો જો આપણી સ્થિતિનો ખરો ચિતાર હોય તો આપણને તેનો ઉપાય કેમ ન જડે?

આપણી અધમતાની નિશાની

પંજાબનાં દુઃખ 'અસહ્ય' છે એમ આપણે અનેક વેળા ગાયું. અસહ્ય વેદનાથી પીડાતો પુરુષ શું કરે છે? વીંછીથી ડંખાયેલો ડંખ ઉતરાવવા અનેક ઇલાજો કરે છે અને તેથી પણ દુઃખ ન શમે તો મરણ પામે છે. આપણે તો અસહ્ય દુઃખ છતાં મરવાની શક્તિ પણ ખોઇ બેઠા છીયે. પછી 'ટાઇમ્સ' કાં આપણી મશ્કરી ન કરે?

શાસ્ત્રોએ અસંતોનો ત્યાગ સૂચવ્યો છે. આપણને અસંત મિ. ઓડ્વાયર, અસંત મિ. સ્મિથ, અસંત મિ. શ્રીરામનો ત્યાગ કરવા જેટલીયે હિંમત નથી.

જે સરકાર વચન આપે ને તોડે તેનો ત્યાગ એ અનાદિ કાળનો ઇલાજ છે. રાજાથી પીડાયેલી રૈયતે રાજાનો ત્યાગ કર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો આપણા ઇતિહાસમાં સ્હેજે મળી આવે છે. પ્રજાને રીસાઇ જવાનો હક છે.

દુષ્ટ રાજાને યુરોપમાં પ્રજા હણે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજા અકળાય ત્યારે તેનું રાજ્ય છોડી દે છે. મેં સૂચવેલો અસહકાર એ હળવો ત્યાગ છે. સર્વથા ત્યાગ એ અસહકારની પરાકાષ્ઠા છે. આપણે રીસાવું પણ ભૂલી ગયા છીયે.

જો એમ હોય તો એ આપણી અધમતા સૂચવે છે. જ્યારે ગુલામ પોતાની ગુલામી ભૂલી જાય ત્યારે તેને બંધનમુક્ત કરવાનો ઇલાજ રહેતો જ નથી.

તુરતમા ધારાસભાનો બહિષ્કાર

જે બે અન્યાયોનું સમર્થન સરકાર આજે હઠપૂર્વક કરી રહેલી છે તેનાથી વધારે આકરા અન્યાય થવાનો સંભવ થોડો છે. જો તેથી આપણને અકળામણ ન થતી હોય તો સરકારનો દોષ નહિ ગણાય, પણ ગામડીઆ ભાષામાં એમ કહેવાશે કે 'આપણે એ જ લાગના છીયે.'

આવે કઠણ સમયે અસહકારનાં સ્વરૂપો જે હું ગુજરાતી પ્રજા આગળ મુકી રહ્યો છું તેને પ્રજા ખૂબ તપાસે એ તેની ફરજ છે. ગુજરાત આ કાર્યમાં અનુકરણ નહિ કરે, પણ અગ્રસ્થાન લઈ અનુકરણીય થશે એવી મારી આશા છે.

સ્હેજ વિચારથી માલમ પડશે કે ઇલકાબ છોડવા, ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવો, સરકારી નિશાળો છોડવી, વકીલાત છોડવી, એ કઠિન કાર્યો નથી. પણ હાલ તુરત તો આપણે ધારાસભાના બહિષ્કારનો નિશ્ચય કરી લેવાની જરૂર છે. ગુજરાતમાંથી એક પણ ઉમેદવાર ધારાસભામાં જવા તૈયાર ન થાય એની અસર રાજા પ્રજા ઉભય ઉપર જેવીતેવી નહિ થાય.

ધારાસભાના ત્યાગ વિષે સૂચનાઓ

હવે ધારાસભાનો ત્યાગ કઇ રીતે કરવો એ વિચારીયે. ધારાસભાનો ત્યાગ એટલે ચુપકીથી બેસી રહેવું એ નથી, પણ વોટરોને તે દિશામાં કેળવવા, સરકારની સાથે ચોખવટ કરવી એ છે.

તેથી દરેક મુખ્ય શહેરમાં આપણે ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઠરાવ કરવો જોઇયે. "ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાનોને અન્યાય મળવાથી, પ્રધાનમંડળે મુખ્ય પ્રધાનના વચનભંગને સ્વીકારવાથી અને પંજાબમાં થયેલા વિકરાળ અને અસહ્ય અન્યાયથી પ્રજાનું મન એટલું બધું દુખાયું છે કે જ્યાં સુધી આ બન્ને બાબતમાં ન્યાય નથી મળ્યો ત્યાં સુધી ધારાસભાઓમાં દાખલ થઇ સરકારને રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં મદદ કરવી એ પ્રજાનો માનભંગ કરનારૂં છે. તેથી આ સભા ભલામણ કરે છે કે કોઇએ

ધારાસભાની ઉમેદવારી કરવી નહિ; અને કોઇ ઉમેદવાર તૈયાર થાય તો તેને મત આપનારાઓએ પોતાનો મત નહિ આપવો, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કોઇને પણ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાં મોકલવા નથી ઇચ્છતા એમ તેને લખી મોકલવું.” આ ભાવાર્થના ઠરાવ પ્રત્યેક સ્થળે તત્ક્ષણ કરવાની જરૂર છે.

કૉંગ્રેસને દિશાદર્શન

કૉંગ્રેસની બેઠકની આપણે રાહ જોવાની જરૂર નથી. કૉંગ્રેસ પ્રજામત બતાવનારૂં વાહન છે. કૉંગ્રેસ પ્રજામત કેળવવાનું સાધન ઓછે જ અંશે છે. જેઓને પોતાનો માર્ગ સૂઝ્યો છે તેઓએ કૉંગ્રેસને સારૂ જરા પણ રોકાઇ રહેવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાના નિશ્ચયને અમલમાં મુકી કૉંગ્રેસને પ્રજામતની દિશા અને તેનો વેગ બતાવવાનો છે.

આ મહત્કાર્યમાં બધા એકાએક એકમત થાય એવું બનવું મુશ્કેલ છે. આપણે ધીરજથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારાને કેળવવા પડશે. તેઓની તરફ અણગમો બતાવી, તેઓનો બહિષ્કાર કરી, આપણે તેઓનો મત નહિ ફેરવી શકીએ, પણ તેઓને દલીલોથી વિનયપૂર્વક સમજાવી આપણા મતના કરવા જોઇશે. આમ કરવાથી જ આપણે પ્રજામત શુદ્ધ રીતે કેળવી શકીશું.

શાહજાદાનું આગમન

શાહજાદાના આગમન સામે અણગમો

શહેનશાહ જ્યૉર્જના પાટવી કુંવર આવે તો આજે જે દુઃખી હાલતમાં આપણે છીએ તેવી સ્થિતિમાં તેમનો હાર્દિક આવકાર આપણે કરી શકીએ કે નહિ એ સવાલ મિ. બૅપ્ટિસ્ટાએ ‘ક્રૉનિકલ’માં ઉઠાવ્યો છે. તેમાં મારા વિચારો વિષે પણ તેમણે ઘણું લખ્યું છે, તેથી મારા વિચારો દર્શાવવાની ફરજ મારી ઉપર આવી પડી છે.

હું માનું છું કે શાહજાદાને અથવા બાદશાહી કુટુમ્બને આપણે રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં નથી ઘસડી શકતા. આપણે સરકારની સાથે સાધારણ મતભેદ હોય તો શાહજાદા આવે ત્યારે તેમને આદરપૂર્વક વધાવી લેવા જોઇએ. પણ જ્યારે પ્રજા શોકગ્રસ્ત હોય, જ્યારે પ્રજા અતિશય દુભાયેલી હોય ત્યારે શાહજાદાનું આગમન શોભે નહિ અને અમલદારવર્ગ પ્રજાની સ્થિતિ જાણ્યા વિના જો શાહજાદાને મોકલે તો પ્રજા તેવા પગલાનો અણગમો બતાવવાનો હક રાખે છે. તેમાં શાહજાદાનું કશું અપમાન થતું નથી. આનાથી વિરુદ્ધ વિચાર બતાવવો એ અંગ્રેજી રાજ્યબંધારણનું અજ્ઞાન બતાવવા જેવું થાય.

સરકારની જાળ

યાદ રાખવું જોઇયે કે શાહજાદા પોતાની ઇચ્છાએ આવતા નથી. એમ કરે તો રાજ્યબંધારણની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું ગણાય. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ અહીંની સરકારની સાથે મસલત કરીને તેમને મોકલે તો જ તેમનાથી આવી શકાય. શાહજાદાથી પોતાની સ્વેચ્છાએ એક પણ હિન્દીની મુલાકાત ન લેવાય, તેમનાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક પણ ભાષણ ન થાય. એટલે શાહજાદાનું આગમન એ તેમનું કાર્ય નહિ પણ સરકારનું કાર્ય ગણાય.

વળી સરકાર શાહજાદાને હિન્દુસ્તાનમાં લાવે તો તે પોતાની મતલબે. સરકારને રૈયત વચ્ચે મોટો મતભેદ ન હોય ત્યાં તો બેઉની એક મતલબ ગણાય. પણ જ્યાં મોટો મતભેદ હોય ત્યાં સરકારની મતલબ તે પ્રજાની હાનિ હોય. આ સમયે શાહજાદા આવે અને આપણે તેમને વધાવી લઇયે તેનો અર્થ સરકાર એવો જ કરે કે પ્રજાનું મન દૂભાયું નથી ને દૂભાવાની વાત માત્ર થોડા અસંતોષી માણસો કરી રહ્યા છે. આવો અર્થ કરે તેમાં નવાઇ પણ ન ગણાય.

એટલે સરકાર જો આ ટાણે શાહજાદાને લાવે તો હું તેને જાળરૂપ જ સમજું. તે જાળમાં ન ફસાવું એ પ્રજાની ફરજ છે.

આવકારનો નિષેધ

પ્રજાની આજ શી સ્થિતિ છે? ખિલાફતના સંબંધમાં પ્રજાના એક અંગને પ્રધાનમંડળે આપેલું વચન તોડયું છે ને તેનો હિન્દી સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. મુસલમાનોની ધર્મલાગણી તરછોડી છે. પંજાબમાં પ્રજાની ઉપર અમલદારોએ ભારે અત્યાચાર કર્યો તેનો પશ્ચાત્તાપ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનો ઉદ્ધત બચાવ કર્યો જોવામાં આવે છે. અત્યાચારીઓમાંના ઘણાનો અમલ કાયમ રાખ્યો છે ને તેઓનો અત્યાચાર આજ પણ કાયમ છે. આ સ્થિતિમાં આપણે શાહજાદાને આવકાર આપી સરકારની સત્તાને વધારે કાયમ કરીયે તો આપણી બેડીને આપણે હાથે સજ્જડ કર્યા બરોબર થાય.

બાદશાહને આવકાર ન આપી આપણે સરકારનાં અકાર્યો તરફ આપણો સખત અણગમો જાહેર કરીયે છીયે. તેમ કરવાનો આપણને હક છે. તેમ ન કરીયે તો આપણે હીચકારામાં ખપીયે. આપણી અરજીઓ ને ફરીઆદો ખોટી ગણાય.

જો સરકાર શાહજાદાના આગમન સમયે પ્રજામાં ઉત્સાહ, ઉમંગ અને માનની લાગણી જોવા ઇચ્છતી હોય તો સરકારની ફરજ છે કે તેણે પ્રજાને સંતોષવી. પ્રજાને સંતોષવાનો એક જ રસ્તો છે. ખિલાફતનો ન્યાયી ફડચો કરવો ને પંજાબની બાબત

સંપૂર્ણ ઇન્સાફ કરવો. આ બે વસ્તુઓ સરકાર અને પ્રજાની વચ્ચે અંતરાય પાડનારી છે, પ્રજાને શોકમાં ડુબાવનારી છે. તેથી પ્રજાનું સમાધાન ન થાય ત્યાં લગી પ્રજાએ ખુલ્લા શબ્દોમાં સરકારને જણાવી દેવું જોઇયે કે તે શાહજાદાના આવકારમાં ભાગ

અસમર્થ છે.

શુદ્ધ સ્વદેશી

સ્વદેશીનાં મૂળતત્ત્વો

ગયે અઠવાડિયે શ્રીમતી સરલાદેવીની પંજાબમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિને વિષે થોડી ખબર 'નવજીવન'માં અપાઇ ગઇ છે. ત્યાર પછી તાર ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ જેલમમાં મળેલી ખિલાફત કૉન્ફરન્સમાં ગયેલ ત્યાં પણ સ્વદેશી ઉપર જ બોલ્યાં. મુસલમાનો સ્વદેશી ગ્રહણ કરવા મંડી ગયા છે એટલે ખિલાફતના તખ્તા ઉપરથી સ્વદેશીની વાતો સહેલાઇથી થઇ શકે છે.

આવે સમયે સ્વદેશીનાં કેટલાંક મૂળતત્ત્વો સમજી લેવાં બહુ આવશ્યક છે. લાખો મુસલમાનો સ્વદેશીવ્રત લઇને બેસી જાય તો સ્વદેશીની વૃદ્ધિ થાય કે? મને લાગે છે કે જો તેઓની હાજત પૂરતો નવો માલ પેદા થાય તો વૃદ્ધિ થાય, અથવા બીજાઓ અને મુસલમાન વ્રત લેનારા પોતાની કપડાંની હાજતો ઓછી કરે તો થાય.

મીલો અને સ્વદેશી

આપણી મીલોમાં જે માલ પેદા થાય છે તે હિન્દુસ્તાનને સારૂ પૂરતો નથી. મીલો વધારે કાપડ તુરતમાં પેદા કરી શકે તેમ નથી. જેટલું સૂતર મીલો કાંતે છે તેનાથી વધારે વણવાની તેમની તાકાત છે. એટલે મીલના સૂતરથી હાથવણાટ કરીયે તેટલું ઓછું કાપડ મીલો વણે, તેટલું વધારે કાપડ પેદા થાય નહિ. આનું પરિણામ એ આવે કે બહારથી કાપડ વધારે આવવાને બદલે સૂતર વધારે આવે. એટલે આપણે છીયે ત્યાંના ત્યાં જ રહીયે. વણાટના પૈસા તો અહીં બચાવી શકીયે એમ માનવાનું યે કારણ નથી કેમકે સૂતરના દામ વધે. આ સ્વદેશી ન કહેવાય.

ધર્મ અને અર્થની રક્ષા

આપણે કલ્પેલી સ્વદેશીમાં ધર્મની અને અર્થની રક્ષા રહેલી છે. આપણા જ પડોશી, આપણાં જ ભાઇબહેનોની સેવા આપણે ન કરી શકીયે, તેમના મ્હોંમાંથી કાઢીને દૂરનાંના મ્હોંમાં નાંખીયે એ પરમ અર્થ નથી. એ દયા નથી. એમાં તો આપણે આપણું ક્ષેત્ર છોડયું ગણાય. એટલે આપણી કાંતનારી બહેનોને અને આપણા વણકરોને ઉત્તેજન આપવા આપણે બંધાયા છીયે; અને તેમ કરતાં આપણે

સાઠ કરોડ રૂપીયા દેશનાં ભૂખે મરતાંના ઘરમાં નાંખીયે એ અર્થનું રક્ષણ. આ બન્નેની રક્ષા સાથે જ થાય એવો સ્વદેશી સહેલો ધર્મ છે.

સાચું સ્વદેશી કયું?

એ ધર્મ તો હાથે સૂતર કાંતીયે ને તે વણીયે ત્યારે જ પાળી શકાય. તેથી સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ એ જ સાચી ને શુદ્ધ ગણાય કે જેથી આપણે વધારે સૂતર પેદા કરી તે વણાવી લઇયે અને એમ વણાયેલું કપડું આપણે વેચીયે. તેથી સ્વદેશીના દરેક શોખીને અને સ્વદેશી દુકાનો ચલાવનારને મારી સલાહ છે કે તેમણે કાંતનારીઓને પેદા કરવી ને તેમણે બનાવેલું સૂતર વણાવી તેનો પ્રચાર કરવો. હું જાણું છું કે આ કામ મુશ્કેલ છે, તેમાં નિરાશાઓ રહેલી છે. પણ મુશ્કેલીઓનો માર્ગ ખેડ્યા વિના ઉન્નતિ સંભવતી નથી. ધવલગિરિનો રસ્તો અસંખ્ય મુસાફરોનાં હાડકાંથી લદાયેલો છે. કાચાપોચા તો તળેટીએથી જ થાકે છે, છતાં ત્યાં જવાનો રસ્તો ખીણો અને ટેકરીઓમાં જ રહ્યો છે. એટલે સ્વદેશીનું સાહસ કરનારાઓ સ્વદેશીનું તત્ત્વ સમજીને કાર્ય આગળ વધારશે તો પશ્ચાત્તાપ નહિ કરવો પડે. ભલે પોતે જ કાંતવાનું કરી વિરમે; ભલે થોડાને જ પોતાનો આવેશ આપી શકે. સ્વદેશી ન ચાલે તો સ્વદેશીને નામે ઓળખાતા સાહસથી સંતોષ પામવામાં નુકસાન છે. સુવર્ણની ગરજ ચકચકતા પિત્તળથી નહિ સરે. હીરાની ગરજ કાચ નાહ સરે. ને જેમ કાચને હીરા તરીકે માની લેવામાં હીરો મળતાં ઢીલ થાય તેમ ખોટા સ્વદેશીને સાચા સ્વદેશી તરીકે માની લેતાં આપણે સ્વદેશીના પ્રચારને ઢીલમાં નાંખશું. જો સૂતર પેદા કરવાની જ વાત હોય તો કરોડો ઓરતોને સૂતર કાંતવાનું સમજાવવાને બદલે દસ વીસ મીલો જ કાં ન બાંધવી એવી શંકા કેટલાકને ઉભી થશે. તેનો જવાબ હું ‘નવજીવન’માં આપી ગયો છું. મીલો સહેલાઇથી પેદા થઇ શકતી નથી. મીલો પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કોઇએ કરવાની જરૂર પણ પડે તેવું નથી. ધનાઢ્ય વર્ગ તે આદરીને વધાર્યાં કરે છે. મીલો પેદા કરવાથી સંચા મેળવવાની પરાધીનતા આપણી ગાંઠે બંધાય છે. તેમ મીલો વધારવામાં કરોડોની ભૂખનો ઇલાજ આપણને નથી મળી જતો ને કરોડોમાં આપણે સાઠ કરોડ રૂપીયા દર વરસે ફેરવી નથી શકતા. હિન્દુસ્તાનની કરોડોની પ્રજા જે ઓગણીસસો માઇલ જેટલા લાંબા ક્ષેત્રમાં પથરાયેલી છે તેનો ભૂખમરો જ્યાં સુધી કરોડોના ઘરમાં ખેતીનો સહાયક ધંધો દાખલ ન કરીયે ત્યાં લગી મટવાનો જ નથી, અને એવો ધંધો કેવળ સૂતર કાંતવાનો અને કેટલેક અંશે વણવાનો જ છે. આ ધંધો દોઢસો વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતો હતો અને ત્યારે આપણે આજે છીયે તેવા કંગાલ ન હતા.

શાન્તિનિકેતન

શાન્તિનિકેતનને આર્થિક મદદ

મિ. અન્ડ્રુઝ લખે છે કે શાન્તિનિકેતનમાં મકાન બંધાઈ રહ્યાં છે ને પૈસાની તંગી ઘણી રહે છે. કવિશ્રી અત્યારે ત્યાં નથી ને મુખ્ય બોજો મિ. ઍન્ડ્રુઝ ઉપર રહે છે.

મને લાગે છે કે ગુજરાતે પોતાની ફરજ કવિશ્રીના આગમન સમયે પૂરી નથી બજાવી. અવાજો વડે અને ફુલના હારો વડે આવકાર આપવો એ વિવેક છે; એ ફરજ બજાવવાની શરૂઆત છે, તેની પૂર્ણતા નથી. જો આપણે કવિશ્રીને અલૌકિક પુરુષ રૂપે ઓળખતા હોઇયે, જો આપણે તેમની વિદ્વત્તાની કદર કરવા માગતા હોઇયે તો તેમના કાર્યમાં તેમને સહાય કરવી એ આપણો ધર્મ છે.

મદદ કરતા પહેલાં દરેક મનુષ્યના દરેક કાર્યને આપણે મળતા થવાની જરૂર હોતી નથી. મહાન પુરુષોનાં કાર્યોમાં આપણે અપૂર્ણતા જોઇયે એ સંભવિત છે. તેમના હેતુ નિર્મળ હોય તો અપૂર્ણતા જોતાં છતાં તેમના કાર્યમાં મદદ કરવી આપણી ફરજ છે.

પંડિતા રમાબાઇની પ્રવૃત્તિને આપણે ભાગ્યે જ જાણીયે છીયે. એ બાઇ એકલી અમેરિકાના પૈસાથી પોતાનું કાર્ય ચલાવી રહી છે. તે ખ્રિસ્તી છે એટલે આપણે તેના કાર્યમાં રસ નથી લેતા. તે આપણી પાસે મદદ માગવા આવતી નથી. આવતી નથી એ વાસ્તવિક પણ છે. તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રવર્તાવવાનો ઉદ્દેશ રહ્યો છે, તે અમેરિકાના લોકોને ભાવે છે. પંડિતાનાં બધાં કાર્યો કંઇ અમેરિકાના લોકો જોવા જતા નથી, કદાચ પસંદ પણ ન કરે. પંડિતાનો ઉદ્દેશ તેઓને સારૂ બસ છે, એટલે તેઓમાંના કેટલાક તે મોટી સંસ્થાનો મોટો ખર્ચ પૂરો પાડે છે.

તેમજ જો આપણે કવિશ્રીના ઉદ્દેશને માન આપતા હોઇયે, રાષ્ટ્રીય કેળવણી રાષ્ટ્રીય હાથમાં રાખવાનો અખતરો આપણને પસંદ હોય, કવિશ્રીની કળા આપણાં બાળકોમાં પણ કંઇક અંશે ઉતરે એમ આપણે ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે તે સંસ્થાને નભાવવી જોઇયે. કવિશ્રીએ પોતે કહ્યું છે કે શાન્તિનિકેતન તેમનો વિનોદ છે. તેઓ બાળકોને પોતાના વિનોદને ખાતર એકઠાં કરે છે. તે વાતાવરણમાં તેમનો વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય છે. શાન્તિનિકેતન તેમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની કૃતિ છે. કવિશ્રીની પૂજા કરવી ને તેમની સંસ્થાને મદદ ન કરવી એ વિરોધી વાત થઈ.

ગુજરાતીઓનો ફાળો

ગુજરાતીઓને હું આ સંસ્થાનું થોડુંઘણું ખર્ચ ઉચકી લેવા ભલામણ કરૂં છું, કેમકે કવિશ્રીને આપણે આપણા માનવંતા પરોણા તરીકે નોતર્યા હતા. આપણું

આમંત્રણ સ્વીકારવામાં એમનો એ પણ ઉદ્દેશ હતો કે તેમની સંસ્થાને આપણે ઓળખીયે ને તેને મદદ કરીયે. જ્યાં જ્યાં ભાવપૂર્વક તેમને ભેટ કરવામાં આવી તે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી છે. તેમનો કાઠીયાવાડનો પ્રવાસ નિરર્થક ગયો એમ કહી શકાય. ભાવનગરે કંઈ જ ન કર્યું એમ ગણાય. વડોદરામાં પણ એમ જ થયું. અમદાવાદે તેના ગજાના પ્રમાણમાં થોડું જ કર્યું કહેવાય. મારી ઉમેદ છે કે આ ખામીને આપણે હજુ સુધારી લઇ આપણા સત્કારની પૂરણી કરીશું.

માંગરોળના રા. તુલસીદાસ કરાણીએ પોતાને ત્યાં વિવાહ હતા તે પ્રસંગનો લાભ લઇને થોડા જ દિવસ પર રૂા. ૧૦૦૧ મોકલ્યા. તેની પહોંચ લખતાં જ મિ. ઍન્ડ્રુઝે જણાવ્યું છે કે હજુ બહુ મદદની જરૂર છે. આપણે જેમ જેમ આગળ વધશું તેમ તેમ આપણા ઉપર મરજીયાત કરો અવશ્ય વધશે. આપણી શક્તિ અનુસાર આપણે તે આપી છૂટવું જોઇયે. જેઓનો વિચાર મદદ કરવાનો હોય તેઓએ આશ્રમ પર અથવા મિ. સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝ, શાન્તિનિકેતન, બોલપુર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે, એ શિરનામે પોતાનો ફાળો મોકલવો.

જૂનાગઢનું ગાંડપણ

નવાબનું ગાંડપણ

જૂનાગઢની બાહ્દ્દીન કૉલેજના સિંધી વિદ્યાર્થીઓને ત્યાંના નવાબ સાહેબે કઢાવી મુકયાની ખબર જૂની થઈ ગઇ છે. સાઠ વિદ્યાર્થીઓને કારણ વિના ચોવીસ કલાકમાં કાઢી મુકવા ને ટ્રેનમાં રવાના કરી દેવા એ ગાંડપણની જ નિશાની ગણાય. આવું ગાંડપણ આપણને પંજાબનો માર્શલ લૉ યાદ કરાવે છે.

આ પગલાની પાછળ અંગ્રેજ સરકારની અસર છે કે નહિ એ સવાલ તુરત ઉત્પન્ન થાય છે. નવાબ સાહેબે કાંઇ કારણ બતાવ્યું જણાતું નથી, એટલે નિશ્ચયપૂર્વક કંઇ કહી શકાય નહિ.

જો નવાબ સાહેબે પોતાની ઇચ્છાએ જ આ પગલું ભર્યું હોય તો સિદ્ધ થાય છે કે દેશી રજવાડામાં રૈયતવર્ગ સરકારી સત્તા નીચે રહેલ રૈયતના કરતાં વધારે દુઃખી છે.

દેશી રાજાઓની સ્થિતિ કેવળ દયાજનક છે. તેઓ પોતે રૈયત છે. તેઓની સત્તા ને તેઓની દોલતનો આધાર કેવળ અંગ્રેજ સલ્તનતને આધીન છે ને તે સલ્તનતથી

નભી શકે છે. આવાં પરાધીન રાજ્યો તળે વસતી રૈયત રયતની રૈયત હોય એવડી રીતે પરાધીન હોવાથી કેટલીક વેળા બેવડું નુકસાન વેઠે છે.

પણ નવાબ સાહેબના કૃત્યની જવાબદારી કોની છે, દેશી રાજાની રૈયતના હક શા છે, તેઓની સ્થિતિ કેમ સુધરે, એ વિચાર કરવાનો આ અવસર નથી; આપણી આગળ તે વિચાર કરવા જેટલી સામગ્રી નથી.

પણ કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીઓની તેમના સાથીઓ પ્રત્યે શી ફરજ છે એ મહાપ્રશ્ન ઉભો થાય છે. કાઠીયાવાડના લોકો શરીરે મજબૂત છે, બહાદુર પણ કહેવાય છે. તેમની સહનશક્તિ વખણાય છે. કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સિંધી ભાઇઓનું અપમાન સાંખી બેસી શકે? મને તો લાગે છે કે જો સિંધી વિદ્યાર્થીઓને પાછા બોલાવવામાં ન આવે તો કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીઓની ચોખ્ખી ફરજ એ છે કે તેઓએ કૉલેજનો ત્યાગ કરવો.

શિક્ષણ અને સ્વમાન

એમ કરે તો બિચારા વિદ્યાર્થીઓનું ભણતર રખડે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે. હું તો કહીશ કે તેઓ આવે સમયે કૉલેજનો ત્યાગ કરે એમાં જ ખરૂં ભણતર છે. જે ભણતર સ્વમાન ન શીખવે તે ભણતર શાનું? સમય આવ્યે દુઃખ સહન કરીને પણ પોતાના સાથીઓનું માન જાળવવું જોઇએ. તેઓનો અન્યાયમાંથી બચાવ કરવો એ પુરુષાર્થ છે.

આપણે મનુષ્ય બનવું એ પ્રથમ ભણતર છે. મનુષ્ય જ અક્ષરજ્ઞાનને લાયક છે. જે મનુષ્યત્વ ગુમાવી બેઠા છે તેને શીખવીને શું કરવું? અક્ષરજ્ઞાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતું. વળી કાલેજના વિદ્યાર્થી બાળક ન ગણાય. તેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને લાયક નથી એમ ન કહેવાય. એટલે મારી ઉમેદ છે કે બાઉદ્દીન કૉલેજનો દરેક કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થી જો સિંધી વિદ્યાર્થીને ન્યાય ન મળે તો તે કૉલેજનો ત્યાગ કરશે.

પછી શું કરવું એ પ્રશ્ન થશે. સંભવ છે કે આ વિદ્યાર્થીને બીજી કૉલેજમાં દાખલ નહિ કરે. જો દાખલ કરે તો તેની પાસે ફી આપવા જેટલા પૈસા નહિ હોય. આ મુશ્કેલી સહન કરવામાં જ કાલેજના ત્યાગની કિંમત છે. જો કૉલેજો ઘાસની જેમ ઉગી નીકળતી હોત તો તેની કિંમત કંઇ હોત જ નહિ ને સિંધી વિદ્યાર્થીને કાઢી મુકવામાં ન જ આવ્યા હત.

ત્યાગી વિદ્યાર્થીઓ પરિશ્રમ ઉઠાવી પોતાનો અભ્યાસ ઘેર કરી શકે છે. તેઓને મફત શિક્ષાનો બંદોબસ્ત થઇ શકે. અત્યારે એવા પારમાર્થિક શિક્ષકો નીકળવા

મુશ્કેલ નથી કે જેઓ આવા વિદ્યાર્થીઓને મદદ દેવા આનાકાની કરે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પ્રાથમિક ફરજ બજાવશે તેમાંથી જ આ અન્યાયને પહોંચી વળવાનો માર્ગ મળી રહેશે. પોતાની સમક્ષ આવેલી ફરજ બજાવતાં ભવિષ્યનો વિચાર ન કરવો એનું નામ જ નિષ્કામ કર્મ છે ને તે જ ધર્મ છે.

તા. ૧૮–૭–૧૯૨૦

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

પજવણીની નિષ્ફળતા

ધીમે ધીમે અસહકાર પોતાનું સ્વરૂપ પકડતો જાય છે. નવી ધારાસભાનો ત્યાગ એ મોટામાં મોટી વસ્તુ પ્રજાની સમક્ષ ખડી થઇ છે. મારી ઉમેદ છે કે પ્રજા અડગ થઇને તેનું સેવન કરશે.

જેની દાનત ખરાબ છે, જેને જાણીજોઇને ન્યાય નથી કરવો, જેના હૃદયમાં પ્રજાનો તિરસ્કાર છે એવી આપણી ખાત્રી થઇ છે, તેણે યોજેલી યોજનામાંથી આપણે શું મેળવવાના હોઇયે ?

અત્યારે હું આખા રાજ્યતંત્રને ઝેર સમાન જોઈ રહ્યો છું. કડવીના વેલામાંથી મીઠાં ફળની આશા જ કેમ રખાય ? મુખ્ય સવાલ એ છે. ધારાસભામાં જઇને હમેશાં સામે થવું કે ધારાસભામાં મુદ્દલ ન જ જવું ? પજવણીથી કોઈ લડવૈયા હારે નહિ. અંગ્રેજ લડનારા છે. ધારાસભામાં પજવણી કરવી એટલે શું ? લાંબાં ને તીખાં ભાષણો કરવાં, ગાળો પણ દેવી, અને આપણા વોટની–મતની જરૂર જણાય ત્યારે તે ન આપવા. જેઓ એમ માને કે આવા ઉપાયોથી સરકાર હારી જાય, તેઓએ રાજ્યબંધારણનો અભ્યાસ જ કર્યો નથી. આવી પજવણીથી ઝીણી ઝીણી ચીજો આપશે પણ તત્ત્વ કદી નહિ આપે.

અફીણની ગોળી

આજ લગીની આપણી જે જીતો છે તે વડે આપણે મુખ્ય વસ્તુ ભાગ્યે જ લીધી હશે. હિન્દનો પૈસો ચાલ્યો જ જાય છે. મિલીટરીનો ભય લેશ પણ ઓછો નથી થયો. ગોરાકાળા વચ્ચેનો ન્યાય જરાયે શુદ્ધ નથી થયો. પ્રપંચ ઓછો થવાને બદલે વધ્યો છે. રાજ્યનીતિ એક તસુભર પણ સુધરી નથી. બન્નેની વચ્ચેનો સંબંધ દહાડે દહાડે નિર્મળ થતો જાય છે એમ કોણ કહેશે ?

તો પછી થોડા હિન્દી જજ બન્યા, થોડાને કારોબારી સભામાં પદવી મળી, થોડા હિન્દી ધારાસભામાં ગયા, એક હિન્દી ઉમરાવપદ પામ્યા, તેથી શા દહાડા વળ્યા ? તેને હું લાલચ રૂપે ગણું છું. એ આપણને સૂતેલા રાખવાને સારૂ અફીણની ગોળી છે. જ્યાં સુધી ન્યાય નથી ત્યાં સુધી તેમના તરફથી મળેલું માન એ ખરૂં જોતાં અપમાન છે. આવી સીધી વાત આપણે કેમ ન સમજી શકીયે ?

હું તો આખા હિન્દુસ્તાનની ભારે આશા રાખી બેઠો છું. પણ ગુજરાતની આશા વધારે રાખવાનો મને હક છે એમ માનું છું. ગુજરાત આ બાબતમાં અગ્ર હિસ્સો આપે એવી આશા રાખીશ.

ગુજરાતની પ્રજા ચોક્કસ ગણાય છે. તેને હિસાબ કરતાં બહુ આવડે છે. મેં જે હિસાબ પ્રજા આગળ મૂક્યો છે એ તો તદ્દન સહેલો છે. કીચડમાં પગ નાંખવો ને છાંટા ન ઉડે એ કેમ બને ? જ્યાં સુધી રાજ્યતંત્ર અન્યાયબુદ્ધિથી ખરડાયેલું છે ત્યાં સુધી ધારાસભાને હું કીચડ સમાન જ ગણું છું.

પજવણીથી આયર્લેંડની પ્રજા કંઇ નથી મેળવી શકી. તેને તો પારનેલ જેવો ભડ લડવૈયો હતો. હવે તે પ્રજાએ હારીને ખુનામરકી અખત્યાર કરી છે. આને પણ હું તો ભૂલ ગણું છું. પજવણીનું પરિણામ કંઈ નથી એટલું જ બતાવવા આયર્લેંડનો દાખલો ટાંકું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જનરલ બોથાની સમક્ષ બે રસ્તા હતા: ધારાસભામાં જઇને ન્યાય માગવો અથવા તો ધારાસભાનો ત્યાગ કરવો. તેણે ધારાસભાનો ત્યાગ પસંદ કર્યો અને તે જીત્યો. તેણે મનમાનતું રાજ્યબંધારણ મેળવ્યું ને સ્વતંત્ર પ્રજાનો પ્રધાન થયો.

ધારાસભાના ત્યાગના લાભ

ધારાસભાનો ત્યાગ કરવાથી પ્રજા ચડશે. પ્રજાને શુદ્ધ તાલીમ મળશે ને સરકારની ઉપર જ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનો બોજો આવી પડશે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જો પ્રજાનો શિક્ષિત ભાગ જ મધલાળને છોડી પોતાની ફરજ સમજી સરકાર તરફથી મળતા દેખાતા લાભોનો ત્યાગ કરે તો રાજ્યતંત્ર એક ક્ષણભર સરકાર નહિ ચલાવી શકે. રાજ્યતંત્ર કેવળ પ્રજાની આડકતરી સંમતિથી ચાલે છે. એ રાજ્યતંત્રની સામે પ્રજા સીધી રીતે થાય ત્યારે ચાલી જ ન શકે. પ્રજાને ડરાવીને નહિ પણ ભોળવીને મુખ્ય ભાગે સરકાર રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે. ડર છે, પણ તે છેવટનું શસ્ત્ર છે. ન્યાય છે તે રાજ્ય ચલાવવા પૂરતો છે. ન્યાય કરવો એ ઉત્તમ 'પૉલીસી' છે તેથી ન્યાય કેટલેક ભાગે મળે છે. આપણે તો પૃથ્વી રસાતાળ થાય તો પણ ન્યાય જ થાઓ એવું માગીયે છીયે.

નીતિબળની [illegible]

અને આ તત્ત્વ દાખલ કરાવવા સારૂ આપણે અંગ્રેજી અમલદારોનાં દિલ બદલવાની વાત આવે છે. એ બદલવાને સારૂ આપણે તેના બરોબરીઆ છીયે એ બતાવવું જોઇયે. માણસ બરોબરીઓ પોતાના નીતિબળથી કે શરીરબળથી બની શકે છે. શરીરબળથી એકસરખાપણું મેળવવું એ ઉતરતી પંક્તિનું સરખાપણું છે, એ પશુનિતિ છે; પણ હિન્દુને તો એ ત્યાજ્ય છે. હજારો વર્ષની આપણી તાલીમ જુદા જ પ્રકારની છે. નીતિબળથી અંગ્રેજને વશ કરી શકાય છે એ મારી દ્રઢ માન્યતા છે. હું તેમના અમલદારોના અન્યાયને વિષે કટુ લખાણ કરી ગયે છું, છતાં હું માનું છું કે જેટલી અસર નિતિબળની એ પ્રજાની ઉપર થઇ શકે છે તેટલી અસર યૂરોપની બીજી પ્રજા ઉપર નથી થઇ શકતી. અને ધારાસભાનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ એ નીતિબળની એક અલ્પ નિશાની છે. આ ત્યાગ સહેલાઇથી થાય તેવો છે અને છતાં તે પ્રજાના પ્રતિનિધિ થવાને લાયક પુરુષોથી થવો જોઇયે તેથી મહા અસર ઉપજાવનારો છે.

સ્ત્રીઓની ફરજ

પંજાબના અત્યાચાર અને સ્ત્રીઓ

પંજાબમાં જે અત્યાચાર થયા છે તે વિષે બહેન બાઇ જાઇજી જહાંગીર પિટિટના પ્રમુખપણા નીચે મુંબઇની સ્ત્રીઓએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. તેમાં બે અર્થ સર્યા છે. એક તો તેઓએ હિન્દુસ્તાનનાં દુઃખમાં ભાગ લીધો છે અને તે દુઃખ શું છે તે સમજી લીધું છે. એવા અત્યાચારોને વિષે સ્ત્રીઓ તટસ્થ નથી રહી શકતી. જ્યાં સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્ત્રીત્વ અને પુરુષો પોતાનું પુરુષત્વ ખોઇ બેસે એવા સંજોગો આવી પડે ત્યાં સ્ત્રીઓ મૂગી બેસી જ ન શકે. પંજાબમાં પુરુષોનાં જ અપમાન નથી થયાં, સ્ત્રીઓનાં પણ થયાં છે. મનિયનવાલા ગામમાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવામાં ઉદ્ધત અમલદાર મિ. બૅાસવર્થ સ્મિથે કંઇ કચાશ રાખી નહોતી. એટલે સ્ત્રીઓએ મુંબઇમાં સભા ભરી પોતાની ફરજ બજાવવા ઉપરાંત કંઇ જ વધારે નથી કર્યું. મારી ઉમેદ છે કે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરોમાં સ્ત્રીઓ એવી જ સભા ભરી ઠરાવો પસાર કરશે.

સ્ત્રીઓ અબળા નથી

સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા માની આવાં કામોમાંથી મુક્ત નથી થઇ શકતી. અબળા એ વિશેષણ આત્માને વિષે તો લાગુ ન જ પડે. એ તો શરીરને વિષે કહેવાનું છે. એક બાલિકા જેનો આત્મા ઉજ્જ્વલ છે, જેને તેનું ભાન થયું છે, તે

સાડા છ ફુટ લાંબા ઉદ્ધત અંગ્રેજની સમક્ષ ઉભી તેને મ્હાત કરી શકે છે. જે સ્ત્રીને પોતાપણાનું ભાન આવ્યું છે તેનું સ્ત્રીત્વ તેના આત્મબળ વડે શોભે છે. પોતાના શરીરની નબળાઇ સ્વીકારી નબળી બની સ્ત્રી પોતાનું સ્ત્રીત્વ શોભાવી નથી શકતી. સીતા, દ્રૌપદી આદી સ્ત્રીઓએ પોતાનો પ્રભાવ દુષ્ટો પર પાડ્યાનું આપણને શાસ્ત્રો શીખવે છે. જેમ હાથીનું શરીરબળ મનુષ્યના બુદ્ધિબળ આગળ કામ નથી કરતું તેમ મનુષ્યના એટલે સ્ત્રી પુરુષ ઉભયના આત્મબળ આગળ મનુષ્યનું બુદ્ધિબળ અને શરીરબળ તૃણવત્ થઇ જાય છે.

તેથી હું ઇચ્છું છું કે હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા માની પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર નહિ તજે. જે સ્ત્રીજાતિએ હનુમાનાદિ વીરોને પેદા કર્યા છે તે સ્ત્રીને અબળા કહેવામાં અજ્ઞાન રહ્યું છે. અથવા તેને અબળા કહી છે તે પુરુષને કેવળ પોતાની ફરજ સૂચવવા જ, કે તેણે શરીરે બળવાન હોઇ અબળા સ્ત્રીને પોતે રાક્ષસની જેમ ઉદ્ધત બની સતાવવાની નથી, પણ તેનું રક્ષણ કરી તેના આત્માનો વિકાસ થાય એવાં સાધનો તેના હાથમાં મુકી તેની સેવા કરવાની છે.

આવું બળ શામાં?

આ જમાનો કેવળ શરીરબળનો છે એવી ભ્રમણામાં પડી આપણે મુંઝાયા કરીયે છીયે અને માનીયે છીયે કે આપણે હિન્દુસ્તાનની રાંકડી પ્રજા શું કરી શકીયે? આમ માની પુરુષવર્ગ પણ અબળા બની ગયેલ જેવો લાગે છે. પણ તેવું કંઇ જ નથી એમ હિન્દુસ્તાન સમજી જાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને પોતાના સ્વમાનનું ભાન આવે ત્યારે તે પ્રજા સબળ છે અને પછી જનરલ ડાયર અહીં નહિ રહે.

એવું બળ કેમ આવે? ભારે તાલીમની જરૂર નથી. ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણે કોઇના શરીરબળથી ન જ ડરવું. શરીરબળીઓ વધારેમાં વધારે આપણા શરીરનો નાશ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. તે શરીર વિષે આપણે નીડર બનીયે ત્યારે આપણે સિંહ છીયે. એટલે બળ રાક્ષસી શરીર મેળવવામાં નથી પણ મનની મજ-બૂતીમાં, આત્માની ઓળખમાં, મોતની નીડરતામાં રહેલું છે.

સ્વદેશી

માલવીયાજીનો સ્વદેશીને ટેકો

શુદ્ધ સ્વદેશીને વિષે હું લખી ગયો છું તેની ઉપર વાંચનારને મનન કરવાની ભલામણ કરૂં છું. રેંટીયા વિષે જે ખબર આજના 'નવજીવન' માં આપી છે તે દરેક સ્વદેશીપ્રેમી સ્ત્રીપુરુષને ઉત્સાહિત કર્યા વિના નહિ રહે.

આ સ્થળે કેટલીક બીજી ખબર પણ એવી આપવા ઇચ્છું છું કે જે ખાસ ગુજરાતની બહેનોને મનન કરવા યોગ્ય છે.

માનનીય પંડિતજીએ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયને સારૂ ભિક્ષા માગતાં સ્વદેશીનો પ્રચાર ત્યાં કરવાનો છે, ત્યાં સાળો દાખલ કરવાની છે, એ ખબર આપતાં કહ્યું કે તેમને હિન્દુસ્તાનની કેટલીક રાણીઓએ પણ કાંતવાનું શીખવાની કબૂલાત આપી છે અને તાળીઓના અવાજો વચ્ચે તેમણે કહ્યું કે જ્યાં લગી હિન્દુસ્તાનના રાણા મહારાણાઓ સાળો નહિ ચલાવે ત્યાં લગી તેમને શાન્તિ નહિ થાય.

આમ પંડિતજી કેમ બોલ્યા? તેઓ સમજે છે કે હિન્દુસ્તાનના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો આધાર રેંટીયા અને હાથસાળ પર રહેલો છે. જ્યાં આર્થિક સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં બીજી સ્વતંત્રતાની આશા જ ફોકટ છે, અથવા તે સ્વતંત્રતા મેળવવાને સારૂ ઇંગ્લંડની જેમ ઉંધા ખેપ ખેડવા જોઇયે.

રેંટીયાનો પ્રસાર

એ જ વિચારે દાકતર માણેકબાઇ બહાદુરજીએ કાંતવાનું શીખી લીધું છે અને થોડુંઘણું હમેશાં કાંતે છે. માણેકબાઇ મુંબઇના એક વેળાના એડવોકેટ જનરલનાં ધર્મપત્ની છે, અને પ્રસિદ્ધ મર્હુમ દા. આત્મારામ સગુણના દીકરી છે. તેમની તબીયત કેટલાંક વર્ષ થયાં ઘણી ખરાબ રહે છે. હાલ પણ નબળાઇ રહે છે. પોતાને હમેશાં જે વખત બચે છે તે દરમિયાન કાંતવાનું કામ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.

હવે આતિયા બેગમ અને જંજીરાનાં બેગમે શીખવાનું માથે લીધું છે.

પંજાબમાં શ્રી. સરલાદેવી એકશ્વાસે સ્વદેશીનું કામ કરી રહેલ છે. તેમના છેલ્લા કાગળમાં તેઓ લખે છે કે તેમણે અમૃતસર જઇને ત્યાં રતનચંદ અને બુગા ચોધરી જેઓ જેલમાં છે તેમની ધર્મપત્નીઓને, અને રતનદેવી જેમણે પોતાના ધણીના શબને ખોળામાં રાખી આખી રાત વિલાપ કર્યો તેમને આ કામમાં રોકી લીધેલ છે. ત્યાં એક કમિટી નીમી ઓરતોમાં રેંટીયાવર્ગ ખોલ્યો છે. લુધિયાનામાં પણ

ઓરતોની સભા ભરી ત્યાં પણ તે જ કામ શરૂ કરી દીધું છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ ક્યાં સુધી નભી શકશે એ આપણે નથી કહી શકતા, પણ એટલું તો અનુભવ આપણને શીખવે છે કે જેમાં એક પણ સાચો કામ કરનાર હોય ત્યાં આરંભાયલી પ્રવૃતિ પડતી નથી.

અત્યારે દેશમાં હાથથી કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં પહેરવાનો શોખ વધી રહેલો છે. તે સમયે ગુજરાતની બહેનો કામ કરતી થઇ જાય એ આવશ્યક છે. તેમનામાં શક્તિ તો ઘણી છે, પણ તેમને ઇચ્છા થવી જોઇયે. નાગાંને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન જેવો-તેવો નથી. હિન્દુસ્તાનની કપડાંની ખોટ સ્ત્રીઓ જ્યાં લગી કામ કરતી ન થઇ જાય ત્યાં સુધી ન જ મટી શકે.

---

†માર્શલ લૉનો કારભાર

ગુજરાંવાલામાં માર્શલ લૉ

પંજાબના ગુજરાંવાલા જીલ્લાના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. એફ. એ. હેરનની સહીનો એક હુકમ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી તરફથી મને મળ્યો છે. ગુજરાંવાલા જીલ્લાના મારા અનુભવની દૃષ્ટિએ ઘટતી ટીકા સહિત તેને પ્રગટ કરવા પંડિતજીએ મને કહ્યું છે. પંજાબના મારા છેલ્લા નિવાસ દરમિયાન ઉપલો આખો જીલ્લો હું ફર્યો છું. આ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હેરને જ ગુજરાંવાલાના એક ટોળાએ ૧૯૧૯ની ૧૪ મી એપ્રિલને દિવસે રેલ્વેના એક પૂલને આગ લગાડી હતી ત્યારે લોકો પર ગોળીબાર કરાવેલો. હુકમ ૫ મી જૂન ૧૯૧૯ ની તારીખનો છે અને તે નીચે પ્રમાણે:—

પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર જોગ—

ગુજરાંવાલા, તા. ૫મી જૂન ૧૯૧૯

એ તો હકીકતમાં ચોકસ છે કે, આ જીલ્લાના જે ગામોમાં માર્શલ લૉ હજુ ચાલુ છે તે ત્યાંથી હવે થોડા જ રોજમાં ખેંચી લેવામાં આવશે. આનું પરિણામ એ થવાનું કે જેટલા કેસો માર્શલ લૉ ઉઠાવતી વેળાએ માર્શલ લૉ કમિશનો આગળ પ્રત્યક્ષ ચાલુ હશે તેટલા જ માત્ર માર્શલ લૉની રૂએ ચાલવા દેવામાં આવશે.

બીજા બધા કેસો જેનો પૂરાવો એકઠો થતો હશે કે જે સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ ચાલતા હશે તે બધા માંડી વાળવા પડશે, અને માત્ર સામાન્ય કાયદા હેઠળ જ તેની તપાસ થશે. આથી એ કેસો ખૂબ લંબાશે, કારણ સામાન્ય કાયદા હેઠળ અદાલતોમાં એ કેસો ધીરે ધીરે ચાલશે અને વળી તેને અપીલો વગેરેનાં લફરાં રહેશે. આટલા માટે એ ખાસ જરૂરનું છે કે સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ મુકવા તૈયાર હોય તેવા બધા કેસો તાબડતોબ અદાલત

આગળ રજુ કરી દેવા, અને જે કેસો જલદી પૂરા કરી શકાય તેવી તપાસમાં હોય તેમને પણ એકદમ પૂરા કરી લઇને અદાલતો આગળ મુકી દેવા. આ જીલ્લામાં હજુ સુધી પોલીસ પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા કેસો અદાલતો આગળ લાવી શકી છે અને તેથી હજુ જેમની સામે પૂરાવો મળી શકે એવા ઘણા ગુન્હેગાર લોકો હોવા જોઇયે, જેમને વગરઢીલે અદાલતો આગળ રજુ કરી દેવા જોઇયે.

અધૂરા કેસો બધા એકદમ પૂરા કરી નાંખવાના પ્રયત્નોમાં બિલકુલ કચાશ ન રહેવી જોઇયે, ગુન્હેગારોને ઓળખવાની પરેડો તાબડતોબ ગોઠવવા અને તહોમતદારોના ગુન્હા સાબીત કરે તેવા સાહેદીઓ બોલાવવાના દરેક પ્રયત્ન વગર વિલંબે થવા જોઇયે.

નાસતા ફરતા આરોપીઓને પકડવા તરફ અત્યાર સુધી ઘટતું ધ્યાન નથી અપાયું. એ હવે અપાવું જ જોઇયે. કોન્સ્ટેબલો, સફેદપોશીઓ વગેરેને હવે તાબડતોબ આવા લોકોની પછવાડે મુકવા જોઇયે અને તેમને એકદમ પકડવાની દરેક કોશીશ થવી જોઇયે. માત્ર કેટલાંક પોલીસ થાણાંઓ ઉપર તેમને પકડવાને લગતો રૂક્કો મોકલી રાખવો બસ નથી.

હાથમાંના કેસોને માર્શલ લૉ ઉઠાવી લેવામાં આવે ત્યાર પહેલાં તાબડતોબ પૂરા કરી દેવાની તેમજ આરોપીઓની પૂરતી સંખ્યાને અદાલતો આગળ રજુ કરવાની મોટી અગત્ય મારા અમલદારોના મન ઉપર ઠસાવવાની હું જરૂર જોતો નથી. આ જીલ્લો બીજા જીલ્લાઓને મુકાબલે કામ ચલાવેલા લોકોની સંખ્યામાં ઘણો જ પાછળ છે અને તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે જ અહીંની પોલીસની કાબેલિયત તેમજ ઉત્સાહ વિષે ટીકાને સ્થાન આપે છે. આ સ્થિતિ હજુ સુધારી શકાય તેમ છે અને જો મારા બધા અમલદારો મન ઉપર લે તો આ જીલ્લાના પોલીસ અમલદારોની ઈજ્જત લાહોર અને અમૃતસરના પોલીસ અમલદારોને મુકાબલે ફીકી પડવાનું કંઇ જ કારણ નથી. પણ જો અદાલતો આગળ મુકાયેલા તહોમતદારોની સંખ્યા હાલના જેટલી નાની જ રહે તો આ કામમાં રોકાયેલો દરેક અમલદાર જે કદર અને માન મેળવવાને કેટલીક રીતે હકદાર છે તે દેખીતી રીતે જ ખોશે.

(સહી) એફ. એ. હેરન
સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આફ પોલીસ, ગુજરાંવાલા

કોંગ્રેસ સબકમિટી આગળ આ જીલ્લામાંના કોડીબંધ સાક્ષીઓની જુબાની નોંધાઇ છે કે માર્શલ લૉના છેલ્લા દિવસો દરમિયાન કેદીઓની સામટી ટુકડીની ટુકડીઓ કહેવાતી સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ અસાધારણ ઉતાવળથી લઇ જવામાં આવેલી. અદાલતના જડજો મોડી રાત સુધી બેસતા, અને બચાવના સાહેદીઓને તપાસ્યા પણ વગર તદ્દન નિર્દોષ માણસોને જુદી જુદી મુદતની કેદની સજાઓ આપવામાં આવેલી. આ સંક્ષિપ્ત તપાસ ચલાવનારા જડજોમાંનો એક કર્નલ ઓબ્રાયન હતો અને બીજો મિ. બાસવર્થ હતો. ઉપલો હુકમ કોંગ્રેસ કમિટીએ નોંધેલા પુરાવાને

મજબૂત કરે છે અને પંજાબમાં ચાલેલા કેસો ઉપર મોટું અજવાળું પાડે છે. આવી સંક્ષિપ્ત અને ઉતાવળી રીતે અકાલગઢ, રામનગર અને બીજાં સ્થળોએ તદ્દન નિર્દોષ માણસોને કનડવામાં તેમજ કેદ કરવામાં આવ્યાં હતાં ! અને પંજાબમાં એ જ અમલદારો હજી તેમના હોદ્દાઓ અને તેમની દુષ્કૃત્યો કરવાની શક્તિ રાખી રહ્યા છે.

એક ચર્ચાપત્ર

મે૦ 'નવજીવન'ના તંત્રી જોગ–

મહાત્માજી,

બંગાળ અને ગુજરાતની દાનવીરતા

મિ. સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝના પત્ર ઉપરથી શાન્તિનિકેતનને પૈસાની મદદ કરવાની આવશ્યક્તાને વિષે લખતાં આપ લખો છો કે ગુજરાતે પોતાની ફરજ કવિશ્રીના આગમન સમયે પૂરી નથી બજાવી, એ વાંચી ખરેખર મને તથા મારા કેટલાક મિત્રોને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું છે. કવિશ્રીની વિદ્વત્તાની કદર ગુજરાત કેટલા પૈસા આપે તો થઇ કહેવાય એનું માપ કાઢવું અશક્ય છે. પરંતુ એ પ્રશ્ન બાજુએ મુકતાં એક બીજો પ્રશ્ન કે જે આજે અનેક દિશામાં ચર્ચાયોગ્ય છે તે એ છે કે બંગાળ પ્રાન્તની સંસ્થાઓને બંગાળ પોતે કેમ નથી પોષતું અને તેને પૈસાની મદદ માટે બહાર કેમ કરુણાજનક વિનંતિઓ કરવી પડે છે? બંગાળમાં મોટા મોટા જમીનદારો છે, બંગાળમાં બીજા પણ લક્ષાધિપતિઓ પડેલા છે, છતાં બંગાળ આમ પોતાના ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષોને તેઓની સંસ્થા ચલાવવામાં મદદ કેમ નથી કરતું ? વળી ખાસ વિચિત્રતા તો એ છે કે બંગાળને બીજા પ્રાન્તો જ્યારે ત્યારે મદદ કરે છે, પણ બંગાળ બીજા પ્રાન્તોના દુઃખની વહારે ક્વચિત જ ધાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત વખતે પાંચ સાત લાખ રૂપીયા આખા દેશમાંથી ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી બંગાળે પૂરા દસ હજાર પણ આપ્યા નહોતા. જલિયાંવાલા બાગના ફંડમાં બંગાળે પૂરા વીસ હજાર રૂપીયા પણ આપ્યા નથી, જ્યારે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓએ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપીયા આપ્યા છે. ઓરિસ્સા દુકાળ ફંડને માટે ગુજરાતે જેટલું કર્યું છે તેટલું બીજા કોઇ પ્રાન્તે કર્યું નથી. પરંતુ બંગાળ જો પોતાનાં દુઃખો વખતે બહાર મદદ માગે છે, તો શા માટે બંગાળે બીજાનાં દુઃખો વખતે થોડી પણ સહાય આપવા તત્પર ન થવું જોઇયે ? બાંકુરામાં દુકાળ પડયો ત્યારે પણ ગુજરાતે હજારો રૂપીયા આપ્યા હતા. સર જગદીશચંદ્ર બોઝને પણ ગુજરાતીઓએ જ લાખો રૂપીયા આપ્યા છે. ટાગોરને પણ ગુજરાતે બનતી સહાય કરી છે. ગુજરાતે પોતાની ફરજ પૂર્ણપણે નથી બજાવી એ કહેવું વધારેપડતું છે, એ તદ્દન વ્યર્થ છે. બંગાળે ગયે વર્ષ ગુજરાતમાં દુકાળ હતો ત્યારે ગુજરાતને કેટલી મદદ કરી ? ગુજરાતની કઈ સંસ્થાઓને થોડેઘણે અંશે પણ તેણે પોષી છે ? આપનો આશ્રમ કે જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના દિશામાં પ્રયત્નો કરે છે, તેને બંગાળ તરફથી કેટલી મદદ મળી છે ? બંગાળની સહાયને માટેની બૂમ નકામી છે. જો બંગાળ બીજા પ્રાન્તોને મદદ કરતું હોય તો તેને બીજા પ્રાન્તો પાસે મદદ માગવાનો હક છે. જો તે તેમ ન કરી શકે તો તેને મદદ માગવાનો બિલકુલ હક નથી. બંગાળીઓને આ સત્ય જણાવવાની બહુ જરૂર છે. બાકી ગુજરાતે

પોતાની શક્તિ અનુસાર, ન્યાત, જાત, ધર્મ કે પ્રાન્તના તફાવત વગર મદદ આપી છે અને આપશે. ગુજરાતને વ્યર્થ ટોણા મારવાથી કંઈ મદદ મેળવી શકાય નહિ.

લિ.

કુંચનલાલ મ. ખાંડવાળા

ગુજરાતનો ધર્મ અર્થદાન

આ કાગળ હું ખુશી થઇને છાપું છું. ઘણી દલીલો મેં સાંભળી છે તેનો ખુલાસો આપી શકું છું. બંગાળને આપણે તેની ફરજ કેમ બતાવી શકીયે. કાળે કરી તે પોતાની ફરજ ઓળખશે. પણ દરેક પ્રાન્તને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નહિ હોય? બંગાળે પૈસો નથી આપ્યો તો વિદ્વત્તાનું દાન કર્યું છે. ગુજરાતે કર્યું છે તે નવાઇની વાત નથી લાગતી. ગુજરાતની પાસે ધણું છે, તેને આપતાં આવડ્યું છે ને તે આપે છે. બંગાળને આપતાં નથી આવડતું તેથી એ નથી આપતું. કવિશ્રીને જેથી મદદની જરૂર પડે છે તેનો અર્થ એ જ કે તેમની પીછાન બંગાળે પૂરી નથી કરી. એટલા માટે આપણે નહિ કરીયે? કવિશ્રીની કદર પૈસાથી ન જાણી શકાય એ ખરૂં; પણ તેનો અર્થ એમ પણ ન કરાય કે તેટલા સારૂ આપણે આર્થિક મદદ કરવામાંથી મુક્ત છીયે. તેનો અર્થ તો એ છે કે આર્થિક મદદ જેટલી આપીયે તેટલી ઓછી. મારી તો ખાસ માન્યતા છે કે જેટલું ગુજરાતે આપ્યું તે તેમને ખાસ આમંત્રણ આપ્યા પછી થોડું જ છે. એટલે 'ટોણા'નો સવાલ ઉભો થતો જ નથી. ગુજરાતે ઘણે પ્રસંગે ફરજ બજાવી તેથી તો મારા જેવા ભિક્ષુક બીજા યોગ્ય પ્રસંગે આશા રાખે. ભિક્ષા કંઈ કવિશ્રી નથી માગતા. શાન્તિનિકેતનની સ્થિતિ જોઇ, મિ. અન્ડ્રુઝનું વર્ણન વાંચી મેં ગુજરાતનું ધ્યાન પોતાની ફરજ તરફ ખેંચ્યું છે. આ જવાબ લખતાં મને ખબર મળી છે કે મુંબઇથી શાન્તિનિકેતન સારૂ રૂા. ૧૦૦૦૦ મળ્યા છે. આ પૈસા કવિશ્રી આવ્યા હતા ત્યાર પછી તુરત થયા હતા એટલે જે અત્યંત ખેંચ હતી તે દૂર થઈ છે. પણ હજુ જેઓને મારી માગણી વ્યાજબી લાગે તેમણે મોકલતાં અટકી જવાનું નથી.

ગુજરાતને સલાહ*

અસહકારની સલાહ

રાજકીય મંડળ નડિયાદમાં મળવાનું છે. મારો આગ્રહ મેં 'નવજીવન'માં સૂચવ્યો છે, તે તો જોઇ જ જશો. નિર્ભય રહીને મંડળ અસહકારનો ઠરાવ પંજાબ અને ખિલાફત બન્ને સવાલો બાબત કરે એવું હું તો ઇચ્છું છું. તેમાં પ્રથમ વસ્તુ ધારાસભાના બહિષ્કારને માનું છું. ધારાસભામાં જઇને તેનો બહિષ્કાર કરવો તેને હું તો ભીરુતા કહું. પંજાબમાં

*દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાને ભરવાં જોઇતાં પગલાં વિષે વિચાર કરવાને મળેલી ગુજરાત રાજકીય મંડળની સભા પર લખેલો પત્ર, તા. ૧૧-૭-૨૦.

ન્યાય ન આપે, ખિલાફતમાં દગો દે તે સરકારની સાથે કેમ 'રમાય'? ચોપટની રમતમાં પાસા અપ્રામાણિકપણે ફેંકનારની સાથે ન રમતાં મેં રમનારાને બચપણમાં જોયેલા યાદ આવે છે. રાજકીય રમતમાં તો હિન્દુસ્તાનની લાજ રૂપી દાવ છે. એક પક્ષના રમનારા કેવળ દુર્યોધન જેવા લાગે છે. તેની સાથે રમત શી? તમને બધાને પ્રભુ સહાય થાઓ ને તમે હિંમતપૂર્વક શુદ્ધ નિશ્ચય પર આવો એમ ઇચ્છું છું.

તા. ૨૫-૭-૧૯૨૦

પંજાબનો પત્ર*

(૧૪)

ભક્તિમાંયે મર્યાદા જોઇયે

ભક્તિમાં મર્યાદા અને વિવેક

અમે ૧૪મી તારીખે બપોરે મુંબઇથી નીકળ્યા. મૌલાના શૌકતઅલીની ગોઠવણમાં કાંઇ જ મણા ન હતી. કલ્યાણથી ખિલાફતમાં રસ લેનારા માણસો સ્ટેશન ઉપર આવવા લાગ્યા; ને ઠેઠ અમૃતસર સુધી દરેક અગત્યના સ્ટેશન ઉપર માણસોની ઠઠ મચતી હતી. સ્ટેશનોએ તો શૌકતઅલી માણસોને એમની સુંદર જબાનમાં જ થોડી મિનિટ મળતી તેટલામાં ખિલાફતનું તત્ત્વ અને પહેલી ઑગસ્ટના દિવસનું કર્તવ્ય સમજાવતા. આ પ્રમાણે ભુસાવળ સુધી ચાલ્યું. લોકોની સંખ્યા એટલી બધી ન હતી કે શાન્તિ ન જળવાય; એટલે સ્હેજે શૌકતઅલી પોતાનું કામ ચલાવ્યા જતા હતા. પણ મધરાતથી ધમાલ શરૂ થઇ. હોશંગાબાદ સ્ટેશને તો શૌકતઅલીના રોકયા પણ માણસો ન રોકાયા; 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જે', 'અલ્લાહો અકબર' થી સ્ટેશન ગજાવી મુકયું હતું. ગાંધીજી પણ જાગી ઉઠયા. આ પ્રમાણે ગ્વાલીયર, ભોપાળ, બીના, ઝાંસી, આગ્રા, મથુરા અને બીજી રાત્રે મીરત પહોંચ્યા ત્યાં સુધી ચાલ્યું. ઘણે ઠેકાણે સેંકડો નહિ પણ હજારો માણસો ભેગાં થતાં અને ગાંધીજી, શૌકતઅલી અને ડૉ. કિચલુને એક દિવસ માટે ઉતરવાનો ભારે આગ્રહ કરતાં. ઘણે ઠેકાણે ઉત્સાહ એટલો બધો વધારેપડતો હતો કે લોકો ગાડીમાંના બીજા ઉતારૂઓને તેઓના શોરબકોરથી અને ગર્દીથી કેટલી અગવડ થતી હશે તેનો વિચાર ન કરતા, તેમની ભક્તિનાં પાત્ર શૌકતઅલી, ગાંધીજી અને ડૉકટર કિચલુને કેટલી હેરાનગતિ થતી હશે તેનો ખ્યાલ પણ ન કરતા અને અતિશય વીનવણી છતાં ફુલોના ઢગલા ઠાલવી ગાડીમાં કચરો વધારતાં અચકાતા નહિ! ફુલોથી તે કચરો થાય? આ વચન આકરૂં લાગશે, ભક્તિની

---

*'ગાંધીજીના નવજીવન'માં ફક્ત ગાંધીજીનાં જ ભાષણો અને લખાણો આવે એમ નક્કી થયેલું છે. છતાં ગાંધીજીની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુસાફરીના અહેવાલમાં તેમની પ્રવૃત્તિ અને તેમના ઉદ્ગારો આવેલા હોવાથી તેના વગર 'ગાંધીજીનું નવજીવન' વાચકોને અધૂરૂં લાગશે એમ જોઇ, તેમના મુસાફરીના સાથી અને લક્ષ્મણ જેવા સેવક શ્રી૦ મહાદેવભાઇ દેશાઇના તેમજ બીજાના તે મુસાફરીને લગતા પત્રો યથાસ્થાને આપવાનું ધાર્યું છે. —પ્ર૦

કદરનો એમાં અભાવ જણાશે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ભકિતમાંયે મર્યાદા જોઇયે. અને મર્યાદા ઓળંગી જેમના તરફ ભકિત દાખવવામાં આવતી હોય તેમને દેખીતી રીતે કાચવવામાં આવે ત્યારે તે ભકિત રહેતી જ નથી. જેમને લોકો મળવા આવ્યા હોય છે તેમનાથી બે ઘડીના સમાગમનો લાભ લેવાતો નથી, તેમને બે અગત્યનાં વચન કહેવાં હોય તે કહેવાની તક પણ મળતી નથી, અને આમ બધોયે ઉત્સાહ વ્યર્થ જાય છે. આપણે જેમ બને તેમ જલદી આપણી ભકિતમાં મર્યાદા અને વિવેક રાખતાં શીખ્યા વિના છૂટકો નથી.

જલંધર

સ્ત્રીઓ અને ખાદી

પણ હવે તો મુસાફરીના અનુભવો કરતાં વધારે અગત્યની હકીકતો ઉપર આવીયે. ૧૫ મીની સવારે જલંધરમાં રાયજાદા ભગતરામને ત્યાં ઉતારો હતો. આખો દિવસ સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં સૂતરના દડા અને દોરા લઇને આવ્યાં જ કરતાં હતાં. ગાંધીજીને એક વાર તેઓ સૂતરના દડા અને દોરાથી રીઝવતાં એટલે આ અનુભવ તેમને તો નવો ન હતો. પણ સ્ત્રીઓએ જોયું કે હવે કેવળ સૂતરના દડાઓથી 'મહાત્માજી'ને રીઝવી શકાય એમ નથી; કારણકે દરેક સ્ત્રીને 'તમે કાંતો છો તો ખરાં પણ તમારા કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં તો તમારાં અંગ ઉપર હું જોતો નથી.' એ પ્રેમાણે મીઠી ટકોર કરીને મૂંઝવતા, અને પછી તો ચાલવા માંડે ખાસું બેશ ખાદીનું ગુણગાન. આ ગુણગાન જેમણે સાંભળ્યું છે તે તેની અસર કલ્પી શકશે. મને તો શંકા નથી કે હવે પછીની ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે સ્ત્રીઓ ખાદીનાં કપડાં પહેરીને દર્શન કરવા આવશે. તેમની વિશુદ્ધ ભક્તિથી હું ચક્તિ થયો. ટકોર કરતાં કરતાં પણ ગાંધીજી તેમને સુંદર ઉત્તેજન આપતાં ચૂકતા ન હતા: 'પુરુષો બોલનારા છે, પુરુષોને હું કહી કહીને થાકી જાઉં કે સ્વદેશી સમજો. તેઓ કહેશે કે સ્વદેશી એ પરમ ધર્મ છે, પણ એ પરમ ધર્મ છે એમ વચનથી નહિ પણ વર્તનથી બતાવનારી તો તમે બહેનો જ છો.'

જલંધરમાં ગાંધીજી

પ્રથમ જ રાયજાદા સાહેબે ખબર આપ્યા કે 'અહીં અસહકાર માટે લોકોમાં પૂરતો ઉત્સાહ નથી.' આ વચનનું સત્ય તો આગળ ઉપર આપણે જોઇશું, પણ લોકોના કરતાં લોકનેતાઓને વિષે એ વચન સત્ય હોવાનો કાંઇ ભાસ થયો ખરો. ધારાસભાના બહિષ્કારનો પ્રશ્ન લાલા લજપતરાયે અહીં ઉભો કર્યો છે એટલે તે સંબંધે ગાંધીજીને સાંભળવાને સૌ ઉત્સુક હતા. આ વિષે કેટલીક રસમય ચર્ચા ચાલી, પણ રાયજાદા સાહેબને બૉયકોટના મહત્ત્વ વિષે ખાત્રી ન થઇ શકી. સાંજે જ અમૃતસર જવાનું રાખ્યું હતું, એટલે બપોરે બે વાગે શામિયાના તળે સભા રાખી હતી. પંજાબનો આકરો તાપ અને આપણા લોકોની કાચી વ્યવસ્થાશક્તિ એ બન્ને કારણોએ સભાનું કાર્ય શરૂ કરવું અશકય થઇ પડયું. લગભગ એક કલાક લોકોને શાન્ત રાખવામાં વીતી ગયો, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. આખરે સભા વિસર્જન કરવી પડી. ત્રણ કલાક પછી શહેરના એક હૉલમાં સભા થઇ ત્યાં લોકોએ ઠીક શાન્તિ જાળવી. એ સભાનું વર્ણન હું અહીં નહિ આપું, કારણ એક બીજા ભારે જલસાનું વર્ણન તો મારે આપવાનું જ છે, અને તે જલસામાં થયેલાં ભાષણોનો હું ટુંક સાર આપીશ તો જલંધરનાં ભાષણોનો સાર આપવાની જરૂર ઓછી રહેશે એમ હું માનું છું.

ધમાલનું પરિણામ

અમૃતસર

લોકોની અવિવેકભરી ભક્તિનો જલંધર સ્ટેશન ઉપર પણ કડવો અનુભવ થયો. ગાડીને આવવાને થોડો વખત હતો એટલે ગાંધીજી, શ્રીમતી સરલાદેવી, શૌકતઅલી અને બીજા નેતાઓ ' વેઇટિંગ રૂમ' માં બેઠાં હતાં. લોકોએ ' વેઇટિંગ રૂમ'ની ઉપર હલ્લો મચાવ્યો. સેંકડો લોકો 'દર્શન'ને માટે ચડસાચડસી કરી રહ્યા હતા. બીજા ઉતારૂઓના સામાનની અને જેમના દર્શન માટે આ ધમાલ થતી હતી તે નેતાઓના સામાનની બૂરી વલે થઇ પડી હતી. આ ધમાલ ગાડી આવી ને જેમતેમ ચાલવા માંડી ત્યાં સુધી બંધ ન થઇ. શ્રીમતી સરલાદેવીની એક કિંમતી ચામડાની પેટી સ્ટેશન ઉપર આ ધમાલને લીધે જ રહી ગઇ. નેતાઓનાં ' દર્શન'થી સંતોષ માનવાને બદલે તેમનાં કાર્યોમાં ભાગ લેતાં આપણે ક્યારે શીખશું?

અમૃતસરનો જંગી જલસો

અમૃતસર જલંધરથી ૫૦ માઇલ છે. સાંજે અમૃતસર આવી પહોંચ્યા. સભા રાત્રે જ રાખી હતી. આ સભાને સભા નહિ પણ એક જંગી જલસો કહી શકાય. વ્યવસ્થાશક્તિ વિષે બીજે ઠેકાણે જે નિરાશા ઉત્પન્ન થયેલી તે નિરાશા અહીં ઘણે અંશે ઓછી થઇ. અન્જુમન બાગના વિશાળ મેદાનમાં આ જલસો હતો. જાહેર કરેલા વખતના ત્રણ કલાક અગાઉથી ટોળેટોળાં આવીને બેઠાં હતાં. જલસામાં હિન્દુઓ વધારે હશે કે મુસલમાન એ કહેવું અશક્ય હતું—એટલા બધા સેળભેળ થઇને લોકો ગોઠવાયા હતા. તેમની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી દસ હજાર જેટલી હશે, છતાં ભારે શાન્તિ જળવાઈ રહી હતી. સ્ત્રીઓ પણ આટલી મોડી રાતે ઠીક સંખ્યામાં હાજર હતી. સભાને પ્રમુખસ્થાને એક ધીરા અને ગંભીર મુસલમાન મૌલવી સનાઉલ્લા બિરાજ્યા હતા.

શરૂઆત ભાઈ અખ્તરઅલીની મધુર ગઝલથી થઈ. ગઝલ લાંબી છે એટલે અહીં હું આપી શકતો નથી. પણ તેનો વાદી સૂર તો એ હતો કે ' આ ઘડી કસોટીની છે, એ પારખની છે; અને પારખ તો ભાગ્યવાનની જ થાય; એ પારખને અંતે શૂરા નીવડીશું એ માટે જ પરવરદિગારને બંદગી '

ખૌફ નથી, નાઉમેદી નથી

શૌકતઅલીનું ભાષણ

મૌલાના શાકતઅલીએ પંદરેક મિનિટ સુધી આખા જલસાનું ધ્યાન ખેંચી રાખ્યું. એમનો અવાજ બોલી બોલીને બેસી ગયો છે, છતાં લોકોની શાન્તિને લીધે તે બધાયે સાંભળી શકતા હતા.

હું એમના મુખ્તેસર મુદ્દા આપીશ. મૌલાનાએ શરૂઆત કરી: ' કેટલાયે મહિના થયાં ખિલાફત વિષે અનેક ભલીબૂરી ખબરો સાંભળ્યાં જ કરૂં છું, પણ મને તેની કશી અસર નથી થતી. ' ખૌફ, ખત્રા યા નાઉમેદી ' વિના હું તો આપણી ફરજનો વિચાર કરતો કામ લીધે જાઉં છું. આમાં કાંઈ ચીડાયે વળે એમ નથી, ડરી ગયે વળે એમ નથી, કે કંટાળ્યે વળે એમ નથી. હું તો ઇચ્છું છું, ખુદાતાલાને વીનવું છું કે યૂરોપ આ સવાલનો પોતાનો આખરનો ફેંસલો આપી દે કે લાગલો જ યૂરોપને આપણે પણ આપણો આખરનો ફેંસલો બતાવી દઇયે. આ આખરનો ફેંસલો સરકારની સાથે સઘળી તઆલ્લુકાત બંધ કરવાનો, સરકારની સાથે તલ્લાક કરવાનો, કુરાને શરીફના શબ્દોમાં 'અદમ

તાવન ' કરવાનો છે.' હિજરત અને જેહાદના બે ઉપાયો મુસલમાન ભાઈઓને ખુલ્લા હોવા છતાં તેમણે આ ઉપાય કેમ પસંદ કર્યો તે સમજાવ્યું: 'જ્યાં સુધી ગાંધીજીની મદદ આપણે જોઈયે ત્યાં સુધી તેમણે સૂચવેલો જ ઉપાય આપણને મુબારક છે.' પંજાબના સવાલ ઉપર પણ એમણે ખૂબ ભાર મુકયો અને કહ્યું: 'આપણામાં હિંમત ન આવી હોય, ખુદાની અને ઈન્સાનિયતની તરફની ફરજનું આપણને ભાન ન થયું હોય, આઝાદી (સ્વતંત્રતા) શું છે તેનો ખ્યાલ આપણને ન આવ્યો હોય, તો આપણને એક નહિ પણ દસ જલિયાંવાલા બાગ ઘટે છે.'

સાત કરોડ એક લાખનું કામ ન કરી શકે ?

હિજરત કેમ નહિ ?

આ પછી ડાકટર કિચલુ બોલવા ઉઠયા. ડાકટર કિચલુ તો શૌકતઅલી આગળ દેખાવમાં બચ્ચા જેવા, એટલે તેમને તો પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ઉભા થઈને બોલવાની ફરજ પડી. તેમણે પોતાના બુલંદ અવાજે લોકોને જણાવ્યુ કે 'આ શબ્દોનો વખત નથી, આ કામનો વખત છે.' અસહકારનું રહસ્ય લોકોને સમજાવીને તેમણે પૂછયું: 'આપણી આંખ આગળ એક લાખ ગોરાઓ આખા દેશનો વહીવટ ચલાવી રહ્યા છે. શું આપણે સાત કરોડ મુસલમાન એક લાખનું કામ નહિ કરી શકીયે ? આપણે એટલા બધા નાતાકાત, નાલાયક બની ગયા છીયે ? હિજરત કરવાનું મુસલમાન ધર્મનું ફરમાન છે ખરૂં, પણ હું પોતે તો અહીં રહીને જ મારા ધર્મની સ્વતંત્રતા સાધવાનો છું.' પછી પંજાબના અત્યાચારોનું હૃદયવેધક વર્ણન આપીને અસહકારની અગત્ય સમજાવી.

અમૃતસરમાં ગાંધીજી

પછી ગાંધીજી ઉઠયા. ઉઠયા એટલે ઉઠીને બોલ્યા એમ નહિ, પણ ડા. કિચલુની માફક ટેબલ ઉપર ખુરશી મુકીને ઉંચા બેસાડવા પડ્યા. એમનું ભાષણ અતિશય મહત્ત્વનું હોઈ હું તેમાં જરા વિગતવાર ઉતરીશ. તેઓએ કહ્યું:

આપણી શેર ભૂલ, સરકારની ખાંડી ભૂલ

" હું મારૂં દુઃખ તમને શી રીતે બતાવું ? પંજાબનું દર્દ કહી બતાવવું અશક્ય છે. હિન્દુમુસલમાન પાસે હું એટલું જ માગું કે ગયા એપ્રિલને કદી ન ભૂલશો. સાથે સાથે હું એટલું કહી લઉં કે આપણે જ્યાં સુધી આપણી ભૂલને નથી પીછાનતા અને દૂર નથી કરી જાણતા ત્યાં સુધી આપણે બીજાની પણ ભૂલ નથી જોઇ શકતા. સરકારે, સરકારી અમલદારોએ ભારે ગુન્હાઓ કર્યા છે. પણ આપણે પણ ગુન્હાઓ કર્યા છે. શા સારૂ આપણે મકાનો બાળ્યાં ? શા સારૂ નિર્દોષ માણસોના પ્રાણ લીધા ? પોલીસના મનાઈ હુકમો માનવાની આપણી ફરજ હતી. આપણા આ ગુન્હાઓ માટે સરકાર આપણને થોડી શિક્ષા કરત તો આપણે તે વિષે બોલવાનું ભાગ્યે જ રહેત. પણ સરકારે તો શિક્ષા નહિ પણ કેવળ અત્યાચાર કીધો છે. આપણી શેર ભૂલ થઈ હશે તો સરકારે ખાંડી ભૂલ કીધી છે."

ત્યારે શું કરવું ?

ઉપાય એક માત્ર 'અસહકાર' છે એમ સમજાવતાં અને અસહકારનાં ચાર પગથીઆં સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: "અમારા બુઝરગ બંધુઓ કહે છે કે આ તો દીવાનાનું કામ છે; ગાંધી તો ગયો એપ્રિલ ભૂલીને કામ લેવા બેઠો છે; અને શૌકતઅલી તો શમશેર

ખેંચનારો રહો. મને ઉમેદ છે કે હું તેમને બતાવી શકીશ કે આમાં કશું દીવાનાપણું નથી, કે નથી ભૂલ્યો હું ગયા એપ્રિલને. આપણે વિશુદ્ધ થઇયે, આપણે બેગુનાહ થઈયે તો પછી સરકારના ગમે તેટલા અત્યાચાર થાય તેની મને પરવા નથી. પણ આપણો ગુન્હો હશે તો આપણું કશું ચાલવાનું નથી. આપણે જ્યાં સુધી 'બેગુનાહ' થતાં નહિ શીખીયે ત્યાં સુધી આપણે એક નહિ પણ સેંકડો જલિયાંવાલા બાગની બરદાસ્ત કરવી પડશે. અને તેથી મને દુઃખ નથી થવાનું. પણ આપણે 'બેગુનાહ' હઇશું છતાં સરકાર આપણને દુઃખ આપશે તો આપણે 'આઝાદ' થઇને ઉભા રહીશું.

પંજાબીઓ ડરી ગયા

"પંજાબીઓ ભારે ઉસ્તાદ અને શૂરા હોવાનું સાંભળ્યું છે; પણ એપ્રિલમાં તો તેઓ ડરી ગયા હતા એમ મારે કહેવું જોઇયે. અને તેમ કહેવાનાં મને તો બરોબર કારણો છે. હું પૂછું છું કે તમે ડરી ગયા ન હતા તો શા સારૂ તમે જમીન પર નાક ઘસ્યાં હતાં? શા સારૂ તમે પેટે ચાલતાં અચકાયા નહિ? મેં તો તમને નહોતું કહ્યું કે તમે નાકલીટી કાઢજો કે સાપની માફક પેટે ચાલજો! આવા હુકમ થયા ત્યારે તેને તાબે થવાને બદલે તમે મરી કેમ ન ગયા? તમે એમ કેમ ન કહી શક્યા કે 'હું સાપ નથી, આદમી છું; મારૂં કામ પેટે ચાલવાનું નથી, પણ સારી દુનિયાની સામે છાતી કાઢીને ઉભા રહેવાનું છે.' જરૂર પંજાબીઓ ડરી ગયા. પણ હું અહીં પંજાબની ઉપર આળ લાવવાને નથી ઉભો. જે મિટ્ટીમાંથી પંજાબ બન્યું છે તે મિટ્ટીમાંથી હું બન્યો છું. એવા સંજોગોમાં હું પણ એવો ગુન્હો ન કરૂં એમ હું શી રીતે કહી શકું? હું તો પ્રાર્થના કરૂં કે મારી ગરદન કપાય પણ હું આવું કશું કરૂં નહિ. તમારે માટે પણ એ જ પ્રાર્થના હું કરૂં છું."

ખરી સિપાઇગીરી કરીને મરજો

આ પછી ૧લી ઑગસ્ટનું મહત્ત્વ ગાંધીજીએ સમજાવ્યું હતું. "ગુસ્સાથી આ બન્ને મામલા—પંજાબ ખિલાફતનો નીવેડો નહિ આવે, શાન્તથી જ આવશે. આ બન્ને મામલા સર કરવા માગતા હો તો શાન્તિથી જ વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા લેજો. આપણા તરફથી અત્યાચાર થશે તો આપણું કામ આપોઆપ બંધ થઇ જશે. હું તો ખરી સિપાઇગીરી જ સમજ્યો છું અને તેની તમને ભેટ કરૂં છું. ખરી સિપાઇગીરી મરવામાં છે, મારવામાં નથી; કોઇની આબરૂ સાચવવામાં છે, આબરૂ લૂંટવામાં નથી."

જિલાનીની આબરૂ કેમ સાચવશો?

ઘણા કહે છે કે ખિલાફત વિષે સામાન્ય જનસમુહને જ્ઞાન નથી. ગાંધીજીએ એ દલીલનો ઉત્તર આ પ્રમાણે વાળ્યો:

"ખિલાફતના સવાલ વિષે જ્ઞાન બધાને ન હોય એ સંભવ છે. પણ તે બધાને જણાવવા એ ખિલાફતનું કામ કરનારાઓની ફરજ છે, અને તેઓ તેમની ફરજ બજાવશે જ. પણ જલિયાંવાલાનું જ્ઞાન કોને નથી? ભાઈ ગુલામ જિલાની ઉપર જે અત્યાચાર ગુજર્યો

તેની કોને ખબર નથી ? [ગાંધીજીએ ગુલામ જિલાની સભામાં છે કે નહિ એમ પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે જિલાની હિજરત ઉપર નીકળ્યા છે.] જિલાની તો હિજરત કરી ગયા છે, પણ તે તેની આબરૂ તમારા કબજામાં આપી ગયા છે. તે તમને કહી ગયા છે કે તેમની આબરૂ લૂંટાઇ. તેનો સરકાર પાસે કાંઇ જવાબ લેશો કે નહિ ! બૉસ્વર્થ સ્મિથ, ઓબ્રાયન, શ્રીરામ અને મલીકખાનના અત્યાચારો આપણે સાંખી રહીશું ? તે લોકો પંજાબમાં હજી અમલ કરી રહ્યા છે તે આપણે સાંખી રહીશું ? અને આપણે સાંખી રહીશું તો તે શું મર્દાની કહેવાશે ? આપણને ખિલાફતનું જ્ઞાન નહિ હોય પણ જલિયાંવાલા બાગ આપણા હૈયામાં સાલે છે. ''

સરકારની સાથે મહોબ્બત તોડો

આગળ બોલતાં તેમણે કહ્યું: ''આપણે જેઓ જીવતા રહ્યા છીયે તેમની ફરજ છે કે એ સરકારની સાથે મહોબ્બત તોડવી. જે સરકારની હકુમતમાં આપણું પુરુષાતન ધૂળમાં રોળાયું અને આપણા ધર્મને કલંક લાગ્યું તે સરકારની હકુમતમાં આપણે શી રીતે નોકરી કરી શકીયે ? તેમની શાળાઓનો ઉપયોગ આપણે શી રીતે કરી શકીયે ? વકીલાત કેમ કરી શકીયે ? ધારાસભામાં કેમ જઇયે ?

આપણને રોટી દેવાવાળા ખુદા છે, સરકાર નથી

'' આપણે ભૂખે મરશું એમ કહેવું એ કાયરતાની નિશાની છે. આપણને રોટી આપવાવાળા ખુદા છે, સરકાર નથી. હાથ અને પગ વાપરશું તો રોટીની ફિકર આપણને કરવી પડવાની નથી. આપણને સ્વતંત્રતાનું કાંઇ પણ ભાન હોય તો આપણે માટે સરકારની મહોબ્બત તોડવી એ એક જ રસ્તો છે. આપણી પાસે યૂરોપના જેટલી તાકાત હોત તો શું આપણે આમ બેસી રહેત? આપણે જરૂર તલવાર લેત—જોકે મારે તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાંથી હિજરત કરવી પડત. પણ તે તાકાત આપણામાં નથી. આપણા દરેકમાં એટલી તાકાત તો છે કે સરકારની 'તાલ્લુક' બિલકુલ બંધ કરવી. સરકારનું કામ આપણી મદદ વિના ક્ષણવાર ચાલવાનું નથી. હું હિન્દુમુસલમાન બન્નેને કહું છું કે સરકારના કામમાં મદદ કરીને તેમના અન્યાયમાં કદી મદદ ન કરશો, તમારા ધર્મને ખરાબ ન કરશો. પંજાબીઓને હું કહું છું કે તમારા નિર્દોષ ભાઇઓ માટે જો કાંઇ કરવાનું હોય તો તે આ છે. ૧લી ઑગસ્ટ બરોબર સંભાળી લેજો. આ કામ પાર પડે ત્યાં સુધી ખામોશી રાખજો. સરકારના સિપાઇ તમને બગાડવા આવે તો ન બગડશો. તમારૂં ડોકું આપજો, પણ દીવાના ન બનજો.''

ધારાસભામાં જવું ?

આ વિષય વિષે ગાંધીજીએ સભામાં ચર્ચા કરવી દુરસ્ત ન ધારી. ગાંધીજીને એમ લાગ્યું કે આ પ્રશ્ન લોકનેતાઓ સાથે ચર્ચવાનો છે, અને લોકનેતાઓ સાથે ચર્ચીને જે નીવેડો આવે તે નીવેડા ઉપર વિચાર કરવાનું જ લોકોને સોંપવું. લોકોને સીધી સલાહ આપવી એ લોકનેતાઓની સામે લોકોને ઉભા કરવા બરાબર છે એમ તેમને જણાયું. ''હું તો મુસાફર રહ્યો. હું તમારી અને તમારા નેતાઓની વચ્ચે વિખવાદ પેદા કરવા નથી આવ્યો. હું તેમની

સાથે વાતો કરીશ અને તે તમો સાંભળી લેજો. દરમિયાન હું તો મુંબઇમાં બેઠા બેઠા તમને મારી સલાહ સંભળાવીશ. હું તો હિન્દુસ્તાન મારૂં સાંભળતું હોય તો કોઇને ધારાસભામાં ન જવા દઉં."

ખાદીમાં ખાનદાની

પણ ગાંધીજીનું કોઇ ભાષણ ખાદી વિષે વચનો વિના જાય? ખિલાફતની સાથે સ્વદેશીનો સંબંધ એ રીતે છે કે "આપણે આપણાં વસ્ત્રો માટે ઇંગ્લંડ કે બીજા કોઇ પણ દેશ ઉપર આધાર રાખતા નથી એમ આપણે ઇંગ્લંડને બતાવી આપીયે તો આવી મર્દ પ્રજાને ન્યાય મળવો જ જોઇયે એમ ઇંગ્લંડને જણાય અને અંગ્રેજ પ્રજા પણ આપણી સાથે ઉભી રહે" એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું.

કુરબાની કરો

ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું: "મુસલમાન કાંઇ કરવા માટે તૈયાર ન થાય તો આ જંગી જલસો નકામો ગયો એમ સમજજો. પણ આપણી સામે જે મામલા ખડા છે તેનો નીવેડો આવા જલસાથી નથી થવાનો, પણ સાચી કુરબાનીથી જ થશે. માટે ખુદાનું નામ લઇને જાન, માલ અને તમારૂં સઘળું કુરબાન કરીને જ ઝૂઝો"

આમ જલસો પૂરો થયો. આજે તો આ પત્ર લાહોરથી લખું છું. લાહોર વિષે કાંઇ લખવા જાઉં તો આ પત્ર બમણો થઈ જાય અને લાહોરમાં તો કેટલાક એવા સ્મરણીય કિસ્સા બન્યા છે કે તેનું વર્ણન બનશે તો હું ગાંધીજીની પાસે જ અપાવીશ.

લાહોર,
તા. ૧૯-૭-૨૦

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૧-૮-૧૯૨૦

આપણી ફરજ

અસહકારનો અધિકાર

પહેલી આગસ્ટ આપણી ઉપર આવી પડી છે. અસહકારને અનેક પ્રકારના દોષો દેવામાં આવે છે. મોટામાં મોટો દોષ તો એ કાઢવામાં આવે છે કે અસહકારને અંગે ખુનામરકી તો જરૂર થશે.

આ દોષમાંથી મુકત રહેવું તદ્દન સહેલું છે. દરેક જગ્યાએ થોડા પણ શાન્તિ જાળવનારા માણસો હોય તો સુલેહ જાળવવામાં અડચણ ન જ આવવી જોઇયે. **અસહકારમાં પ્રથમ પગથીઉં જ સુલેહ જાળવવાનું છે. જો આપણને સુલેહ જાળવતાં ન આવડે તો આપણને અસહકારનો અધિકાર નથી.**

સીનફેન અને અસહકાર

આયર્લૅંડના સીનફેનનો દાખલો કેટલાક લે છે અને કહે છે કે ત્યાં અસહકાર ને ખુનામરકી સાથે જ ચાલે છે. સાથે ચાલે છે એ ખરૂં છે, પણ આર્યલૅંડને તેથી હોમરૂલ મળતું નથી. અને આપણી ને આયર્લૅંડની વચ્ચે ઘણો ભેદ છે. આપણે ખુનરેજીરહિત અસહકારથી સ્હેજે આપણી ઇચ્છા પાર પાડી શકીયે, ને ખુનરેજી થાય તો અસહકાર એ જ વેળા અટકી પડે. હિન્દુસ્તાન જેવા મોટા પ્રદેશમાં ખુનરેજીથી લોકો પોતાની મુરાદ પાર ન પાડી શકે અને શાન્ત અસહકાર હોય તો આવડા મોટા દેશનું રાજ્ય કોઇ ચલાવી ન જ શકે.

એટલે ખુનરેજી થતી રોકવામાં આપણી મોટામાં મોટી ફતેહ છે. ખુનરેજી થાય તો તે અટકાવવાને સારૂ આપણે જ સરકારને મદદ કરતા થઇ જઇયે—થવું જોઇયે. ખુનરેજી થાય તો આપણે કોમની ઉપર અસર નથી મેળવી શકયા એમ જ ગણાય. અસહકારને વિષે બીજી ચર્ચા એ છે કે લોકો તેમ કરવા તૈયાર જ નથી. આનો અર્થ એ થયો કે લોકોમાં આપભોગની શક્તિ નથી.

થોડાથી શરૂઆત

જે સરકાર અન્યાયની છેલ્લી હદ સુધી પહોંચી જાય તેને હાથે મળેલું માન આપણે માન ગણીયે, તેની નિશાળમાં આપણે ભણીયે ને તેની અદાલતમાં આપણે વકીલાત કરીયે તો તેના કામથી આપણને અસંતોષ થયો છે એવું આપણે કઇ રીતે બતાવી શકીયે ?

કોઈ લખે છે કે થોડા જ માણસો પોતાના ઇલકાબ છોડે ને બીજા થોડા પોતાનાં છોકરાંને નિશાળમાંથી ઉઠાડી મુકે તથા બે ચાર વકીલ વકીલાત કરતા બંધ રહે તેની અસર સરકાર પર શી પડવાની હતી ? આ શંકા યોગ્ય ન ગણાય. જો અન્યાયી સરકારને મદદ કરવી કે તેની પાસેથી કંઈ મહેરબાની લેવી એ આપણે પાપ સમજતા હોઇયે તો આપણે થોડા હોઇયે કે વધારે, છતાં આપણે તે મદદ અથવા મહેરબાનીનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. વળી વધારેની પાસે ત્યાગ કરાવવાનો સીધો રસ્તો પણ એ જ છે.

દુનિયામાં કોઇ સુધારા એકાએક બધાએએ કબૂલ નથી કરેલા હોતા. હમેશાં થોડાથી શરૂઆત થાય છે; ને જ્યારે થોડાની દૃઢતાને ઘણા જોઇ લે છે ત્યારે તેનું અનુકરણ કરે છે. બધા કરશે ત્યારે જ આપણે અમુક કામ કરશું એવો વિચાર રાખવાથી ઘણી વેળા સુધારા અટકી પડે છે, હમેશાં વિલંબ લાગે છે અને કોઇ વેળા તેમ અટકી જવાથી ઘણું નુકસાન થાય છે. વળી બધાની કે ઘણાની રાહ જોવી એ આપણા કર્તવ્યને વિષે આપણા અણુવિશ્વાસની નિશાની છે. તેથી મારી ઉમેદ

છે કે જેઓએ સરકારને મદદ ન કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ સમજી લીધું છે તેઓ, થોડા હોય કે વધારે, અસહકાર કરવાનું શરૂ કરી દેશે.

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબની ધમકી

મને પકડવાની ધમકી

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે ખિલાફત વિષેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં મારે વિષે જે ધમકી આપી છે તેથી આપણે ચીડાવાનું કશું કારણ નથી. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબના વિચારોમાં ને બીજા અધિકારીઓમાં આદર્શનો ભેદ નથી. જ્યારે પ્રજામતની સામે થઇને તેને પણ કંઇ કાર્ય કરવું હોય તો તે પણ પ્રજાને દાબવામાં ખામી ન રાખે, એ અધિકારીવર્ગની સામાન્ય આદત હોય છે. તેમાંથી મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ મુક્ત કેમ હોય ? પ્રજા ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયની સામે માથું ઉંચકી રહેલ છે. તેને પોતાને રસ્તે જવા દે તો સત્તાને નમવું જ પડે. નમવા તો માગે નહિ એટલે પ્રજાને જ નમાવવી રહી.

આવી સ્થિતિમાં જો પ્રજા મારી સલાહને માને તો રાજ્યાધિકારી મને પકડે નહિ તો બીજું શું કરે ?

મને શા માટે પકડે ?

મને પકડવાના ત્રણ હેતુ હોઇ શકે:

૧. મને જ ડરાવીને મારા વિચારો બદલાવવા.

૨. મને પ્રજાથી વિખૂટો પાડી પ્રજામત નરમ પાડવો.

૩. મને છૂટો પાડી પ્રજા ખરેખર અન્યાયથી અકળાઇ છે કે નહિ એ પ્રજાની કસોટી કરીને જોવું.

મને ડરાવવાનો ઇરાદો ન હોઇ શકે એમ હું માનું છું. પ્રજામતને નરમ પાડવાનો હેતુ તો હોય જ, પણ વધારે યોગ્ય વિચાર તો એ છે કે પ્રજાની કસોટી કરવાનો સરકાર ઇરાદો રાખે છે. આમ કરવાનો તેને હક છે. પ્રજા કસોટીએ ચડી પોતાનો કસ બતાવે તો તે જ ક્ષણે પ્રજાની જીત થાય. આવી કસોટીની સામે આપણે કંઇ જ ન કહી શકીયે.

હું પકડાઉં તો—

ત્યારે જો મને પકડે તો પ્રજાએ શું કરવું ? આપણી લડત જ એવી છે કે જેમાં આપણે જેલને તો આપણી સાથે જ રાખીયે છીયે. એટલે મારા જેલ જવાથી પ્રજાને હર્ષ થવો જોઇયે. એવી જેલથી રોષ તો ન જ થવો જોઇયે. હું જેલ જવા જેવાં કામ કરૂં ને પછી જેલથી હું નાસું અથવા પ્રજા દુઃખી થાય તો

દોષ સરકારનો નથી, આપણો છે. જ્યાં રાજ્ય અન્યાયી છે ત્યાં પ્રજાની સ્વતંત્રતા રાજાની જેલોમાં જ હોય છે.

એટલે હું જેલ જાઉં તો પ્રજા અસહકારને વધારે જોરથી આગળ ચલાવે એવી આશા હું રાખું.

પ્રજા ઘેલી થઇ જાય એવું તો કદાચ સરકાર માગે. તેથી તેને શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનું મળે. સરકાર ન માગે તોપણ પરિણામ તો એ જ આવે કે તે પ્રજાને દબાવે ને પીડે.

તેથી પ્રજા જો અસહકારને સમજી ગઇ હોય તો હું પકડાઉં કે બીજા પકડાય પણ પ્રજા અસહકારને ન જ છોડે ને સરકારને બતાવે કે પ્રજાની સંમતિ વિના રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય છે.

મૉન્ટેગ્યુનો અવળો રસ્તો

પણ મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ પ્રજાને દબાવવાનો અવળો રસ્તો લઇ બેવડો ગુન્હો શા સારૂ કરે એ સવાલ સ્હેજે થશે. અન્યાયમાં તેમણે ભાગ લીધો છે એ તો એક ગુન્હો છે જ. હવે તે અન્યાયને નભાવવા સારૂ પ્રજાને દબાવવી એ બીજો ગુન્હો. સીધો રસ્તો તો એ છે કે જ્યારે પ્રજા અસહકાર કરવાને પણ તૈયાર થઇ છે ત્યારે તેમણે પ્રજામતને માન આપી અન્યાય દૂર કરી અસહકારનું મૂળ જ કહાડવું જોઇયે.

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ કબૂલ કરે છે કે મેં આજ લગી તો મારાં કાર્યોથી સલ્તનતની સેવા જ કરી છે. એ સેવામાં જુદે જુદે પ્રસંગે કરેલો સત્યાગ્રહ આવી ગયો. બહુ જોતાં મારી મુખ્ય સેવાઓ સત્યાગ્રહ કરી અન્યાય દૂર કરાવવામાં જ આવી જાય છે. આજે હું જે કરી રહ્યો છું એ મારી મોટામાં મોટી સેવા છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. આ વખતે પણ હું કેવળ સત્યાગ્રહ કરી રહ્યો છું. અસહકાર એ સત્યાગ્રહ રૂપી મહાવૃક્ષની એક શાખા જ છે. એમ છતાં અત્યારની મારી પ્રવૃત્તિને દોષિત સમજે છે એ જ દિલગીરી. મારા જેવો સલ્તનતનો મિત્ર જ્યારે અસહકાર જેવું ઉગ્ર હથિયાર વાપરવા તૈયાર થાય ત્યારે પ્રજાની લાગણી બહુ દુભાયેલી હશે એમ માની ન્યાય આપવવા મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે મથવું જોઇતું હતું. તેમનું ન ચાલત તો તેઓ પોતાનો હોદ્દો છોડી શકત. પણ તેઓએ અવળો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. હવે આશા રાખું છું કે પ્રજા શાન્ત પણ અડગ રહી અસહકાર કરીને જ માન્ટેગ્યુ સાહેબની ધમકીનો ઉત્તર વાળશે.

ના. શાહજાદા વિષે

એવફાદારી કોની?

ના. શાહજાદા સાહેબ આવે તો તેમના આવકારમાં આપણે આપણી હાલની સ્થિતિમાં ભાગ ન લઇ શકીયે એવો અભિપ્રાય મેં આપ્યો છે તેને મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ બેવફાદાર સૂચના માને છે.

આ જમાનો બદલાયાની તાસીર છે. શાહજાદાને આવકાર નહિ આપવામાં હું પોતે બેવફાદારી જોતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આ કઠણ સમયે આવકાર આપવામાં ભાગ લેવો તેને હું પ્રજા તરફ બેવફાઇ સમજું છું.

પ્રજાના દર્દનો પોકાર

ના. શાહજાદા સલ્તનતના એલચી તરીકે આવે છે એવું મુખ્ય પ્રધાનનું વાક્ય છે. સલ્તનતની જાહોજલાલી અને સલ્તનતનું સામર્થ્ય બતાવવા તેમનું આવવું થશે એ આપણે જાણીયે છીયે. એ આવકારમાં ભાગ લેવો એ વાઇસરાયથી માંડી દરેક અમલદારને માન આપવા બરોબર હું સમજું છું. તે અમલદારોમાં પંજાબના અમલદારો જેણે પોતાના અમલને નામોશી પહોંચાડી છે તે પણ આવી ગયા.

જે પ્રજાનું દિલ દુખાયું છે, જેને લાગેલા ઘા હજુ રૂઝાયા નથી, જેને ઉમરાવની સભાએ પોતાના ઘોર અજ્ઞાન અને ઉન્મત્તપણાને લીધે જનરલ ડાયરના ગુન્હાને ઢાંકીને દાઝ્યા પર ડામ માર્યો છે, તે પ્રજા કેવી રીતે શાહજાદાના આવકારમાં ભાગ લે? એવા આવકારમાં ભાગ લેવો એ નોકરશાહીને (બ્યુરૉક્રસીને) ભલમનસાઇનો રૂક્કો આપ્યા બરોબર છે. પ્રજામાં જે અશાન્તિ વર્તી રહી છે તેને નોકરશાહી શાન્તિનું રૂપ આપવા માગે છે. પ્રજામાં બીજી કંઇ પણ હિમ્મત ન હોય, પ્રજા બીજો કંઇ પણ ભોગ આપવા તૈયાર ન હોય તોપણ શાહજાદાના આવકારથી દૂર રહી પોતાના દર્દનો પોકાર પ્રજા કરે એટલું તો સહુ કોઇ ધારે.

કોનું અપમાન?

આવકારમાં ભાગ ન લઇ આપણે કોઇનું અપમાન કરતા જ નથી. શાહજાદાનું અપમાન તો છે જ નહિ. તેમનું અપમાન કરવાનો કોઇનો ઇરાદો પણ ન હોય. જો કોઇનું અપમાન થતું હોય તો તે કેવળ નોકરશાહીનું જ ગણાય. પણ તેનુંયે અપમાન નથી. તેને માથે ચડાવવાનો આપણે ઇનકાર કરીયે છીયે, ને તેમ કરવું એ આપણી ચોખ્ખી ફરજ છે. તેથી મારી તો ઉમેદ છે કે માન્ટેગ્યુ સાહેબ ગમે તેમ બોલે છતાં આપણે આવકારમાં ભાગ ન લઇયે એ આપણો ધર્મ છે.

[§] મહાજરીનનું ખુન

સ્ત્રીઓની આબરૂનો સવાલ

અમારી ખિલાફત પાર્ટી પંજાબની મુસાફરી કરતી હતી તે દરમિયાન મને પેશાવરના મહાજરીનવાળા પ્રસંગની હકીકત સહીસીક્કા સાથે મળી. સરકારે પણ આ પ્રસંગ વિષે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે. મને મળેલી હકીકત જવાબદાર માણસો તરફથી આવેલી જણાય છે તેથી, અને સરકારી જાહેરનામામાં અને આ હકીકતમાં ફેર છે તેથી એ હકીકત પ્રજા સામે મુકવી અને સરકારનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું એ મારી ફરજ રહી. મને કહેવામાં આવેલી હકીકત સાચી હોય તો પેલા કહેવાતા સોલ્જરોની ભારે બદનામી ગણાય. જેઓ સ્ત્રીઓની આબરૂનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા એક માણસને મારવામાં મોજ માને તેને સિપાહી કોણ કહે ?

મેં સાંભળ્યું છે કે સંયુક્ત પ્રાન્તની વાયવ્ય સરહદની સરકાર આ બાબતમાં કાયદેસર તપાસ ચલાવે છે, પણ કાયદેસર તરીકે ઓળખાતી તપાસ વિષે પણ પ્રજા એટલી બધી શંકાશીલ છે કે જો આ તપાસ ખરેખરી સ્વતંત્ર અને પ્રામાણિક નહિ હોય તો તેણે કરેલી તપાસને કોઇ વજન આપવાનું નથી. માટે સોલ્જરોના એક અમાનુષિક કૃત્ય ઉપર ઢાંકપીછોડો કર્યાનું આળ પોતાને ગાથે ચડે એવું જો સરકાર ન ઇચ્છતી હોય તો તેણે ખરી વાત જાહેર કરતાં ડરવું ન જોઇએ અને વિશ્વાસપાત્ર માણસોને તપાસ કરવા નોતરવા જોઇયે. એકલા સ્થાનિક માણસો જ હશે તો નિષ્પક્ષપાતપણું રહેશે જ એવી ખાત્રી નહિ રહે.

આ બનાવ કાઢી નાંખવા જેવો નથી. જનરલ ડાયરે કમનસીબે હિન્દમાં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓનાં જાન અને આબરૂ પવિત્ર મનાવા જોઇયે એવું કહ્યું છે. મારી માન્યતા છે કે હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેક સ્ત્રીજાતની આબરૂ અને જાનને પરમ પ્રિય અને પવિત્ર વસ્તુ લેખે છે. માટે આ બનાવમાં અબળા જાતની આબરૂનો સવાલ સમાયેલો છે. તે ઉપરાંત હિન્દી સિપાઇઓએ ગોળીબાર કરવાની ના પાડી તે પણ એક બીજી વાત છે. એ વાત સાચી હોય અને મને મળેલી હકીકતમાં વર્ણવ્યાં છે એ જ કારણસર જો ના પાડવામાં આવી હોય તો તે માટે એ હિન્દી સિપાઇઓને ભારે માન ઘટે છે. સિવાય, આ બનાવનું વિશેષે કરીને મહત્ત્વ એ છે કે જેઓની ઉપર આ પ્રસંગ ગુજર્યો તે ધાર્મિક જાત્રાળુઓનો એક સંઘ હતો. હું સરકારને ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું કે આખા પંજાબમાં હજારો માણસોને મ્હોડે આ વાતની ચર્ચા ચાલી રહી છે. આ સંબંધમાં સાચાજુઠા ગપાટા લોકોની અંદર ન ફેલાવા દેવા હોય તો પૂરેપૂરી તપાસ કરાવવાની જરૂર છે.

વર્ણન કેવાં જોઇયે ?

મને મળેલા વર્ણનમાં ગુસ્સો અને છટા ઓછી હોત તો સારૂં હતું. બનેલા બનાવના વર્ણનમાં વિશેષણો જેમ ઓછાં હોય અને વર્ણન કરનારનો અભિપ્રાય તેમાં ઓછો પરોવાયલો હોય તેમ તેનો હેતુ વધારે સચવાય. પરંતુ અનુભવ વગરના માણસનાં વર્ણન સંપૂર્ણ હોવાની આશા ક્યાંથી રખાય? ખાસ કરીને એ વર્ણનોના પણ જ્યારે અચોક્કસ માણસોને હાથે અંગ્રેજી તરજુમા થાય, અને તરજુમો કરનાર પણ પોતાનું કંઇ તેમાં ઘુસાડી દેવાને તત્પર હોય ત્યારે તો એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. ગમે તેમ હોય, પણ વાચકને મારી સલાહ છે કે સરકારી સત્તાવાર હકીકત તેમની પાસે આવે ત્યાંસુધી તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી ન લેવો.

બીજી વાત આ બનાવ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે હિજરત વિષે સરકાર કેવી નીતિ અખત્યાર કરશે એ જાહેર કરવું કેટલું જરૂરનું છે.

સરકારની નીતિની સ્પષ્ટતા

કોઈ પણ જાતની ધામધુમ વગર અને ધાર્મિક રીતે બતાવવામાં આવતો વિરોધ તોડી પાડવો એવી જો પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો સરકારે તેવું સાફ કહી દેવું જોઇયે. નાના નાના અમલદારોને સરકારની નીતિની ખબર ન હોવાથી સંભવ છે કે તેઓ કમઅક્કલનાં અને ઉદ્ધતાઇનાં પગલાં ભરી બેસે, અને બધા મામલાને એવો બગાડી મુકે કે સરકારને પસંદ ન પડે. આ હીલચાલ જંગી સ્વરૂપ પકડે એવો પૂરો સંભવ છે એટલે આવી હીલચાલ તરફ આંખ આડા કાન કરી ન શકાય. સરકારની નીતિ જાહેરરીતે પ્રગટ થાય એ બધાંનું હિત જોતા ઇચ્છવાજોગ છે.

નોંધ

લોકમાન્યની તબીયત

લોકમાન્યની બીમારી

લોકમાન્ય તિલક મહારાજની બીમારીએ ગંભીર સ્વરૂપ પકડયાના ખબર સાંભળી લાખો હિન્દીઓનાં હ્રદય કાંપી રહ્યાં છે. પ્રજાજાગૃતિમાં તેમણે જે હિસ્સો લીધો છે, તેમણે જે સ્વતંત્રતા બતાવી છે, જે ભોગો આપ્યા છે, તેથી પ્રજા તેમને પૂજે છે. લાખોને સારૂ તેમનું વચન આજ્ઞા સમાન છે. આ દેશને સારૂ સ્વરાજ એ તેમનો જીવનમંત્ર છે. એમનો વિયોગ આ સમયે પ્રજા સહન કરવા તૈયાર નથી. પ્રજાને પોતાને જ આ સમયે ગંભીર રોગ છે. તે રોગનું નિદાન કરવામાં ને તેનો ઇલાજ કરવામાં લોકમાન્યે અગ્રભાગ લીધો છે. અત્યારે પ્રજા બધા આગેવાનોની સેવાની ને તેમની સલાહની ભૂખી છે. તેમાં લોકમાન્ય ઉંચી પદવી ભોગવે છે. પોતાની હયાતીમાં જ પોતે સ્વરાજ મળવાની ઉમેદ રાખી છે, એવો લોકમાન્યનો ભવ્ય આશાવાદ છે. ઇશ્વર તેમને વ્યાધિમુક્ત કરો, તેમને દીર્ઘાયુ કરો ને તેમને સ્વરાજના સાક્ષી બનાવો.

ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ

દુષ્કાળની હૃદયદ્રાવક કહાણી

ભાઇ અમૃતલાલ ઠક્કરનો છેલ્લો કાગળ હૃદયદ્રાવક છે. તેમાંથી હું નીચેનાં વાક્ય ટાંકું છું.

"કાલ અને આજે બહુ કરુણાજનક દૃશ્યો જોઉં છું. પીપળીથાણાના (લગભગ ૩૦૦ ગામના) લોકને આજ સુધી કાંઈ રાહત આપવામાં આવતી ન હતી. ત્યાંની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવાની કોઇએ કોશિશ કરી ન હતી. થોડા દિવસ પહેલાં અહીંના એક સરકારી નોકરે આ વાત ધ્યાનમાં લેવા મને કહ્યું. તેણે લોકોને એકઠા કર્યા. બે દિવસથી જોઉં છું તો અત્રે બાળકોનાં અને સ્ત્રીઓનાં પુષ્કળ હાડકાંનાં માળખાં રહ્યાં છે. અંતઃકરણ દ્રવ્યા કરે છે. મારી પાસે જાદુ હોય, મંત્ર હોય, અદ્ભુત શક્તિ હોય તો આ બધાંને પુષ્ટ બનાવી દઉં; પણ તે નથી. તેમને ચાવલ આપવાની ગોઠવણ કરૂં છું, પણ તેમાંથી ૨૦૦-૫૦૦ મર્યા વિના રહેવાનાં નથી. બે તો મારી રૂબરૂમાં મરી ચૂક્યાં."

બીજા કાગળમાં લખે છે, "ગુજરાતથી કુલ રૂ. ૪૦૦૦૦ મળી ચુકયા છે. પણ હજી ખરાબ મહિના આગળ આવે છે. પૈસા સારાપેઠે જોઇશે. બીજી એક અપીલ બહાર પાડવાને આપને ખાસ વિનંતિ કરૂં છું. પૈસા કુલ દોઢ લાખથી ઓછા નહિ જોઇયે. બીજા ભાગોમાંથી મળી આજસુધીમાં કુલ રૂા. એંશી હજારને આશરે થયા છે."

આમાં મારે કંઇ જ પૂરણી કરવા જેવું નથી. વરસાદ સારા પડયા છે, છતાં આપણે જોઇયે છીયે કે ઓરિસ્સાનું દુઃખ એકાએક નહિ ટળે. જેમ જેમ ભાઈ અમૃતલાલ ઉંડે ઉતરતા જાય છે તેમ તેમ તેમને દુઃખ વધારે જડતું જાય છે. આ કંગાલ પ્રાન્તમાં દુઃખીયાંને દુઃખનો પોકાર કરવાની પણ તાકાત નથી રહી. આ દુઃખમાં ભાગ લેવાના પુણ્યકાર્યમાં સહુ ભાગ આપશે એવી મારી ઉમેદ છે.

તા. ૮-૮-૧૯૨૦

લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ

મરીને જીવ્યા

લોકમાન્ય તો એક જ હતા. રાજાએ આપેલા ઇલકાબ કરતાં લાખગણી કિંમત તિલક મહારાજને લોકોએ આપેલા ઇલકાબની હતી એ દેશે સાબિત કરી આપ્યું છે. આખું મુંબઈ લોકમાન્યને વળાવવા રવિવારે નીકળી ગયેલું હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

જે ચિતારો મેં તેમના છેલ્લા દિવસોમાં નજરે જોયા તે કદી ભૂલાય તેમ નથી. લોકોનો અગાધ પ્રેમ અવર્ણનીય હતો.

ફ્રાન્સમાં કહેવત છે, 'રાજા મુઆ, રાજા ઘણું જીવો.' તે વિચાર ઈંગ્લંડ વગેરે બધા દેશોમાં પ્રસરેલો છે, અને રાજાનું મરણ થાય ત્યારે એ કહેવતનું ઉચ્ચારણ

થાય છે. તેનો ભાવાર્થ તો એ છે કે રાજા મરતો જ નથી. રાજતંત્ર એક ઘડી પણ બંધ થતું નથી.

તેમજ તિલક મહારાજ કંઇ મરતા નથી, મર્યા નથી; જીવે છે ને ઘણું જીવશે એમ મુંબઇની મેદનીએ બતાવી આપ્યું. અંગતનાં સગા ભલે કોચવાયાં, તેઓએ ભલે આંખમાંથી મોતી પાડયાં; પણ પેલા ઘાટી પોતાનાં વાજીંત્રો લઇને કંઈ રોતા નહોતા આવ્યા. તેઓ તો ઉત્સવ ઉજવવા આવ્યા હતા. એમનાં વાજીંત્ર અને ભજનોએ લોકોને ચેતાવ્યા. તિલક મહારાજ મર્યા નથી. 'લોકમાન્ય તિલક મહારાજની જે' એ ઘોષથી બધું ગાજી ઉઠયું; અને પછી તિલક મહારાજના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો છે એવો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. આમ પ્રજાએ ખરો ઠરાવ કર્યો. દાક્તરોનાં 'બુલેટિન' ખોટાં પાડયાં.

મારા મનમાં કંઇક ખળભળાટ શનિવારની રાત્રે જ્યારે મરણના ખબર સાંભળ્યા ત્યારે ઉઠી રહ્યો હતો; પણ જયઘોષ સાંભળીને શમી ગયો. મેં પણ માન્યું કે તિલક મહારાજ જીવે છે. ક્ષણભંગુર દેહ ગયો પણ તેમનો અમર આત્મા તો લાખોના હૃદયમાં બિરાજે છે.

એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે કે બે ખરા મિત્ર પણ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી દેહે તો ભિન્ન જ છે. એકબીજામાં કંઇક ભેદ પણ જુએ. જો તે ખરા મિત્ર હોય તો જે મરે છે તે ભેદને ભાગતો જાય છે. મૂએલો જીવતાના શરીરમાં જીવે છે. જીવતાને મન તે મૂઓ જ નથી. તેમ તિલક મહારાજ આજે લાખોના શરીરમાં જીવે છે. શનિવારે તો વિશેષે પોતાના જ શરીરમાં જીવતા હતા.

આવું મૃત્યુ આજ લગી આ જમાનામાં કોઈ લોકનાયકને ભાગે નથી આવ્યું. દાદાભાઇ ગયા, ફીરોજશાહ ગયા, ગોખલે પણ ગયા. બધાની પાછળ હજારો સ્મશાને ગયા હતા, પણ તિલકે અવાધ વાળી! તેમની પાછળ તો આખું જગત ગયું. મુંબઇ રવિવારે ઘેલું થઇ ગયું હતું.

અનન્ય સેવાનો ચમત્કાર

આ શો ચમત્કાર? જગતમાં ચમત્કાર જેવી વસ્તુ નથી, અથવા તો જગત એ જ એક ચમત્કૃતિ છે. કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાન્ત છે. લોકમાન્યનો હિન્દુસ્તાન પરનો પ્રેમ મર્યાદારહિત હતો તેથી લોકપ્રેમ પણ મર્યાદા-રહિત હતો. સ્વરાજનો મંત્ર જેટલે દરજ્જે તેમણે જપ્યો તેટલે દરજ્જે બીજા કોઇએ નથી જપ્યો. સ્વરાજને સારૂ હિન્દ હવે લાયક થશે એમ જ્યારે બીજાઓએ અંતઃ-કરણપૂર્વક માન્યું ત્યારે લોકમાન્યે અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું કે હિન્દ આજે જ તૈયાર

છે. આ માન્યતાએ લોકોનાં મન હરી લીધાં. એમ માનીને તેઓ બેસી ન રહ્યા, પણ તેનો અમલ આખી જીંદગીભર કર્યા કર્યો; તેથી પ્રજામાં એક નવો જુસ્સો પેદા થયો. સ્વરાજ મેળવવાની પોતાની અધીરાઇનો ચેપ તેમણે પ્રજાને લગાડ્યો ને જેમ તે લાગતો ગયો તેમ તેમ પ્રજા તેમની તરફ દોરવાતી ગઇ.

પોતાની ઉપર ગમે તેવાં જોખમો આવ્યાં, ગમે તેટલાં દુઃખ પડ્યાં, પણ આ મંત્રનું રટણ તો તેમણે છોડ્યું જ નહિ. એમ તેઓ કઠિન પરીક્ષામાં પણ પસાર થયા, તેથી પ્રજાને તેમની ઉપર ભારે વિશ્વાસ બેઠો ને તેમનું વચન કાયદો ગણાયું.

આવું મહાન જીવન દેહ જતાં પૂરૂં થતું જ નથી. દેહ જતાં તો શરૂઆત થાય છે.

તિલક મહારાજનું સ્મરણ કેમ રખાય

તિલક મહારાજને સારૂ કંઇક વિશેષ થવું જોઇયે એમ એક મિત્રે લખ્યું ને સલાહ માગી. સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે તેમની પાછળ ત્રણ દહાડાની હડતાળ પાળીયે તો સારૂં નહિ ? તેનો જવાબ મેં જે આપ્યો તે વિચારને જરા લંબાવીને અહીં આપું છું.

જેની આપણે પૂજા કરતા હોઇયે તેના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવું એ જ ખરી પૂજા છે. તેથી હડતાળ પાળવાના કરતાં કંઈ અમલી કામ કરવું મને તો વધારે પ્રિય છે. તે દહાડે હડતાળ પાળવી, અપવાસ કરવો વગેરે જરૂરનું છે, પણ વિશેષતા તો અનુકરણમાં જ હોય. તેઓ અત્યંત સાદા હતા; તેમના સ્મરણાર્થે આપણે સાદાઇ ગ્રહણ કરીયે, આપણને કંઇક અગવડ પડે એટલે દરજ્જે વસ્તુઓનો ત્યાગ આદરીયે. તેઓ બહાદુર હતા; આપણે તેમની નિર્ભયતાનું અનુકરણ કરી મન સાક્ષી પૂરતું હોય તે જ કરીયે, પોતાનું ધાર્યું કરતાં ન જ હઠીયે. તેઓ વિચારશીલ હતા; આપણે બોલવામાં ને કરવામાં પૂરો વિચાર કરીને જ બોલીયે ને કરીયે. તેઓ વિદ્વાન હતા, માતૃભાષા અને સંસ્કૃત ઉપર તેમનો ભારે કાબુ હતો; આપણે તેમનાં જેવા વિદ્વાન થવાનો આગ્રહ રાખીયે. પરભાષાનો આપણા વ્યવહારમાં ત્યાગ કરી માતૃભાષાનું સારૂં જ્ઞાન મેળવી તેમાં આપણા બધા વિચારો બતાવતાં શીખીયે. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મની ખૂબીઓ જે આપણાં શાસ્ત્રોમાં છૂપેલી છે તેને ખોળી કાઢીયે. તેઓ સ્વદેશીના શોખી હતા; આપણે સ્વદેશીનો અર્થ સમજી સ્વદેશીનું આચરણ કરીયે. તેમનો દેશ પ્રત્યે અગાધ પ્રેમ હતો; આપણે પણ તેવો પ્રેમ આપણા જીવનમાં ખીલવીયે ને યથાશક્તિ દિનપ્રતિદિન દેશસેવામાં વધારે ને વધારે પરાયણ થઇયે. આમ કરીને જ તેમની ખરી પૂજા કરાય. જેનાથી એટલું પણ ન થઈ શકે તે એક પૈસાથી માંડી ગમે તેટલું નાણું તેમના સ્મરણ અર્થે આપે

ને તેનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ સ્થાપવામાં, લાયક વિદ્યાર્થીને લાયક શિક્ષણ લેવા સારૂ શિક્ષાવૃત્તિઓ આપવામાં કે એવાં બીજાં સાર્વજનિક કાર્યોમાં ઉપયોગ કરાય.

લોકમાન્ય અને અંગ્રેજ પ્રજા

લોકમાન્ય ચાલુ રાજ્યમંડળના કટ્ટા શત્રુ હતા, પણ તેમને અંગ્રેજોનો અણગમો હતો એવી માન્યતા કેટલાકમાં રહેલી છે તે ખોટી છે. તેમને જ મુખેથી મેં અંગ્રેજોનાં વખાણ ઘણી વેળા સાંભળ્યાં છે. તેમને અંગ્રેજી રાજ્ય સાથેનો સંબંધ સર્વથા અનિષ્ટ હતો એમ ન હતું; પણ તેઓ અંગ્રેજોના બરોબરીઆ તરીકે પોતાને અને પ્રજાને ઓળખાવવા માગતા હતા. અંગ્રેજને કે કોઇને પણ તાબે રહેવું તેમને જરાયે પસંદ ન હતું.

તેમની અંગ્રેજ આમવર્ગ ઉપર એવી શ્રદ્ધા હતી કે તેમણે ઇંગ્લંડમાં સીનેમેટોગ્રાફની મારફતે અંગ્રેજ પ્રજાને પંજાબનો અન્યાય સમજાવવાની વિચિત્ર સૂચના કરી હતી !

આવા પ્રૌઢ દેશભક્તનો સ્વર્ગવાસ આપણે ઉજવી રહ્યા છીયે. જે દેહમાં આપણે તેમને જાણ્યા હતા તે જ દેહમાં એઓ હજુ રહ્યા હત તો આપણને લાભ હતો એ તો નિર્વિવાદિત છે; પણ આવી વ્યક્તિ દેહ રહો યા નહિ તોપણ દેશની સેવા કર્યા જ કરે છે, દેશને દોર્યા કરે છે. જેણે પોતાની કાર્યરેખા ઘડી લીધી છે, જેણે તે પ્રમાણે પિસ્તાળીસ વર્ષ સુધી અમલ કર્યો છે,જેણે પોતાના દેહને દેશસેવામાં જ નીચોવી નાંખ્યો છે, તે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી ભૂલાતા નથી, મરતા નથી. તેથી લોકમાન્ય તિલક મરીને પણ આપણને જીવવાનો મંત્ર આપી ગયા છે એમ માનીયે.

---

†ચાંદોનો ત્યાગ*

ચાંદોનો ત્યાગ

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભૂતદયાના કાર્ય માટે આપની અગાઉના ના. વાઇસરાય સાહેબે મને એનાયત કરેલ કૈસરે હિન્દનો સુવર્ણપદક, ૧૯૦૬ની ઝુલુ વૉરમાં હિન્દી સ્વયંસેવકોની ઍમ્બ્યુલન્સ ટુકડીના અમલદાર તરીકે મેં બજાવેલી સેવા માટે મળેલું વૉર મેડલ, તેમજ સને ૧૮૯૯—૧૯૦૦ ની બોઅર લડાઇમાં ઘાયલોની ડોળી ઉચકનારા હિન્દી સ્વયંસેવકોની ટુકડીના આસિ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મેં બજાવેલી

* સરકારી ચાંદો પાછા મોકલતાં વાઇસરાયને લખેલો પત્ર.

સેવાઓ માટે મને એનાયત કરવામાં આવેલું બોઅર વૉર મેડલ આજથી શરૂ થતા ખિલાફતને લગતા અસહકારના નિશ્ચયને અનુસરીને હું દુઃખિત અંતઃકરણે આપને પાછા મોકલું છું. આ ચાંદોને મેં કિંમતી માન્યા છે, પણ મારા મુસલમાન ભાઇઓ દુભાયેલી ધાર્મિક લાગણીના અન્યાયથી જ્યાં સુધી ઉદ્વિગ્ન છે ત્યાં સુધી એ ચાંદોને વગરસંકોચે હું પહેરી શકું તેમ નથી. છેલ્લા મહિનામાં બનેલા બનાવોથી મારી ખાત્રી થવા માંડી છે કે ખિલાફતની બાબતમાં વડી સરકારે કશો આંચકો ન ખાતાં ભારેમાં ભારે અનીતિ અને અન્યાય કર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ કરેલી અનીતિનો બચાવ કરવાને સારૂ નિતનવા અન્યાય કરતી જાય છે. આવી સરકાર પ્રત્યે હું માન કે પ્રેમ ન જ ધરાવી શકું

પંજાબના જુલમો

પંજાબના સવાલની બાબતમાં આપની તેમજ વડી સરકારોએ અખત્યાર કરેલું વલણ મારા ગંભીર અસંતોષમાં વધારો જ કરાવે છે. આપની જાણ બહાર નહિ જ હોય કે કૅાંગ્રેસની વતી પંજાબના જુલમોની તપાસ કરનારા કમીશનરોમાંનો હું એક હતો. અને મારો ચોકસ અભિપ્રાય છે કે સર માઇકલ ઓડવાયર પંજાબના ગવર્નરના ઓદ્ધાને માટે તદ્દન નાલાયક માણસ હતો; તેમ અમૃતસરમાં લોકોનાં ટોળાંની ઉશ્કેરણીને માટે પણ એ જ મુખ્યત્વે કરીને જોખમદાર હતો. અલબત્ત, લોકોએ કરેલા અત્યાચારો અક્ષમ્ય હતા. પાંચ અંગ્રેજોનાં ખુન, મિસ શીયરવુડ ઉપરનો હુમલો તથા લૂંટફાટ અત્યંત શોચનીય અને અનુચિત હતાં; પણ તેની સામે જનરલ ડાયરથી માંડીને મલીકખાન સુધીના ગોરા અને કાળા અમલદારોએ જે પગલાં લીધાં તે લોકોના અપરાધને મુકાબલે બધા પ્રકારની હદ બહારનાં અને તેની કરતા અને રાક્ષસીપણામાં આજના જમાનામાં જેનો ક્યાંયે જોટો ન મળી શકે એટલાં દુષ્ટ હતાં. આ અમલદારોના અપરાધો તરફ આપે કરેલો ઢાંકપીછોડો, સર માઇકલ ઓડવાયરનો આપે કરેલો બચાવ, મિ. મૉન્ટેગ્યુનો ખરીતો અને સૌથી છેલ્લે ઉમરાવોની સભાએ પંજાબ વિષે દર્શાવેલું અજ્ઞાન, તેમજ હિન્દીઓની લાગણીઓ પ્રત્યે દર્શાવેલો હડહડતો તુચ્છકાર—આ બધા બનાવોએ મને સામ્રાજ્યના ભાવિ વિષે અત્યંત શંકાશીલ કરી મુકયો છે, ચાલુ સરકારથી મને છેક વિખૂટો પાડી દીધો છે અને આજ સુધી એકનિષ્ઠપણે સરકાર જોડે હું ખરા દિલથી સહકાર કરતો આવ્યો તેમ કરતા રહેવાને મને તદ્દન અસમર્થ બનાવી દીધો છે.

અસહકારની શક્તિ

મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ અરજીઓ, ડેપ્યુટેશનો ઇત્યાદિ હમેશનાં સાધનો દ્વારા હિન્દી સરકાર જેટલી કર્તવ્યમૂઢ બનેલી સરકારની આંખ ઉઘાડવી અસંભવિત છે. યૂરોપના દેશોમાં ખિલાફત અને પંજાબ જેવા મહાઅન્યાયો પર આવો ઢાંકપીછોડો કરવામાં

આવ્યો હોત તો કે’દહાડાનીયે રાજ્યક્રાંતિ થઇને લોહીની નદીઓ વહી હોત. લોકો શિરસાટે પણ કેવળ પશુબળના જોરથી પ્રજાને નામર્દ કરી મુકવાના આવા પ્રયત્નની સામે થયા હોત; પણ આજ અરધું હિન્દ આવો પ્રતિકાર કરવાને અતિ નિર્બળ છે, અને બાકીનું અર્ધું અનિચ્છુક છે. આથી સરકારથી અલગ થઈ જવા ઇચ્છનારાઓને તેમ કરવાનો રસ્તો કરી આપનાર અસહકારનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાની મેં પ્રજાને સલાહ આપી છે, અને જો આ અસહકાર ખુનામરકી વગર અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રજા અખત્યાર કરી શકે તો તે સરકારને નમવાની ફરજ પાડી, થયેલા અન્યાયોનું અવશ્ય પરિમાર્જન કરાવી શકે એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ લોકો આવશે ત્યાં સુધી પણ એમને સાથે લઈ આવો અસહકાર ચાલુ કરવા છતાં હજુ પણ હું ઉમેદ રાખ્યે જ જઇશ કે હજીયે આપ ન્યાય કરવાનો કંઇક માર્ગ કાઢશો. હું આપને માનપૂર્વક વિનંતિ કરૂં છું કે આપ પ્રજાના આગેવાનો તરીકે જાણીતા લોકોની એક પરિષદ્ બોલાવશો અને તેમની જોડે મસલત કરીને મુસલમાનોને રાજી કરવાનો તેમજ દુઃખી પંજાબના નુકસાનની ભરપાઈ કરવાનો માર્ગ કાઢશો.

કૉંગ્રેસનું સ્થાન

અસહકાર મુલતવી રાખવાની સલાહ

માનનીય પંડિત માલવીયાજી મને સદાય વંદ્ય છે. તેમને હું ધર્માત્મા તરીકે ઓળખું છું. તેમણે મને સલાહ આપી છે કે મારે અસહકાર ખાસ કૉંગ્રેસની બેઠક થવાની છે ત્યાં લગી મુલતવી રાખવો. તેવી જ સલાહ ‘ મરાઠા ’ ના અધિપતિએ ને તેવા બીજાઓએ પણ આપી છે. પંડિતજીની સલાહ ન માનવી એ મારે સારૂ દુઃખદ વાત છે. હું અનેક કષ્ટ ઉઠાવીને પણ તેમની સલાહને માન આપવા ઇચ્છું છું. પણ જેમાં મારો અન્તરાત્મા મને બીજું સૂચવે ત્યાં હું લાચાર બની જઈ દીનપણે તેમની સલાહને પણ ન માનું. એવો જ પ્રસંગ મારે સારૂ આવી પડ્યો છે.

ચાલુ રાખવાનો ધર્મ

મારે અસહકાર મુલતવી રાખવો એટલે મુસલમાન ભાઇઓએ તેમ કરવું ઠર્યું. તેઓને સારૂ ખિલાફતની શરતો બહાર પડ્યા પછી અસહકાર તેમનો ધર્મ થઇ પડ્યો. જેણે તેઓના ધર્મનું અપમાન કર્યું છે, તેઓના ધર્મને જોખમમાં નાખ્યો છે, તેમને એ મદદ કેમ કરે ? તેમની મહેરબાની કેમ લે ? વળી આખી પ્રજાને એક જાતની સલાહ વિચારપૂર્વક આપ્યા પછી મારાથી અસહકાર ઘણાં જ સબળ નિર્વિવાદ કારણો વિના કેમ મુલતવી રાખી શકાય ? ખિલાફત પરત્વે અસહકાર ચાલુ રાખીયે એ જ મારે સારૂ સ્વધર્મ થઇ પડ્યો છે.

કૉંગ્રેસ અને પ્રજામત

આટલું તો ચાલુ સ્થિતિ જોતાં મારે કહેવું રહ્યું. પણ કૉંગ્રેસનું સ્થાન આપણે તપાસીયે. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે કૉંગ્રેસ પ્રતિવર્ષ પ્રજાની વૃત્તિની, પ્રજાના વિચારોની નોંધ લે છે. કૉંગ્રેસ પ્રજાને સામાન્ય રીતે નવો માર્ગ નથી બતાવતી. એ બતાવવાનું કામ કૉંગ્રેસનું નથી. કૉંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા જ તેના પ્રજામતનું વાજીંત્ર હોવામાં રહેલી છે. એટલે કૉંગ્રેસ મળે નહિ ત્યાં લગી આપણે કંઇ નવી પ્રવૃત્તિ ચલાવતા પહેલાં બેસી રહેવું એ આપણું કાર્ય નથી. જો એમ કહીયે તો કૉંગ્રેસ પ્રગતિ કરી જ ન શકે. બધા કૉંગ્રેસના મત ઉપર અસહકાર મુલતવી રાખે તો હંમેશાંને સારૂ મુલતવી રહે. બધા પોતાનો મત ન ધરાવે તો કૉંગ્રેસ કંઈ પ્રજાથી એક ભિન્ન વસ્તુ નથી કે તેની પાસેથી કંઈ વરદાન મેળવી શકે. અમુક વસ્તુ વિષે જ્યાં સુધી બહુમત ન થાય ત્યાં સુધી કૉંગ્રેસ પોતાનો અભિપ્રાય ન આપે. આનો અર્થ માત્ર એટલો જ થયો કે અલ્પમતવાળાઓએ એટલી મુશ્કેલીમાં પોતાનું કાર્ય કરવું રહ્યું. તેની પ્રવૃત્તિને કૉંગ્રેસ રોકતી નથી, રોકવા ઇચ્છતી નથી, રોકવાનો અધિકાર ધરાવતી નથી. એટલે જેને અમુક સુધારો ગમ્યો છે, જેને પોતાની શક્તિને વિષે શ્રદ્ધા છે અને જે કૉંગ્રેસપક્ષના છે, તેની કૉંગ્રેસ પ્રત્યે એવી ફરજ છે કે તેણે પોતાનો સુધારો પ્રજા આગળ મુકવો ને તેનો અમલ કરવો કે જેથી કૉંગ્રેસને મત બાંધવાની સામગ્રી મળે. બધા સુધારા એમ જ થયા છે. રોલેટ ઍક્ટની સામે થતાં પહેલાં કૉંગ્રેસના અભિપ્રાયની કોઇએ રાહ ન જોઇ.

એકલો પણ ઝુઝીશ

પંડિતજીએ મને જે સલાહ અતિ પ્રેમપૂર્વક આપી છે તેનો અર્થ એટલો છે કે તેમણે અસહકાર વિષે ચોકસ અભિપ્રાય નથી બાંધ્યો. હું તે સલાહ માથા ઉપર નથી ચડાવી શકતો તેનો અર્થ એ છે કે મેં દઢતાપૂર્વક મારો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. અસહકાર કરતાં જેટલો વિલંબ આપણને લાગે છે તેટલું પાપ આપણને લાગે છે, આવી મારી શુદ્ધ માન્યતા છે. જ્યાં સુધી મને સરકારની ન્યાયબુદ્ધિ વિષે જરા પણ શ્રદ્ધા હતી ત્યાં સુધી હું સહકાર કરતો હતો ને સહકાર કરવાની પ્રજાને સલાહ આપતો હતો. અમૃતસર કૉંગ્રેસમાં મેં સહકારની સલાહ ઘણી જ દઢતાપૂર્વક આપી કેમકે હું અંતઃકરણપૂર્વક માનતો હતો કે પંજાબને અને મુસલમાન ભાઇઓને ઇનસાફ મળશે. મારી માન્યતા ભૂલભરેલી ઠરી એટલે હું અસહકાર કરતો થઇ ગયો. સરકારની પ્રત્યેક મહેરબાની, તેના બધા રીફૉર્મ મારે મન ઝેરથી ભર્યાં દૂધ જેવા ત્યાજ્ય થઇ પડયાં છે. તેથી જ હું એકલો રહીશ તોપણ પોકારીશ કે આપણે તેમની ધારાસભામાં ન જ જવું જોઇયે.

પુણ્યકર્મમાં વિલંબ શો?

કૉંગ્રેસના ડેલીગેટ ત્રણ પ્રકારના હોય. એક અમુક પ્રશ્ન વિષે સાનુકૂળ ચોક્સ મતવાળા, બીજા તેને વિષે પ્રતિકૂળ ચોક્સ મતવાળા, ત્રીજા અચોક્સ મતવાળા. પહેલા પક્ષે કૉંગ્રેસમાં જતા અચોક્સ મતવાળા ઉપર અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેમની ફરજ છે, અને આચરણના જેવી બીજી કઈ અસર હોઇ શકે ? તેથી મારી અક્કલ તો એમ જ સૂચવે છે કે જેઓ અસહકારમાં હિન્દુસ્તાનનું શુભ જુએ છે, જેઓ તે વડે જ ખિલાફત ને પંજાબને ન્યાય મળવાનો સંભવ જુએ છે, તેમણે અસહકાર કરવો, બીજાઓને તેમ કરવાની સલાહ આપવી ને તેમ કરી પ્રજામત તૈયાર કરવો એ તેમનો ધર્મ છે; તેમાં જ કૉંગ્રેસનું માન છે, તેની પ્રગતિ છે. કોઇ સુધારક પોતાના વિચારોનો અમલ કરતાં પહેલાં કોઇની રાહ જોતો નથી. પુણ્યકર્મ કરતાં સલાહ લેવા જેટલો વિલંબ ન કરવો, પાપકર્મ સલાહ મળ્યા છતાંયે ન કરવું, એવો શાશ્વત ધર્મ છે. આ પ્રસંગે અસહકારને હું પુણ્યકર્મ સમજું છું.

શાસ્ત્રપ્રમાણ

ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિરોધ

સર નારાયણ ચંદાવરકર અને બીજા ગૃહસ્થોએ એક લેખ પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં અસહકારને ખૂબ વખોડી કાઢ્યો છે ને જણાવ્યું છે કે ધર્મશાસ્ત્રો તથા ઇતિહાસ તેનાથી વિરુદ્ધ છે. સહી કરનારા લખે છે કે ગીતાજી, કુરાન, બાઇબલ તથા પારસી અવસ્તા અસહકારને અધર્મ્ય ગણે છે. તેમાંના દાખલા તેઓએ ટાંક્યા નથી.

ગીતાજી અને અસહકાર

ગીતાજી ઇત્યાદિનો મેં પણ થોડો અભ્યાસ કર્યો છે એમ માનું છું. હું અસહકારનું તત્ત્વ તે ધર્મગ્રંથોમાં જોઇ શક્યો છું. ગીતાજીમાં દૈવઅસુરસંગ્રામનું વર્ણન છે. ન્યાય અને અન્યાય વચ્ચે કદી મેળ હોય નહિ એમ ગીતાજી સ્પષ્ટ બતાવે છે. ગીતાજીનો કેવળ અક્ષરાર્થ કરીયે તો આપણને માલમ પડે છે કે જ્યારે અર્જુને પાપી કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવાની આનાકાની કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો. એટલે અક્ષરાર્થથી તો, અન્યાયીની સાથે સહકાર ન કરવો એટલું જ નહિ પણ અન્યાયીને દંડ આપવાનું ગીતાજી શીખવે છે. ગીતાજીનો શુદ્ધાર્થ દંડ આપવાનું શીખવતો જ નથી, પણ તેમાં લીટીએ લીટીએ ન્યાય અને અન્યાયના ઝગડા વિષે શિક્ષણ છે.

અસહકારનાં ધાર્મિક દૃષ્ટાન્તો

અંધકાર અને પ્રકાશને જેમ વેર છે, ટાઢ ને તડકો જેમ સાથે નથી રહી શકતાં, તેમ ઇન્સાફ અને ગેરઇન્સાફ સાથે નથી રહી શકતા. તેથી જ આપણામાં રીસાઇ જવાની પ્રથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી છે. રૈયત જ્યારે અન્યાયી રાજાથી અકળાઇ

જાય છે ત્યારે તે તેનાથી રીસાઇ જાય છે. બહુ અકળાય છે ત્યારે રૈયત રાજાના ગામનો ત્યાગ પણ કરે છે. આવા દાખલા વખતોવખત જોવામાં આવ્યા છે. આજે પણ બે રાજ્યોમાં એવી હીલચાલ ચાલી રહી છે. પ્રલ્હાદે પોતાના રાક્ષસી પિતા સાથે અસહકાર કર્યો, મીરાંબાઇએ પોતાના ધણી સાથે, નરસિંહ મહેતાએ પોતાની નાત સાથે કર્યો. આ ત્રણને આપણે આજે પૂજીયે છીયે. તુલસીદાસે સંત અસંતનો ભેદ પાડી બન્ને વચ્ચે મેળાપ ન હોય એમ બતાવી આપ્યું છે. એટલે હિન્દુધર્મમાં તો ન્યાય અન્યાય વચ્ચેનો મેળાપ સર્વથા ત્યાજ્ય છે, એવું શિક્ષણ છે. અવસ્તામાં ઓરમઝદ અને અહરીમાનનું દ્વંદ્વયુદ્ધ સદાય ચાલ્યાં કરે છે. બાઇબલમાં ખુદા અને શયતાન વચ્ચે ચાલે છે. ઓરમઝદ-ખુદા-ન્યાયની મૂર્તિ છે, અહરીમાન—શયતાન—અન્યાયનું પુતળું છે. જીસસ ક્રાઇસ્ટ તો સત્યાગ્રહી વીર હતા. તેણે દાંભિક, જુઠા, મદાંધ માણસનો હમેશાં અસહકાર કર્યો હતો. નીતિને અર્થે કુટુંબમાં વિરોધ કરાવતાં તે અચકાયા ન હતા, અને રોમની મહાન સત્તાની સામે તે એકલા થયા હતા. હવે રહ્યું કુરાને શરીફ. લેખકોએ કેમ જાણે પયગમ્બરનો ઇતિહાસ પણ ન જાણ્યો હોય તેમ ઇસ્લામને વિષે લખ્યું છે. પયગમ્બર જ્યાં લગી મક્કામાં રહ્યા ત્યાં લગી અન્યાય કરનારાઓની સાથે તેમણે અસહકાર કરેલો. મુસલમાનો પોતે જ્યારે પોતાના જ ધર્મમાં અસહકારને સારૂ આધાર બતાવે છે ત્યારે તેઓને કહેવું કે તેમનો ધર્મ અસહકારની વિરુદ્ધ છે એ કેવું આશ્ચર્યકારક ગણાય ?

ઇતિહાસ અને અસહકાર

ઇતિહાસનાં પ્રમાણો પણ અસહકારનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. સામાન્ય રીતે તપાસતાં ઇતિહાસ એ લડાઇનું બ્યાન છે. અને લડાઈ માત્ર તીક્ષ્ણ અસહકારનું દૃષ્ટાંત છે. એક પક્ષ બીજા પક્ષનો ત્યાગ કરે છે એ અસહકાર જ છે. લડાઇ એ રાક્ષસી અસહકારનો દાખલો છે. જે અસહકાર હિન્દુસ્તાનની પાસે હું મુકી રહ્યો છું એ દૈવી અસહકાર છે એમ કહેવામાં કશી ધૃષ્ટતા નથી જોતો. જે અસહકારમાં ખુનામરકી—હિંસા રહી છે તે અસહકારમાં હારજીત રહ્યાં છે. જેમાં કેવળ કુરબાની—આત્મભોગ છે ત્યાં જીત જ છે. એવા આ અસહકારની સામે કોઇ કેમ થઇ શકે એ જ મારી અક્કલ કળી શકતી નથી. કેમકે જે દૈવી અસહકાર કરે છે તે જ્યાં સુધી ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી સહકાર કરતો જ નથી. જર્મનોએ શસ્ત્રબળથી અસહકાર કર્યો તેથી હાર્યા એટલે બેસી ગયા. રશિયાના દુખોબોર લોકોએ નિઃશસ્ત્ર અસહકાર કર્યો તેથી તે હાર્યા જ નહિ. જ્યારે રશિયામાં તેમનું રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું ત્યારે તેઓએ રશિયા છોડયું, પણ રશિયાના જુલમી કામદારોને તેઓ વશ ન થયા. આજે તેઓ

કેનેડામાં માનીતી કોમ તરીકે પોતાનું જીવન ચલાવી રહ્યા છે. વ્યક્તિગત અસહકારમાં વ્યક્તિની જીત છે. સામાજિક અસહકાર થાય તો સમાજની જીત થાય. એટલે દૈવી અસહકારમાં ઉદ્યમનો નાશ નથી, તેમાં દોષ લાગવાપણું નથી. તેનું અલ્પ આચરણ પણ સુખદાયી છે અને મોટા ભયમાંથી તેના આચરનારને ઉગારે છે. જાલીમના ઇલ્કાબનો ત્યાગ કરીને તેટલા અસહકારથી ત્યાગી સુખ મેળવે છે. જાલીમની અદાલતનો ત્યાગ કરી ત્યાગી તેટલો સંતોષ મેળવે છે. અને જો કોમનો ઘણો ભાગ તેવો ત્યાગ કરે તો આખી કોમ અન્યાયનો સહકાર ત્યાગી મેલ ધુએ છે ને તેટલે દરજ્જે નીરોગી થાય છે.

અનાદિ કાળની નીતિ

સહકાર અને અસહકાર બન્ને અનાદિકાળથી ચાલતી આવેલી નીતિ છે. ન્યાયીનો હમેશાં સહકાર, અન્યાયીનો હમેશાં અસહકાર. હિન્દી સરકાર તેમજ વડી સરકાર બન્ને અત્યારે એક ઉપર એક અન્યાય કર્યે જાય છે. પોતાના મૂળ અન્યાયને છુપાવવા અનેક અનીતિ આચરી રહી છે. તેની જોડે સહકાર પાપ છે, અસહકાર ધર્મ છે–ફરજ છે.

बिछुरत एक प्राण हर लेहीं।
मिलत एक दारुण दुःख देही॥

તેથી જ અસંતનો અસહકાર એવું શાસ્ત્રવચન છે. તેને હજારો 'મેનીફેસ્ટો' પણ ઉથાપી ન શકે.

ગૌરક્ષા

હિન્દુસ્તાનનાં ઢોરોની દુર્દશા

ગૌરક્ષા મને અતિ પ્રિય છે. હિન્દુ ધર્મનું મોટામાં મોટું બાહ્ય સ્વરૂપ શું એમ જો મને કોઇ પૂછે તો હું ગૌરક્ષા સૂચવું. એ ધર્મને આપણે ભૂલ્યા છીયે એમ મને વર્ષો થયાં દેખાયું છે. દુનિયામાં એવો મુલક મેં નથી જોયો કે જ્યાં ગાયનો વંશ હિન્દુસ્તાનના જેટલો રેઢિયાળ હોય. પ્રમાણમાં ઢોરનાં પાંસળાં જેટલાં આપણે હિન્દુસ્તાનમાં જોઇયે છીયે તેટલાં બીજે કયાંયે જોવામાં નથી આવતાં. અંગ્રેજ પ્રજા ગોમાંસભક્ષણ કરે છે; છતાં ઇંગ્લંડમાં મેં રેઢિયાળ ઢોર જ નથી જોયાં.

જેવાં આપણાં ઢોર દુબળાં, તેવા આપણે છીયે. જ્યાં ઢોર ભૂખે મરે છે ત્યાં ત્રણ કરોડ મનુષ્યો ભૂખે મરે તેમાં નવાઇની વાત નથી.

આપણી પાંજરાપોળોની દશા જુઓ! વ્યવસ્થાપકોની ઉદારતાને વિષે મને માન છે, પણ તેમની વ્યવસ્થાને વિષે મને ઘણું ઓછું માન છે. પાંજરાપોળો ગાય ને તેના વંશની રક્ષા કરે છે એમ હું માનતો નથી. પાંજરાપોળ કંઈ રેઢિયાળ ઢોરોને રાખવાનું અને તેમને સુખે મરવા દેવાનું સ્થાન ન હોવું જોઈએ. પાંજરાપોળમાં હું આદર્શ ગાયબળદને જોવાની આશા રાખું. પાંજરાપોળ શહેરોની મધ્યમાં ન હોય, પણ મોટાં ખેતરોમાં હોવી જોઈએ અને તેમાં અઢળક પૈસા ખર્ચાવાને બદલે તેમાંથી અઢળક પૈસો પેદા થવો જોઈએ.

ગૌરક્ષા અને હિન્દુઓ

હિન્દુસ્તાનનાં ઢોરોને હિંદુ કેવી રીતે રાખે છે? તેને અણીઆળા પરોણા કોણ ઘોંચે છે? તેની ઉપર અસહ્ય ભાર કોણ લાદે છે? તેને ઓછો ખોરાક કોણ આપે છે? તેની પાસેથી જોઈએ તેના કરતાં વધારે કામ કોણ લે છે?

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે હિન્દુનું પ્રથમ કામ પોતાનું જ ઘર સાફ કરવાનું છે. મારી શક્તિ હોય, મને વખત હોય તો હું પાંજરાપોળો સુધારવામાં, ઢોરની માવજતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રજાને આપવામાં, નિર્દય હિન્દુઓને પોતાનાં ઢોર ઉપર દયા શીખવવામાં, સ્વચ્છ દૂધ ગરીબમાં ગરીબ બાળકને ને રોગીને પહોંચતું કરવામાં ગૌરક્ષામંડળીઓને રોકું. એ મંડળીની વ્યવસ્થાનું મહાભારત કામ હું હિન્દુની પાસે પ્રથમ લેવરાવું.

પછી અંગ્રેજોને ગોમાંસનો ત્યાગ કરવાને વીનવું. રાજાઓ અંગ્રેજ પરોણાની માવજત કરતાં તેમનો ખાસ ધર્મ ભૂલી જઈ ગોમાંસ આપતાં પણ અચકાતા નથી; તેમને આ અધર્માચરણમાંથી મુક્ત થવા વીનવું ને શરમાવું.

ગૌરક્ષા અને મુસલમાનો

આટલું કરું ત્યારે જ મને મારા મુસલમાન ભાઈઓની પાસેથી ગૌવધ બંધ કરાવવાનું કહેવાનો હક પ્રાપ્ત થાય. આમ આપણો ધર્મ સ્પષ્ટ દેખાય છે; છતાં આપણે છેલ્લું કરવાનું પહેલું કરવા મંડી ગયા છીએ. મુસલમાનના હાથમાંથી ભલાઈએ કે બળાત્કારે પણ ગાયને છોડવવામાં આપણે મન ગૌરક્ષાની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે વેરભાવ વધ્યો, તકરારનું કારણ ઉભું થયું ને એ પ્રવૃત્તિને પારણામે વધારે ઢોરોનો વધ થયો, કારણકે મુસલમાન ભાઈ હઠે ભરાયા. ગાયને બચાવવા આપણે મરવું એ પરમ ધર્મ છે.

પણ આજે આપણને અમૂલ્ય તક મળી છે. મેં તેને ઝીલી લીધી છે. દરેક હિન્દુ તેને ગ્રહણ કરી ગાયની સ્હેજે રક્ષા કરી શકે છે. મુસલમાનોની ઉપર અત્યારે ભારે દુઃખ આવી પડ્યું છે; તેમના દીનનું અપમાન થયું છે. તે વેળા તેમને વગરશરતે,

વગરબદલે મદદ કરવી. એમ કરવું એ આપણી પડોશી તરીકેની ફરજ છે. જે માણસ ફરજ બજાવે છે તેને ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે છતાં ફળ મળે છે. મુસલમાનો પ્રત્યે ફરજ બજાવવાથી આપણે તેમની ખાનદાની ઉશ્કેરીયે છીયે. જે મિત્રતા બદલો માગે તે મિત્રતા નથી, તે તો વ્યાપાર છે. આપણે અત્યારે વ્યાપારનો વિચાર છોડીને મુસલમાનોને મદદ કરવામાં તેમને હાથે બચાવ રહેલો છે.

કોઈ કહે છે કે મુસલમાનોનો આવી બાબતમાં વિશ્વાસ ન રખાય. મને તો મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર ભરોંસો છે; ઇસ્લામ ઉપર ઇતિબાર છે. ખાનદાનીનો બદલો ખાનદાની જ મળે એવો ઇશ્વરી ન્યાય છે. જ્યારે આપણા હેતુ મિશ્રિત હોય છે ત્યારે જ આપણે પ્રતિકૂળ પારણામો અનુભવીયે છીયે. આજે જ મુસલમાનો પોતાની મેળે ઘણું કરી રહ્યા છે. મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબે ત્યારે જ મારી મદદ કબૂલ કરી કે જ્યારે તેઓ ગાયને બચાવવાની પરવાનગી પોતાના ધર્મમાં જોઇ શક્યા. હકીમ અજમલખાન ગૌરક્ષાને સારૂ ખૂબ મહેનત કરી રહ્યા છે. બન્ને અલી ભાઇઓના ઘરમાં ગોમાંસ આવતું જ બંધ થયું છે.

આમ જે સુધારો થઈ રહ્યો છે તેને આપણે શક લાવી અથવા ઉતાવળ કરી ન બગાડીયે.

કેટલીક જગાએ હું ગોવધ અટકાવનારા કાયદાઓ કરાવવાની હીલચાલ જોઉં છું. કેટલેક ઠેકાણે મુસલમાનોની સાથે શરત કરવાની વાતો હું સાંભળું છું. બન્નેમાં હું તો નુકસાન જ જોઉં છું. ચુસ્ત હિન્દુ સામે અત્યારે એક જ ફરજ છે કે નીતિન્યાયે ઉત્પન્ન થતી મુસલમાનોને મદદ કરવાની પોતાની ફરજ મૂંગે મ્હોડે બજાવે. તેમાં બન્નેના ધર્મની ને માનની પૂરી રક્ષા છે.

તા. ૧૫-૮-૧૯૨૦

તલવારનો ન્યાય

મારી પ્રામાણિકતા વિષે શંકા

મને ઉપદેશ દેનારાઓનો પાર નથી. કોઈ નામથી લખે છે, કોઈ નામ વિના લખે છે, તો કોઈ મને રૂબરૂમાં સલાહ આપી જાય છે. કોઈ લખે છે કે હું બીકણ છું, તલવારથી ડરૂં છું, તેથી મારાથી આ જગતમાં કશું નથી થવાનું; અને મારી બીકને લીધે જ હું અહિંસાની વાત વગરસમજ્યે કર્યા કરૂં છું. કોઈ કહે છે કે મારા મનમાં તો હિંસા જ છે, મને ખુન ગમે છે, પણ હું એવો 'પક્કો' છું, એવો 'લુચ્ચો' છું,

કે મારા વિચારો હું છુપાવું છું ને તેથી વાત અહિંસાની કરી અંદરખાનેથી હિંસા જ કરાવવા ઇચ્છું છું. આ ઉપરાંત એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે મારે વિષે એમ ધારે છે કે હું લુચ્ચો નથી, પણ કેવળ મારી તક શોધી રહ્યો છું ને તક મળ્યે તલવાર ચલાવવાની સલાહ આપવાનો છું. અને તેઓ માને છે કે તે સમય આજે આવ્યો છે; હવે મારે ઉતાવળ રાખવી જોઇયે.

આ ઉપદેશકોની સલાહનો ફડચો કરવામાં રોકાવાની સામાન્ય રીતે જરૂર ન હોય. મને કોઈ લુચ્ચો માને તેથી શી હરકત કે ચિંતા હોય ? વળી સાધુતાનું સમર્થન કરવામાં કે લુચ્ચાઇનું ખંડન કરવામાં મને 'નવજીવન'ના વાંચનારને રોકવાનો શો અધિકાર છે ? મારા બચાવની દૃષ્ટિએ તો આ ચર્ચામાં મારે ન ઉતરવું જોઇયે એમાં શક નથી, પણ આજકાલ મારી સ્થિતિ એવી છે કે મારા વિચારો જાણવાની સાધારણ વર્ગને બહુ અભિલાષા છે એ હું જાણું છું, ને મારા આચરણનો આધાર મારા વિચારો પર છે એની મને ખબર છે. તેવાઓને અર્થે મારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી બતાવવાની આવશ્યકતા સમજી હું પશુબળ વિષે મારા વિચારો વાંચનાર આગળ ફરી મુકવાની રજા લઉં છું.

તલવારનો ન્યાય તે પશુન્યાય

તલવારબળ એ પશુબળ છે. ખુનામરકી કરવામાં બુદ્ધિબળનો પ્રયોગ નથી. બુદ્ધિને અવળે માર્ગે લઈ જઈ આપણે પશુબળને મદદ કરી શકીયે છીયે ખરા, પણ બુદ્ધિની મદદથી વપરાતું છતાં બળ તો અંતે પશુબળ છે, ને મારવાનો ન્યાય તે પશુન્યાય છે. પશુમાં આત્મા કેવળ મૂઢ દશામાં હોય છે. પશુને આત્મજ્ઞાન સંભવતું જ નથી. તેથી તેની યોનિને આપણે મૂઢયોનિ તરીકે જાણીયે છીયે. ખાવું, પીવું, સૂવું, બીવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ પશુ અને મનુષ્યને સામાન્ય છે. પણ મનુષ્યમાં સારાસારનો વિવેક છે ને તેનામાં આત્માને ઓળખવાની શક્તિ છે. એક પશુ બીજાને કેવળ પોતાના શરીરબળથી જ વશ કરે છે. તેની જાતિનો એ કાયદો છે. મનુષ્યજાતિનો કાયદો એ નથી. મનુષ્યજાતિનો સ્વાભાવિક કાયદો પ્રેમબળથી—આત્મિક બળથી બીજાને જીતવાનો છે. એટલે જ્યારે મનુષ્ય પ્રેમથી બીજાને જીતે છે ત્યારે પોતાના કાયદાને વશ વર્તે છે. તે વેળા મનુષ્ય દેવ નથી બનતો. દેવો અશરીરી હોય છે. પશુની રીતે વર્તે છે ને મનુષ્યની રીતે પણ વર્તે છે. દેવો ધોળા પણ છે ને કાળા પણ છે. મનુષ્ય પશુની જેમ વર્તતો ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. મનુષ્યને પશુશક્તિ પણ રહેલી છે; અને જ્યાં લગી તેનામાં આત્મવિકાસ નથી થયો ત્યાં લગી તે બુદ્ધિવાળો પશુ છે. મનુષ્ય શરીરે માનુષી કાયદા પ્રમાણે ચાલવાને બદલે તે

પશુના કાયદાને અનુસરે છે; એ તેનો સ્વભાવ ન કહેવાય. તેથી હું માનું છું કે જો આપણને આપણું ભાન થાય તો આપણે પશુન્યાયનો તે જ ક્ષણે ત્યાગ કરીએ.

શાસ્ત્રો અને પશુબળ

પણ ઘણાને તો મનુષ્યશરીર છતાં પશુવાસના મરી નથી એમ ધર્મવેત્તાઓએ જોયું, તેથી તેમણે મનુષ્યશરીરમાં પણ પશુબળને અવકાશ રહેલો છે એ કબૂલ કરી તે બળનો ઉપયોગ ક્યાં રહ્યો છે તે દર્શાવ્યું છે.

માણસ બીકનો માર્યો બીજાને વશ રહે તે કંઈ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તતો નથી, તે તો પશુબળને વશ રહે છે. જે પશુબળથી બીજાને વશ કરવા માગતો નથી તે પશુબળને વશ પણ ન રહે. તેથી જે પશુબળથી ડરે છે તેને આત્મજ્ઞાન થયું જ નથી એમ માની અને જાણીને શાસ્ત્રોએ આવી સ્થિતિમાં પશુબળના ઉપયોગને સ્થાન આપ્યું છે.

પશુબળ વિ૦ નામર્દાઇ

સન ૧૯૦૮માં એક પઠાણે મારી ઉપર પ્રાણઘાતક હુમલો કર્યો હતો. તે વેળા મારો મોટો પુત્ર મારી સાથે નહોતો. તેનામાં શરીરબળ ઠીક હતું. જે વિચારો મારા આજે છે તે વિચારો તે વેળા પણ હોવાથી મેં તે પઠાણ ઉપર કામ ન ચલાવ્યું. મારા છોકરાઓને પણ હું ક્ષમાના—પ્રેમબળના વિચારો શીખવી રહ્યો હતો તેથી મારા પુત્રે મને પહેલી મુલાકાતે જ નીચે પ્રમાણે કહ્યું: “ જ્યારે તમારી ઉપર હુમલો થયો તે વખતે હું તમારી પાસે હત તો મારી શી ફરજ હતી તે સમજવા માગું છું. તમે શીખવ્યું છે કે કોઈ આપણને મારે તો તેને સામું ન મારવું તેમ તેની ઇચ્છાને વશ પણ ન થવું. આ કાયદો હું સમજું છું, પણ મારામાં તે પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિ નથી. તમને મરતા હું ન જોઈ શકું. તમારી ઉપર હુમલા થાય ત્યારે તમારો બચાવ કરવાની મારી ફરજ સમજું. પણ કેવળ મરીને તમારો બચાવ ન કરી શકું. તેથી કાં તો મારે તમને મારનારને મારીને બચાવ કરવો રહ્યો અથવા તો મારે તમારી ઉપર માર પડે તે જોયા કરવો અથવા ભાગી જવું.” મેં તેને જવાબ આપ્યો: “ તું ભાગી જાય અથવા મારો બચાવ ન કરે એ તો નામર્દાઇની નિશાની છે. જો તારાથી તારી જીંદગીને કેવળ જોખમમાં નાંખીને મારો બચાવ ન થઇ શકે તો તારે જરૂર મારનારની સાથે લડીને બચાવ કરવો જોઇયે. નામર્દાઇ કરતાં તો પશુબળ વાપરવું વધારે સારૂં છે.” આ વિચાર હું અત્યારે પણ માનું છું. બીકને લીધે હિન્દુસ્તાન શસ્ત્ર ન ઉગામે તેના કરતાં શસ્ત્રધારી બની પોતાની જાતને રહેલું જોખમ વહોરે એ જરૂરનું છે. તેથી જ હું બોઅર લડાઇમાં જોડાયો; ઝુલુના બળવા વખતે સરકારને મદદ કરવામાં મેં ભાગ લીધો. તેથી જ ઇંગ્લંડમાં ગઇ લડાઇ સમયે મેં મદદ કરી અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ ભરતી કરવામાં હું રોકાયો.

'લડવાની તાકાત'

ક્ષમા એ વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ છે તે પ્રેમ કરી જાણે; જેનામાં વિષયો ભોગવવાની શક્તિ છે તે વિષયોને રોકી બ્રહ્મચારી ગણાય. ઉંદર બિલાડીને ક્ષમા આપી જ ન શકે. હિન્દુસ્તાનમાં લડવાની તાકાત હોય છતાં ન લડે એ જ આત્મબળની નિશાની કહેવાય.

અહીં 'લડવાની તાકાત' નો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. લડવાની તાકાત એટલે માત્ર શરીરબળ નહિ. જેનામાં હિમ્મત છે તે લડવાની તાકાત રાખી શકે છે. જેણે મરણનો ભય છોડ્યો છે તેનામાં લડવાની તાકાત છે. મસ્તાન સીદીઓને મેં ગોરાના છોકરાથી ડરતા જોયા છે, કેમકે તેઓને ગોરાની રિવોલ્વરનો ભય છે. અને નબળા માણસોને બળિયા સાથે ઝૂઝતા મેં જોઝા છે. તેથી હિન્દુસ્તાન બીક છોડે તે દહાડે વગર હથિયારે પણ લડવાની તે તાકાત ધરાવે છે એમ કહી શકાય. લડવાની તાકાતને સારુ હાથયાર ચલાવવાની શક્તિ મેળવવાની જરૂર જ છે એવું કંઇ નથી. એટલે જે વેળા માણસ આત્મશક્તિને ઓળખતો થાય છે તે જ વેળા તે પોતાની લડાયક શક્તિને ઓળખતો થાય છે. તેથી હું માનું છું કે ખરો લડવૈયો એ છે કે જે મારીને મરતો નથી, પણ મરીને જીવવાનો મંત્ર સાધી લે છે.

અહિંસાનો નિરપવાદ કાયદો

અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનારા ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધબળની તુચ્છતાને જોઇ લીધી, મનુષ્યસ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ આ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઇ શક્યા. આત્મા આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આત્મા જ છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યું એવું શિક્ષણ તેઓએ આપણને બતાવ્યું.

એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેથી તેઓ જ પાળી શકે એવું કંઇ તેઓએ જાણ્યું, જણાવ્યું કે શીખવ્યું નથી. તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારુ પણ કાયદો તો એ જ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુસંન્યાસી જ પાળે છે એમ નથી; બધા થોડેઘણે અંશે તો પાળે જ છે. અને થોડેઘણે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય.

એ કાયદાનું પાલન કરવા મથી રહ્યો છું. આજે ઘણાં વર્ષો થયાં જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરતો આવ્યો છું ને તેનું પાલન કરવાનું હિન્દુસ્તાનને પોકારીને જણાવતો આવ્યો છું.

અસહકારને સારુ અહિંસા

હું મને પોતાને આદર્શ પસંદ કરનારો માનું છું; તેમ વ્યવહારકુશળ પણ માનું છું. તે કાયદાનું પાલન જ્ઞાનપૂર્વક થાય ત્યારે જ થયું કહેવાય એમ નથી

ગણુતો. તેથી વૈદની જેમ શ્રદ્ધાળુ અશ્રદ્ધાળુ બધાની પાસે તે કાયદો મુકું છું. તેનું મહત્ત્વ જાણવા સારૂ જ્ઞાનની જરૂર નથી એ સાબીત કરવા મારાથી ઉલટા વિચાર ધરાવનારનો સાથ મેં કર્યો છે. ભાઇ શૌકતઅલી હિંસાને પ્રધાનપદ આપતા જણાય છે, દુશ્મનને મારવો જ એવો ધર્મ માને છે, તેથી અહિંસાના કાયદાનું અત્યારે વેરભાવે પાલન કરે છે. અસહકારને તેઓ નબળાંનું શસ્ત્ર માને છે, તેથી શરીરબળ કરતાં તેને ઉતરતું માને છે. તેમ છતાં મારી સાથે ભળ્યા છે, કેમકે અત્યારે નિઃશસ્ત્ર અસહકાર વિના બીજો ઇલાજ પોતાના દીનનું માન સાચવનાર નથી એમ તેમને સ્પષ્ટ જણાયું છે.

જેઓને મારે વિષે શ્રદ્ધા નથી તેઓને પણ હું ભાઇ શૌકતઅલીની નકલ કરવાની વિનંતિ કરૂં છું. મારા મનની વિશુદ્ધતા તેઓએ માની લેવાની જરૂર નથી; પણ અસહકારની સાથે ખુન ન જ થઇ શકે એટલું સમજી લેવાની જરૂર છે. સંપૂર્ણ અસહકારમાં મોટામાં મોટી રોકાવટ ખુનની જ ધાસ્તી છે. જેઓ શસ્ત્રધારી છે અથવા થવા ઉત્સુક છે તેઓએ પણ અસહકાર ચાલે તે દરમિયાન શસ્ત્રોને મિયાનમાં રાખવાં જોઇશે.

હિન્દુસ્તાનની આત્મબળની શક્તિ

મારે સારૂ તો હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે પશુબળ પ્રધાન ગણાશે ત્યારે પ્રાચીન—અર્વાચીન, પૂર્વ—પશ્ચિમ વચ્ચેનો ભેદ નાબુદ થયો ગણાશે. તે વેળા મારી કસોટીની હશે. હિન્દુસ્તાનને મારો મુલક ગણી હું અભિમાન ધરાવું છું, કેમકે હું માનું છું કે હિન્દુસ્તાન આત્મબળની સર્વોત્તમતા જગતને બતાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. જ્યારે પશુબળની સર્વોત્તમતાનો સ્વીકાર હિન્દુસ્તાન કરે ત્યારે તેને મારી માતૃભૂમિ કહેવામાં મને હર્ષ ન રહેવો જોઇયે. મારા ધર્મને ક્ષેત્રની, ભૂગોળની મર્યાદા નથી એમ મારૂં માનવું છે. દેહરખો કે ક્ષેત્રરખો ધર્મ હું નથી માનતો એમ સિદ્ધ કરવાની મારી શક્તિ હો એવી મારી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.

અદાલતો અને નિશાળો

ગાંડપણમાં ડહાપણ

વકીલોને વકીલાત છોડવાની, માબાપોને પોતાનાં બાળકોને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાની અને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજોનો ત્યાગ કરવાની ખિલાફત અસહકાર કમિટીએ મારી સલાહથી ભલામણ કરી છે. હું જાણું છું કે આ સલાહ આપવાને સારૂ મને કેટલાક ગાંડો ગણતા હશે. પણ સંભવ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકા

વગેરેમાં મારાથી થયેલાં કામોને લીધે જ જાહેર હાંસીથી હું બચી રહ્યો છું. આમ છતાં મારા ગાંડપણમાં હું ડહાપણ જોઉં છું! હું ગંભીરપણે માનું છું કે વકીલોએ પોતાની વકીલાત છોડવી અને પ્રજાએ સરકારી નિશાળો ખાલી કરવી એ અત્યારે તેમની ફરજ છે. અને જો વકીલો અદાલત છોડી દે અને સરકારી નિશાળો અને કૉલેજો ખાલી થઇ જાય તો એની અસર ઘણી ઉંડી પડે.

વકીલો વકીલાત કેમ છોડે ?

પ્રથમ તો આપણે વકીલો વિષે વિચારીયે. પ્રત્યેક સરકારની સત્તાનો આધાર પોતાની અદાલતો ઉપર છે. અદાલતો મારફતે તે ગુન્હેગારોને દંડ આપે છે; અદાલતો મારફતે દીવાની તકરારોના ફેંસલા થાય છે; અને આથી સરકારનો કાબુ પ્રજા ઉપર બેસે છે. વકીલો વિના આવી અદાલતો ન ચાલી શકે, તેથી વકીલો પણ અદાલતના અમલદાર ગણાય છે. જ્યારે સરકાર ન્યાયી હોય ત્યારે અદાલતોથી અને વકીલોથી ભલે ફાયદો થતો હોય, પણ જ્યારે સરકાર અન્યાયી બને છે ત્યારે તેની અદાલતોને મદદ કરવી એ તેવા અન્યાયને પોષવા સરખું છે. વકીલોની મદદ ન હોય તો અદાલતો ચલાવવી એ લગભગ અશક્ય છે. હું જ્યારે વકીલોને પોતાનો ધંધો બંધ રાખવાનું કહું છું ત્યારે વકીલોએ આળસુ થઇ ઘર ઝાલી બેસી જવું એમ કહેવાનો આશય નથી. આશય તો એ છે કે તેમણે આખો વખત ખિલાફતનું કે પંજાબનું કામ કરતા થઇ જવું. વળી એ વકીલ પોતાના અસીલ ઉપર અસર પાડી તેઓને અદાલતોમાં જતા રોકે એ પણ હેતુ છે. એવા વકીલો પંચોને નીમતા થઇ જાય ને પોતાના અસીલોના કેસનો અંત ઘરમેળે લાવે. આમ કરતાં અદાલતો કામવગરની બને ને પ્રજા રાજ્ય-સત્તાથી સ્વતંત્ર થતાં શીખે.

વકીલો વકીલાત છોડે એ તો સરકારને ગમે, એવું કેટલાક કહે છે. એ તદ્દન વહેમ છે. એ ખરૂં છે કે સાધારણ વખતે વકીલ એ સરકારનાં કાર્યોની સખત ટીકા કરનારા જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે રાજ્યતંત્ર બંધ કરવાની હીલચાલ ચાલે ત્યારે તો સરકાર વકીલોની કુમક શોધે છે ને વકીલો પોતાની રોજી તે તંત્ર ઉપર આધાર રાખે છે એવું માની રાજાને મદદ કરતા થઈ જાય છે. તેથી એવે સમયે વકીલની પણ કસોટી થઇ જાય છે.

વકીલોની આજીવિકા

વકીલો ધંધો છોડી આજીવિકા સારૂ શું કરે એ પ્રશ્ન કોઇ કરે છે. એક તો એ જવાબ છે કે મોટા વકીલોને વિષે એ પ્રશ્ન ઉઠી જ ન શકે. નાના વકીલોની આજીવિકા ખિલાફત કમિટી આપીને તેઓનો બધો વખત હીલચાલને સારૂ રોકે તે પરવડે તેવું છે. અથવા તો તેઓને પ્રજા તરફથી નીમેલા પંચો મારફતે ન્યાય મેળવવામાં

રોકે ને તેને સારૂ મહેનતાણું આપે. વળી વકીલો કંઈ એવા નથી હોતા કે વકીલાત છૂટી તો હાથ જોડીને બેસી જાય. તેઓનામાં પોતાની રોટી બીજી યોગ્ય રીતે કમાવાની શક્તિ હોય છે, હોવી જોઈયે. ગઇ લડાઇ વેળા ઇગ્લંડમાં ઘણા વકીલો વકીલાત છોડી લડાઇમાં રોકાઇ ગયા હતા.

છેવટમાં વકીલોએ પોતાની સનદ આપી દેવાની આ સલાહ નથી પણ લડત ચાલે છે તે દરમિયાન વકીલાત બંધ કરવાની છે.

વકીલોની કુરબાની

સ્વ. ગોખલે કહેતા કે હોશિયાર, દૃઢ, એકસંપીલી નોકરશાહીની સામે બાથ ભીડવાનું કામ એટલે રાજ્યપ્રકરણી કામ પ્રજાના આરામના—રમતના વખતમાં પ્રજા કરે છે તેથી જ તે કાચું રહે છે. આ દોષમાંથી નીકળવાનો માર્ગ પણ વકીલોએ વકીલાત બંધ કરી પ્રજાના કાર્યને આરામના સમયનું કામ ગણવાને બદલે મુખ્ય ગણવું એ છે. એ તો વકીલાત બંધ કર્યા વિના ન જ થાય. વકીલો પોતે કુરબાની કરવા તૈયાર ન હોય તો પ્રજાની પાસે કઇ રીતે કુરબાની કરાવી શકે? ખિલાફતના કે પંજાબના મામલામાં ન્યાય મેળવવો એ રમત વાત નથી. આમ દરેક રીતે તપાસતાં વકીલોને જો ખિલાફત અથવા પંજાબને વિષે ખરી દાઝ હોય તો તેમનાથી વકીલાત ન જ થઈ શકે.

શાળા કૉલેજોનો ત્યાગ શા માટે?

હવે નિશાળો તથા કૉલેજોને વિચારીયે.

આપણી નિશાળો ને કૉલેજો મારફતે સરકાર નોકરો બનાવે છે. આવી મોટી સહાયને બંધ કરવી એની અસર જેવી તેવી ન પડે. જ્યાં સુધી આપણે સરકારને રૂડી ગણીયે ત્યાં સુધી તો તેની શાળાઓને મદદ કરી સરકારી નોકરીને લાયક માણસો તૈયાર કરવામાં કશી શરમ નથી. પણ જ્યારે સરકાર પ્રજાની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે શાળાઓ તેના હાથમાં રહેવા દેવી એ તેની સત્તાને જમાવવા જેવું છે.

શાળાને જો સરકારની મહેરબાની રૂપે ગણીયે તોપણ આપણે અન્યાયી સરકારની મહેરબાની સરખી પણ ન લઇયે.

શાળા બંધ થતાં છોકરાંઓની કેળવણી રખડે એવી શંકા રાખવાનું કારણ નથી. કોઇ શાળા આખી બંધ થાય તો તે શાળા પ્રજા ચલાવી શકે છે. પ્રજામાં એટલી શક્તિ ન હોય તો સરકારની સામે લડવાની શક્તિ જ નથી એમ સિદ્ધ થાય. બધાં માબાપો કે ઘણાં જો પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લે તો માસ્તરો પોતાની મેળે રાજીનામાં આપે. એમ થાય તો તે જ માસ્તરો મારફતે શાળાઓ ચલાવીયે. તેમાં ખર્ચ કંઇક ફીના કરતાં વધારે પડે તે તે જગ્યાની કમિટી ઉઠાવી લે. માબાપો તેટલો વધારે બોજો સહન કરે.

કેળવણી બંધ રહે તો ?

વળી થોડી મુદતને સારુ કેળવણી બંધ રહે તો શી અડચણ છે? મારો દાવો તો એવો છે કે કેળવણી બંધ થવાને બદલે છોકરાને ઉઠાડવામાં કે કૉલેજમાંથી ઉઠી જવામાં જ ખરી કેળવણી છે. જ્યારે આપણે ધર્મને અર્થે કે ન્યાયને અર્થે આપણાં છોકરાંને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લઇયે, અથવા તે મોટા હોવાથી પોતાની મેળે ઉઠી જાય ત્યારે તેને ધર્મનું કે ન્યાયનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જેવી તેવી કેળવણી નથી. તેને હું તો ખરી કેળવણી ગણું. આ પ્રમાણે નિશાળોમાંથી ઉઠી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ વળી સ્વયંસેવક બને એ લાભ તો નોખો જ છે.

મુસલમાન ભાઇઓનું એ કહેવું છે કે ખિલાફતનું દુઃખ તેઓને બહુ લાગ્યું છે. તે ખરેખરો ધર્મલાગણીનો પ્રશ્ન છે. નિશાળોની મારફતે મુસલમાન માબાપોની ધર્મ-લાગણીની કસોટી છે, હિન્દુની મુસલમાન પ્રત્યેની ભાઇબંધીની કસોટી છે. અને કસોટી સહેલામાં સહેલી છતાં બહુ અસરકારક છે. લાખો નિશાળીઆઓ નિશાળ છોડે તેનો અર્થ સરકાર શું કરે ? એ પ્રજાલાગણીનું કેવું સુંદર માપ છે ! ને પ્રજા પોતાના બચાવની કેળવણી પોતે હાથમાં લે એ કેટલી પ્રજાજાગૃતિની નિશાની છે !

ગઇ લડાઈ વખતે ઇંગ્લંડમાં ઘણી નિશાળો બંધ પડી હતી. બોઅર યુદ્ધ વખતે બોઅરની બધી નિશાળો બંધ હતી.

ઉપરનાં કારણોથી મારી માન્યતા છે કે હિન્દુમુસલમાને દરેક સરકારી નિશાળોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં ને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ઉઠી જવું તેમનો ધર્મ છે. જે વસ્તુ કરવા જેવી છે તે તો એક કરે તોપણ કરવી યોગ્ય છે. એકે કરેલું પુણ્યકર્મ તેને તો ફળશે જ. પ્રજા કરશે તો પ્રજાને પણ ફળશે.

આગામી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ્

જવાબદારી-ની ગંભીરતા

આ માસની આખરે જે પરિષદ્ ભરાવાની છે તે ઘણી અગત્યની છે. તેમાં અસહકારના મહાન વિષય વિષે નિર્ણય થનારો છે. લોકમત કેળવવો અને ખાસ કૅાંગ્રેસની પાસે ગુજરાતનો મત રજુ કરવો એ આ પરિષદ્ ઉતાવળથી ભરવાનો હેતુ છે. મહાન સલ્તનતની સાથે અસહકાર કરવામાં ઘણી દૃઢતા, હિંમત, હોશિયારી, આપભોગ, એકતા, તાલીમ વગેરેની જરૂર છે. અંગ્રેજ સરકારની હાલની રાજનીતિ એટલી તો પાપી છે કે જ્યાં સુધી એ રાજનીતિ ચાલે છે ત્યાં સુધી તેનો સહકાર કરવો એ પાપ છે એવું મને તો પ્રતિક્ષણ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે

જણાયાં કરે છે. પણ એ રાજનીતિમાં સુધારો કરાવવો એ સહેલું નથી. એટલે અસહકાર એ સહેલી વસ્તુ ન હોવી જોઇયે. તેથી હું ગુજરાતની પાસેથી જેમ તેમ કરીને અસહકારની તરફેણમાં મત ચોરી લેવા ઇચ્છતો નથી, પણ જે સભ્યો આવે તેઓ ગંભીરપણે બન્ને બાજુની દલીલોને તોળીને વિચાર આપવો હોય તે આપે એમ ઇચ્છું છું.

પરિષદ્‌માં વિવેક અને મર્યાદા

મારી ઉમેદ છે કે અસહકારની વિરુદ્ધ જેઓ હોય તેઓ પૂરજોરમાં પરિષદ્‌માં આવશે અને પોતાની દલીલો દૃઢતાપૂર્વક રજૂ કરશે; અને એ જ પ્રમાણે અસહકારને ટેકો આપનારા પણ સજ્જ થઇને આવશે એમ માની લઉં છું. શ્રોતાઓ વિવેકથી, અવાજ કર્યા વિના અને મર્યાદાપૂર્વક બન્ને પક્ષની દલીલો સાંભળે એ બન્નેની ફરજ છે. આવી પરિષદોની પાસેથી ચોખ્ખો મત મેળવવાની મેં બતાવી તે અનિવાર્ય શરત છે. આમની સભાની ઉદ્ધતાઇ, અવિવેક અને જંગલીપણું આપણે માટે જરાયે નકલ કરવા જેવાં નથી. પહેલેથી અભિપ્રાય બાંધીને આવવું, સામેની દલીલોથી ઉશ્કેરાઇ જવું, એ કાંઇ શુદ્ધ નિર્ણય કરવાનો રસ્તો નથી. તેથી વ્યવસ્થાપક મંડળ આ બાબતની પત્રિકાઓ કાઢી સભ્યોને પ્રથમથી સૂચના કરશે તો ઘણો લાભ થશે અને પરિષદ્‌નું કામ સારી રીતે ઉકલી શકશે.

જેમ શાન્તિ ઇત્યાદિની જરૂર છે તેમજ ચતુર સભ્યોને ચુંટવાની લોકોની ફરજ છે. માપસર પણ સારી સંખ્યામાં સભ્યો આવે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

પરિષદોમાં ખેડૂત પ્રતિનિધિ

પરિષદ્‌માં દરેક વર્ણ અને દરેક ધંધાના પ્રતિનિધિઓ હોવાની આવશ્યકતા છે. શિક્ષિત અશિક્ષિતનો ભેદ કાઢીને બીજા યોગ્ય ધંધા ઇત્યાદિ સૂચવનારા ભેદ દાખલ થાય એ પ્રજાને વધારે શોભે એવું છે. અક્કલનો—વ્યવહારબુદ્ધિનો ઇજારો કાંઈ અક્ષરજ્ઞાનીઓએ લીધેલો જગતમાં જોવામાં આવતો નથી. ખેડૂતોનાં સુખદુઃખની વાર્તા જેટલી અભણ ખેડૂત કરી શકે તેટલી ગમે તેવો વિદ્વાન પણ એ ક્ષેત્રમાં અનુભવ વિનાનો હિંદી નં કરી શકે. તેથી ખેડૂત, વણકર, સુતાર, લુહાર, મોચી ઇત્યાદિ પ્રતિનિધિઓને વધારે ને વધારે સંખ્યામાં જોવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. જે પ્રમાણમાં ખેડૂતની વસ્તી હિન્દુસ્તાનમાં છે તે જ પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી સ્વદેશાભિમાની ખેડૂતો પ્રતિનિધિ તરીકે આપણા રાજકીય કે સંસારસુધારા મંડળમાં હોય નહિ ત્યાં સુધી આપણી ખરી પ્રગતિ હું તો અસંભવિત માનું છું. ખેડૂતોની દશાનો જે અનુભવ હું થોડા મહિનામાં ચંપારણમાં અને ખેડા જીલ્લામાં લઇ શક્યો તે કદી અનેક ચોપડીઓ વાંચીને ન જ મેળવી શકાય.

પરિષદ્‌માં ખુરશીનો ત્યાગ

અને જો આપણે ખેડૂત વગેરે પ્રતિનિધિઓને વધાવી લેવાને ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણી પરિષદોમાં ઝાઝી ખુરશીઓને અને આડંબરને સ્થાન નથી. હિન્દુસ્તાનની હવામાં ખુરશી પરદા ઇત્યાદિ ઉપાધિઓ છે. સ્વચ્છ જમીનની ઉપર શેતરંજીઓ પાથરીને આપણે સભાનું કામ ઘણી સરળતાથી, ઘણે ઓછે ખરચે ઉકેલી શકીયે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં ત્રણ કરોડ માણસો ભૂખે મરે છે, જ્યાં સુધી તેથીયે વધારે કરોડોને અંગે વસ્ત્ર પણ નથી, જ્યાં સુધી ઓરિસ્સામાં વિનાકારણ સંખ્યાબંધ લોકોનાં પાંસળાં દેખાય છે ત્યાં સુધી આપણને અનેક રંગોથી પૂરેલા મંડપો બનાવવાનો અને ખુરશીએ બેસવાનો અધિકાર નથી એમ હું માનું છું. ખુરશીએ બેસવું એ પ્રજાની હાજત નથી, તેથી વ્યવસ્થાપક મંડળને હું તો વીનવું છું કે જરૂર જ હોય તો જરૂર પડતી થોડી ખુરશીઓ રાખીને જમીન ઉપર બેસવાનો પ્રબંધ કરશે તો પ્રજાનો પૈસો બચશે અને થોડી જગ્યામાં ઘણા માણસો સમાઈ શકશે. હમણાં જ હૈદરાબાદની ખિલાફત પરિષદ્‌માંથી હું આવું છું. ત્યાં હજારો મુસલમાન, પીર સાહેબો, વકીલ બારિસ્ટરો, પાટીદારો વગેરે બધા આરામથી ભોંય ઉપર બેસી સુશોભિત લાગતા હતા. કામચલાઉ માટીના ઓટા બાંધ્યા હતા. તેની ઉપર અગ્રેસર માણસો પલાંઠીઓ વાળી બેઠા હતા. પ્રમુખ પણ તે જ પ્રમાણે ઓટા ઉપર બિરાજેલા હતા. ઓટો ઠુંઠાંનાં લાકડાંને આધારે બનાવવામાં આવ્યો હતો અને લાકડી લાંબી હતી. તેને છેડે પ્રમુખનું સ્થાન હતું. આથી તે બધાની નજરે આવી શકતા હતા અને વક્તાઓ તેને છેડે ઉભા રહીને ભાષણો કરતા હતા. હજારો માણસને બેસવાનો મંડપ એક દિવસમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિષદ્‌ના સ્વયંસેવકો

પરિષદ્‌માં અવાજ ન થાય, ભીડ ન થાય, તેને સારૂ સ્વયંસેવકોને યોજના કરવાની પહેલેથી તાલીમ મળવી જોઇયે. બધા એક ઠેકાણે ભેળા થઇને ઉભવાને બદલે નીમેલી જગ્યાએ રહે તો બંદોબસ્ત રહી શકે; અને જ્યારે સાદથી એકબીજાને ખબર ન પહોંચાડી શકાય એમ હોય ત્યારે વાવટાની અથવા તો આંગળાંની ભાષા એઓને શીખવી દેવી જોઇયે.

પંજાબનો પત્ર

(૧૫)

લાહોર

દિવસની સભા રાતે-

મેં ગયા પત્રમાં લાહોર સુધીના પ્રવાસનું તો વર્ણન કર્યું. લાહોરમાં થયેલા કામનું બયાન મેં નથી આપ્યું. ત્યાં સાંજે પાંચ વાગ્યે જાહેર સભા રાખી હતી. એક વિશાળ તંબુ

નીચે લોકો ભેગા થયા હતા. લાહોરનો તાપ તો હંટર કમિટીની આગળ અપાયેલી જુબાનીમાં મશહૂર થઈ ગયો છે. હજારો પસીના નાંગળતા આદમીઓ જેમ તેમ કરીને પંખા હલાવતા હોય અને પાછળથી બીજાં માણસોનો ધસારો આવ્યો કે વિહ્વળ થઈને ઉભા થાય! શોરબકોર તો આ સંજોગોમાં હોય જ. આ શોરબકોરને શાન્ત પાડવા સભાના પ્રમુખ પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીએ ભારે પ્રયત્ન કર્યો, બીજાઓએ પણ કર્યા, પણ તેઓનો સાદ જ દૂર સુધી પહોંચી શકતો ન હતો અથવા બીજા અવાજમાં ડૂબી જતો હતો. આમ એક કલાક સુધી પ્રયત્ન ચાલ્યા, પણ આખરે સભા બરખાસ્ત કરી રાત ઉપર મુલતવી રાખવી પડી. પંજાબમાં ગંજાવર સભાઓ ભરવાને અનુકૂળ વખત ચંદની રાતો જ હોય એમ લાગે છે.

લોકોને બપોરે નાસીપાસ થઈને ચાલ્યા જવું પડયું એટલે રાતની સભા ભારે થશે એવી કોઇને આશા ન હતી; પણ લોકોને તો તકલીફની પરવા ન હતી એમ જણાયું. રાત્રે જબરદસ્ત સભા થઈ. લોકોએ શાન્તિ સંપૂર્ણ રીતે જાળવી અને રાતના એક વાગ્યા સુધી સ્થિર ચિત્તે ભાષણો સાંભળ્યાં. આ ભાષણોનો સાર હું અહીં નહિ આપું. ડૉકટર કિચલુ અને શૌકતઅલીનાં ભાષણ અમૃતસરની માફક જોરદાર હતાં અને તેની મતલબ ત્યાંનાં ભાષણોના જેવી જ હતી. ગાંધીજીનું ભાષણ અમૃતસરના કરતાંયે વધારે જોરદાર હતું, પણ રાવળપીંડીના જે ભાષણનો સાર હું આગળ આપવાનો છું તેમાં તે આવી જાય છે.

મહાજરીનો વિષે ઠરાવ

મહાજરીન ભાઈના ગોળીબારનું વર્ણન

સભામાં બનેલી એક અગત્યની બીનાનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ગોળીબાર થયેલા મહાજરીનો વિષે કાંઈક વિગત પેશાવારથી આવી હતી. બને તેટલો સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક હેવાલ સરકાર જલદી બહાર પાડે એવો ઠરાવ સભાએ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ ઠરાવ રજુ કરવાને મોલવી ઝફરઅલીખાન ઉભા થયા હતા. મોલવીજીની જબાન બહુ જ જોરદાર અને કટાર જેવી વીંધી નાંખનારી છે. જે મહાજરીન ઉપર એક નહિં,બે નહિ પણ છ ગોળીબાર થયા તેનું વર્ણન આપતાં એઓ ઉકળી ગયા. શ્રોતાઓનાં હૈયાં પણ એ કમકમાટી ભરેલી બીના સાંભળી ઉકળી ગયાં. કેટલાકની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેતાં હતાં. મોલવીજી એ કરૂણ પ્રસંગની વિગતોમાં ઉંડા ઉતરી તેને વધારે કરૂણ કરતા હતા. ભાઇ શૌકતઅલીથી વધારે ન સહન થઇ શકયું, તેથી ઉઠીને મોલવીજીને રોકયા અને કહ્યું, ' ભાઈ, તું હવે એને ટુંકું કર, અમારાં હૈયાં ઉકળાવ નહિ.'

રાવળપીંડી

રાવળપીંડીમાં ગાંધીજી

બીજે દિવસે રાવળપીંડી ગયા. ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓ માટે નૉર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેની લાહોરથી પેશાવરની મુસાફરી જેટલી ત્રાસજનક છે તેટલી બીજી રેલ્વે ઉપર ભાગ્યે જ હશે. મને એ મુસાફરીનો અંગત અનુભવ તો નથી મળ્યો, પણ આઠ માણસ બેસવાના ડબ્બામાં વીસ બાવીસ માણસો, ગંદકીનો પાર નહિ, એટલી કોઇ પણ પ્રેક્ષકને જણાતી વસ્તુઓ વિષે જ અહીં કહી લઉં. રાવળપીંડી બીજે દિવસ સવારે પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર માણસ

ઉભરાઈ રહ્યાં હતાં. મહામુશીબતે સ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મની બહાર નીકળ્યા. માથા ઉપર ખરો તાપ હતો તોપણ લોકો પોતાના મોંઘા મહેમાનોને સરઘસમાંથી કેમ છટકવા દે ? લગભગ એક દોઢ કલાક સ્ટેશનથી મુકામે જતાં લાગ્યા.

બપોરથી તે સાંજ સુધીમાં સેંકડો સ્ત્રીઓ આવી ગઇ. તેમની આગળ ' ખાદીની ખાનદાની ' નો પાઠ આપવામાં આવ્યો અને અનેક હિન્દુમુસલમાન આવ્યા તેમની આગળ હિન્દુમુસલમાન ઐક્યની વૃદ્ધિનાં વ્યાવહારિક પગલાંની ચર્ચા થઈ. સાંજે સભા હતી. સભામાં માણસ બપોરથી આવવા લાગેલાં હતાં અને સભા એક કલાક મોડી કરવા માંડી હોવાથી કેટલાક તો ચાલ્યા ગયા હતા. છતાં અમે સભામાં પહોંચ્યા ત્યારે ઓછામાં ઓછા ૨૦ હજાર માણસો તો હશે જ. મહામુશીબતે વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર અમે પહોંચ્યા. ઘડીકવાર એમ જ લાગતું હતું કે સભાને વિખેરી નાંખવી પડશે; પણ અહીં તો વિખેરી નાંખ્યે કાંઈ છૂટકો થાય તેમ નહોતું, કારણ રાત તો લગભગ પડવા આવી હતી અને બીજે દિવસે તો અહીંથી નીકળવાનું હતું. અતિશય મુશીબતે લોકોને શાન્તિ જાળવવાનું ગાંધીજી સમજાવી શકયા, અને તેમણે શરૂ કર્યું ત્યારે તો એવી ભારે શાન્તિ હતી કે જમીન ઉપર ટાંકણી પડે તો સંભળાય.

હિન્દુસ્તાનની આઝાદી, હિન્દુ ધર્મની આઝાદી

ગાંધીજીએ મુસલમાન ભાઇઓની લડત ઈન્સાફને માટે છે એમ કહીને ટુંકામાં હિન્દુઓએ તેમની સાથે શા માટે જોડાવું એ સમજાવ્યું:

હિન્દુઓ શા માટે જોડાય?

" હિન્દુઓ સમજતા હોય કે ૭ કરોડ મુસલમાન તેમના હમવતની છે અને તેમની સાથે દુશ્મનાઇ કરીને તેઓ નથી રહી શકતા તો તેઓ સમજશે કે તેમની ભારે મોટી ફરજ છે કે મુસલમાનોની સાથે રહીને જીવવું અને તેમની સાથે મરવાનો તેમણે નિશ્ચય કરવો. હું તાળીઓના અવાજ નથી ચાહતો, હું જલસા નથી જોવા માગતો, હું તો ' અમલી કામ ' માગું છું. હિન્દુઓ પોતાની ફરજ ભૂલીને કુરબાનીમાં ભાગ ન લે તો હું તેમને કહીશ કે જેમ મુસલમાન ધર્મ જોખમમાં આવ્યો તેમ કોઈવાર હિન્દુ ધર્મ પણ જોખમમાં આવે. યૂરોપમાં મિત્રરાજ્યના પ્રધાનો સમજે છે કે યૂરોપમાંથી મુસલમાનોનો પગ કાઢી શકાય છે, તેમ કોઈ દિવસ તેઓ એમ પણ ઇચ્છે કે હિન્દુઓને ગુલામ બનાવી શકાય તો સારૂં. આપણુને લાજમ છે કે જ્યાં સુધી મુસલમાન ભાઈ પોતાના ઈમાન અને દીન ઉપર કાયમ રહીને કુરબાની કરવા તૈયાર હોય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની આઝાદી માટે મુસલમાનોની સાથે ઉભા રહેવું. "

તલવાર મ્યાનમાં રાખી કુરબાની કરો

આગળ ચાલતાં તેમણે વિજય મેળવવાનો માર્ગ એક માત્ર કુરબાની છે એમ કહી કુરબાનીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું:

કુરબાનીનો મહિમા

"૩૦ વર્ષ થયાં હું મુસલમાન ભાઇઓને જાણું છું. હું આફરીન છું કે મુસલમાન ભાઇઓ હિંમતનું કામ કરી શકે છે, બહાદુરી કરી શકે છે. મેં એમ પણ જોયું છે

તેઓએ ઘણીવાર ભારે કામ કીધાં છે તે કેવળ ગુસ્સાના જોશમાં આવીને; અને ગુસ્સો પૂરો થયે તેમની તાકાતનું જોશ પણ પૂરૂં થાય છે. આ લડતમાં કુરબાની આપવા માટે આપણે તો જે સલ્તનતની સાથે લડી રહ્યા છીયે તે સલ્તનતની કાબેલિયત મેળવવાની છે. તે સલ્તનતના સિપાઇઓ ગુસ્સો ભૂલી તાલીમથી, હોશિયારીથી, બહાદુરીથી લડત ચલાવે છે. તેમની સામે તમારે ઉભા રહેવું હોય તો તમારે હોશિયારી, બહાદુરી અને તાલીમ કેળવવી જોઇયે. ગુસ્સામાં આવીને તમારા સરદારના હુકમને તમે તાબે ન થાઓ તો તમને ફતેહ નહિ મળે. ગુસ્સામાં આવવાથી ઘણાં કામોનો ઈન્સાફ નથી મળી શક્યો. ખુદા તે જ માણસને ઇન્સાફ આપે છે જેનામાં તતબીર છે, હિંમત છે, સાચે રસ્તે કામ લેવાની શકિત છે, પણ ગુસ્સો નથી. રાવળપીંડીમાં હિન્દુમુસલમાન ભાઈઓનું જોર ખૂબ છે. તેઓ ટંટાની પણ ઠીક તાકાત રાખે છે. તેઓને હું વીનવું છું કે કુરબાનીની તાકાત મેળવો. હું ફરીથી કહું છું કે આ કુરબાની તલવાર ખેંચવાની નથી. તલવાર ખેંચવામાં મુસલમાન શૂરા છે. હું તેમની તલવાર મુબારક ગણું છું, પણ તેમને સમજાવવા માગું છું કે તલવાર વાપરવાની તાકાત જોઇતી હોય તો તમારે મરવાની તાકાત જોઇશે. પંજાબી તલવાર ખેંચી જાણે છે પણ હું તેને ભાડુતી તલવાર કહું છું. હું એ તલવારથી કોઇને ડરાવી નથી શકતો. તમારી તલવાર તમારા કરતાં વધુ કુશળતાથી તલવાર વાપરનારની સામે નકામી થઈ પડે છે, અને તમારા હાથમાંથી તલવાર ગઈ કે તમે નકામા થઇ પડો છો. તમે તમારી તલવાર મ્યાનમાં રાખીને લડી શકો એવો રસ્તો મેં શોધી કાઢ્યો છે. મને લાગે છે કે તમે તલવાર વાપરશો તો હારશો, એટલું જ નહિ પણ તમારાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપર તમારી તલવાર ચાલશે. તમે જો અદમ-તા-અવાન (અસહકાર) ની ખૂબી સમજવા માગતા હો તો મારૂં કહેવું માનજો. કુરાને શરીફ જાણવાનો હું દાવો નથી કરતો, પણ તમારા ઉલેમાઓએ જ કહ્યું છે કે અદમ-તા-અવાન એક ભારે પ્રકારની જેહાદ છે. તલવાર ખેંચીને પણ મરવું છે, અદમ-તા-અવાન કરીને પણ મરવું છે. તો જેમાં પારકાંને મારવાપણું નથી રહેતું તેવું અદમ-તા-અવાન ગ્રહણ કરીને શા માટે કુરબાની ન કરો?

મેં સાંભળ્યું છે કે પેશાવરમાં મહાજરીનની ઉપર જુલમ થવાથી લોકોનાં દિલ બહુ ઉશ્કેરાયાં છે, લોહી ઉકળી રહ્યાં છે. મને લાગે છે કે મહાજરીન ભાઇઓની ભૂલ ન હતી; અંગ્રેજ સિપાઇઓનો જ વાંક હતો; પણ આવી ભૂલો સામે પણ આપણે સબૂરી પકડવી પડશે, નમી જવું જોઇશે. તમે નિશ્ચય કરશો કે લોહીની નદી? વહેશે તોપણ મર્દાની ન ખોઇ, મિજાજ ન ખોઈ, હિંમતથી કુરબાની કરશું તો ફતેહની ખાત્રી છે."

૧લી ઑગસ્ટ અને પછી

અસહકારનો ક્રમ

પહેલી ઑગસ્ટના કર્તવ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં તેમણે સમજાવ્યું કે "સરકારની સામે મહબ્બત ન રાખવી એટલું તત્ત્વ સમજવામાં ખરો અસહકાર રહેલો છે." માનચાંદવાળાને સમજાવ્યા પછી નોકરીવાળાઓને સમજાવવાની ઉમેદ છે એમ જણાવી તેમણે કહ્યું કે "જો તેવાં માણસોમાં તાકાત ન હોય, નેકી ન હોય તો તો મોટા નોકરોને છોડી હું ખાનસામાને

પણ કહીશ કે સરકારી નોકરોની રોટી પકવવામાં પણ જે સરકાર જાલીમ થઇ છે તેના જાલીમપણામાં મદદ કરવા જેવું છે.” આગળ જતાં સોલ્જરોને હથિયાર છોડવાનું અને ખેડૂતોને મહેસૂલ ન ભરવાનું પણ કહેવામાં આવશે એમ કહીને તેના ઉપર જરા વધારે વિવેચન તેઓએ આ પ્રમાણે કર્યું હતું:

“ હું સોલ્જરોને હથિયાર છોડવાનું કહીશ, પણ હથિયાર છોડી તે બીજા ઉપર વાપરવાનું નથી કહેવાનો. તેમને મારા જેવા બેતલવાર સિપાઇ બનવાનું કહેવાનો છું. મારામાં શરીરની તાકાત તો કશીયે નથી, પણ હું માનું છું કે મારી મરજી વિરુદ્ધ મારી પાસે કોઇ કાંઈ ન જ કરાવી શકે. ખેડૂતોને પણ હું આગળ ઉપર મહેસૂલ ન ભરવાનું કહેવાનો છું, પણ કોઇ પણ સોલ્જર કે ખેડૂત હુકમ વિના કાંઈ પણ પગલું ન લે એમ હું તેમને કહું છું. આપણી લડતની ખૂબી જ તાલીમમાં છે, તેથી હું આપણી બેહથિયાર, બેતલવાર સેનાને કહીશ કે આપણાં હથિયાર હુકમ વિના કદી ન ઉપાડશો. તક આવશે એટલે તમને હુકમ મળશે. પણ જ્યાં સુધી અમને લાગ્યું નથી કે સારા હિન્દુસ્તાનની ઉપર અમે અસર નથી પાડી શકયા ત્યાં સુધી સિપાઈઓ અને ખેડૂતોને અમે કાંઇ જ નહિ કહીયે.”

રંગરૂટો તરીકે ન જોડાઓ

લશ્કર–ભરતીમાં ન જાઓ

રંગરૂટભરતી તો અત્યારે પણ પંજાબમાં ચાલી રહી છે, તેને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ કહ્યું:

“ આ લોકો શા માટે ભરતીમાં જાય છે ? પૈસા માટે. જે પૈસો ઈન્સાનિયત લઇ લે છે તે પૈસો ધૂળ બરાબર છે. તમે ઑસવર્થ સ્મિથ, જોનસન, શ્રીરામ વગેરેનાં કાળાં કૃત્યો ભૂલી ગયા છો ? પેટ ઘસવાં પડયાં હતાં તે ભૂલી ગયા છો ? હું આજીજી કરીને કહું છું કે આ ભરતીની લાલચમાં ન ફસો. મજૂરી કરીને રોટી મેળવો અને સાફ દિલથી તમે કહી દો કે અમે રંગરૂટ નહિ આપી શકીયે. અને પંજાબ આમ કહેશે તો શી ભારે અસર થશે તેનો વિચાર કરો. પંજાબ જેટલા સોલ્જર કોણે આપ્યા છે ? અને પંજાબ સોલ્જર આપવાની ના પાડી દે તો પછી કોની તાકાત છે કે બીજે ઠેકાણેથી સોલ્જરો લઈ શકે ?”

પંજાબના નાક માટે

અસહકાર શા માટે ?

“ મેં પણ સરકારની સોલ્જરી કરી છે, પણ હવે તો સરકારને એમ કહેવાનો વખત આવ્યો છે કે તમારી સલ્તનતના કરતાં ખુદાની સલ્તનત અમને હજારગણી પ્યારી છે. એ સલ્તનતમાં અમે અમારા ધર્મને કાયમ રાખી શકીયે એમ છે ! તમારી સલ્તનત અન્યાયથી ટકી રહી છે, ખુદાની વિરુદ્ધ થઈને ટકી રહી છે; તેની સાથે અમે વફાદારી નથી રાખી શકતા.

“ માર્શલ લૉમાં પંજાબનું નાક કપાયું છે, પંજાબની લાજ ગઈ છે. એનો બરોબર બદલો મળે તે માટે સરકારને કહી દો કે તમારી વફાદાર રૈયત અમે રહેવા માગીયે છીયે, પણ તે કયારે કે જ્યારે તમે સીધા થશો ત્યારે, પંજાબને ન્યાય આપશો ત્યારે. ત્યાં સુધી અમારે તમારી સાથે મહબ્બત નથી, કાંઇ લેવાદેવા નથી.”

તમે પાગલ ન બનજો

મૉંટેગ્યુએ પોતા વિષે આમની સભામાં કાઢેલા ઉદ્‌ગારો વિષે ઈશારો કરી ગાંધીજી બોલ્યા:

જેલમહેલનો ઇલમ

"મૉંટેગ્યુએ કહ્યું છે કે ગાંધીએ દેશની સેવા તો કરી છે, પણ ગાંધી હવે દિવાના થઇ ગયા છે, અને જરૂર પડયે એમને પરહેજ કરવા પડશે. હું તમને કહું છું કે ગાંધીને પરહેજ કરે તો તમે પાગલ ન બનશો. કિચલુને માટે તમે પાગલ બન્યા હતા. સત્યપાલને માટે પણ તમે પાગલ બન્યા હતા, મકાનો બાળ્યાં હતાં, નિર્દોષોને માર્યા હતા. તમે મને ચાહતા હો તો અમને બન્નેને પરહેજ કરે, અમને બન્નેને ફાંસીને લાકડે લટકાવે તોપણ તમે બરદાસ્ત કરી લેજો. હું સમજું છું અને મારું દિલ કહે છે કે હું દીવાન હોઉં અને મારી સામે કોઇ એવો માણસ થયો હોય કે જેને હું પાગલ ગાંધી માનતો હોઉં તો હું જરૂર તેવા ગાંધીને આંદામાન મોકલું. મૉંટેગ્યુ મને પાગલ સમજે—પ્રામાણિક રીતે પાગલ સમજે અને મને પરહેજ કરે તેમાં ગુસ્સો શેનો? તમે મને પાગલ ન સમજતા હો તો તમે મારું કહેલું માનજો અને મારું કહેલું કરીને જેલમાં જજો. જ્યાં જાલિમ રાજ કરી રહ્યો છે ત્યાં જેલ મહેલ સમાન છે અને મહેલ જેલરૂપ છે. તમે જો જેલમહેલનો ઇલમ લીધો હોય તો હું કહું છું તે માનજો. જો તમે માનતા હો કે ખુદા મને જે અવાજ સંભળાવી રહ્યો છે તે જ હું તમને સંભળાવું છું તો હું તમને કહીશ કે તમે મને એવી ખાત્રી આપો કે સરકાર મને સજા આપે તોપણ તમે તમારા લોહીને પી જશો, ઉકળવા દેશો નહિ. બુલંદ અવાજે સરકારને કહેજો કે અમને કાં તો ફાંસીએ ચઢાવો, કાં તો જેલમાં નાંખો, પણ અમારી મદદ તમને નહિ મળે. અમારી મદદ તમને જેલમાં મળશે, ફાંસી ઉપર મળશે, પણ લશ્કરી રીસાલામાં નહિ મળે, ધારાસભાઓમાં નહિ મળે, બીજાં નોકરીખાતાંઓમાં નહિ મળે."

હિન્દુમુસલમાન એકબીજાના ગુલામ બનશે

ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું:

એ તાલીમ ક્યાંથી મળે?

"આ તાલીમને માટે કાંઈ તાકાત નથી જોઇતી, કાંઇ ઇલમ નથી જોઇતો, શૌકતઅલીના જેવું શરીર નથી જોઇતું; કેવળ એક તત્ત્વની સમજ જ જોઇયે છે, સબૂરી જોઇયે છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદા તમને હિદાયત આપે, તાકાત આપે કે હિન્દુસ્તાન બીજી વસ્તુ ભૂલીને આ જ કામ લઈ લે. આ કામ સર કરવાથી હિન્દુમુસલમાન એકબીજાના ગુલામ બની રહેશે અને જગતને હુકમ આપી શકશે કે બેઇમાની અને અન્યાય બંધ કરો."

શૌકતઅલી અને ડૉ. કિચલુએ પણ 'પાગલ ન બનવા'ની ખાહેશ પોતાની તેજસ્વી જબાનમાં રજુ કરી હતી.

ગુજરખાન ઝેલમ

કાર્યશક્તિ બહારનો ઉત્સાહ

આમ આ સભા પૂરી થઈ. સવારે રાવળપીંડીથી નીકળી મોટરમાં ગુજરખાન અને ઝેલમ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક ભયંકર અકસ્માતમાંથી ગાંધીજી, શ્રી. સરલાદેવી અને

શૌકતઅલી પ્રભુની મહેરથી બચી ગયાં એમ કહું તો ચાલે. આ વિષે હું જોઉં છું કે વર્તમાનપત્રોમાં તો ખબર આવી ચુકી છે. ગુજરખાનમાં એક નાની સરખી પણ સુંદર સભા થઇ. મુખ્યત્વે હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય ઉપર બોલવાની જ લોકોની વિનંતિ હતી. પાંચ દસ મિનિટના જ ભાષણમાં ગાંધીજીએ અને શૌકતઅલીએ ઐક્યનું મહત્ત્વ સમજાવી દીધું. ઝેલમના લોકોનો ઉત્સાહ તેમની કાર્યશક્તિની મર્યાદા ઓળંગીને બહાર પડ્યો હતો. ઝેલમથી લાહોર જવાની ટ્રેન લેવાની હતી અને ટ્રેનને પંદર વીસ મિનિટ રહેલી હતી, છતાં શાન્તિથી સભાની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે લોકો સરઘસના પ્રપંચમાં પડ્યા. વખત બહુ થઈ ગયો. આખરે લોકોનાં દિલ દુખાવીને ગાંધીજીને સરઘસ અધવચ પડતું મુકી સ્ટેશન ઉપર ચાલ્યા જવું પડ્યું. સ્ટેશન ઉપર લોકો આવ્યા. ત્યાં ટ્રેન આવી ત્યાં સુધીનો વખત પહેલી ઑગસ્ટનું કર્તવ્ય સમજાવવામાં ગાળ્યો.

એક આકરો પ્રસંગ

ટ્રેનમાં સત્યાગ્રહ

પ્રસંગ નાનકડો હતો, પણ એનું મહત્ત્વ આખા દેશમાં સમજાવાની જરૂર છે એટલે હું અહીં તેની નોંધ લીધા વિના નથી રહી શકતો. હું આગલા પત્રમાં લોકોની સ્ટેશન ઉપર થતી ભીડ વિષે કહી ગયો છું. આ ભીડ લાહોર પાછા ફરતાં દરેક સ્ટેશને થતી હતી; પણ અહીંના લોકોમાં એક બીજી ઘેલછા પણ જોવામાં આવી. સ્ટેશન ઉપરથી અનેક માણસો ગાંધીજીના ડબાની ઉપર ચડી બેસે અને એક સ્ટેશન સુધી ગાંધીજીની સાથે જાય ત્યારે શાન્તિ વળે. આવી રીતે દરેક સ્ટેશને થતું. ગુજરાંવાલા ઉપર આમ આંઠેક જણા ચડ્યા. તેમને ગાંધીજીએ વીનવ્યા કે ઉતરી જાઓ; પણ તેમણે ન માન્યું અને હઠ ધરી ડબ્બામાં ઉભા રહ્યા. બેસવાની તો જગ્યા હતી જ નહિ. ગાંધીજીએ તેમની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો, તેઓ પણ બારણા આગળ ઉભા રહ્યા. બે કલાક સુધી ગાડી ક્યાંયે થોભે એમ ન હતું. લોકોને પણ અર્ધાએક કલાકે ભાન આવ્યું કે તેઓએ ભૂલ કરી છે. તેઓ માફી માગવા લાગ્યા. તેમને સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, "માફી શેની હોય? માફી આવી હઠને માટે મળે જ નહિ. તમે મારી ધૂળ જેવી આજ્ઞા નથી પાળતા તે હું હજારો ગાઉ બેઠો બેઠો બીજી મોટી આજ્ઞાઓ કરીશ તે શી રીતે પાળશો? મારી આજ્ઞા તમે નથી માનતા તે મારા તપની ખામી છે એટલે હું ઉભો રહ્યો છું. માફી તો તમને એ રીતે આપી શકાય છે કે તમે આ કિસ્સાને જ્યાં જાઓ ત્યાં સુણાવો અને કહો કે જેને તમે સરદાર બનાવ્યા છે તેની અવજ્ઞાથી શું ફળ આવે છે." બધાયે અતિશય ગળગળા થઇ ગયા અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે એ પ્રસંગની અને તેમાંથી લેવાના બોધની ઠેકાણે ઠેકાણે વાતો કરશું. ગાંધીજી બે કલાક ઉભા રહ્યા, પણ આ સત્યાગ્રહ એટલો આવશ્યક અને અકૃત્રિમ હતો કે એમને બેસવાની વિનંતિ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૨૨-૮-૧૯૨૦

મદ્રાસમાં ગાંધીજી*

અસહકારની અગત્ય

બ્રિટિશ કે ઇસ્લામ ?

જે વિષે આજકાલ આટલી બધી ચર્ચા થઇ રહી છે એ અસહકાર શું છે અને આપણે શા માટે એ શસ્ત્ર લેવાનું છે ? ઘડીવાર હું એના કારણમાં ઉતરીશ. અત્યારે દેશની સામે બે પ્રશ્નો પડેલા છે. પહેલો અને મોટામાં મોટો ખિલાફતનો. આ બાબતમાં મુસલમાનોનાં દિલ ચીરાઇ ગયાં છે. ઇંગ્લંડને નામે બ્રિટિશ પ્રધાનોએ અત્યંત વિચારપૂર્વક આપેલાં વચનો પર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું છે. હિન્દી મુસલમાનોને અપાયેલાં જે વચનોના જોર પર બ્રિટિશ પ્રજાએ સ્વીકારેલી મદદ હિન્દની પાસેથી કઢાવવામાં આવી તે વચનોનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે અને મહાન ઇસ્લામ ધર્મ જોખમમાં આવી પડયો છે. મુસલમાનો વ્યાજબી રીતે માને છે કે બ્રિટિશ વચનો જ્યાં સુધી ન પળાય ત્યાં સુધી તેમને માટે બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું અશકય છે. અને બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું કે ઇસ્લામ અને પયગમ્બર પ્રત્યે, એ સવાલ જ્યારે આવી પડે ત્યારે તો કોઈ પણ મુસલમાન પોતાની બાજુ જાહેર કરવામાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લગાડે એ દેખીતું છે. અને મુસલમાનોએ લગાડી પણ નથી. તેમણે કશું ન છુપાવતાં છડેચોક અને ખાનદાનીભરી રીતે દુનિયાને જણાવી દીધું છે કે જો બ્રિટિશ પ્રધાનો તેમજ બ્રિટિશ પ્રજા આપેલાં વચનો નહિ પાળે, હિન્દના ૭ કરોડ મુસલમાનોની લાગણીને માન નહિ આપે, તો તેમનાથી વફાદાર રહી શકાશે નહિ.

હિન્દીઓની જિંદગીની તક

સવાલ બાકીના હિન્દીઓનો જ રહ્યો, કે તેમણે આ ટાણે મુસલમાન ભાઇઓને પડખે ઉભા રહી પડોશી તરીકેનો ધર્મ બજાવવો યા નહિ. એ તો દેખીતું છે કે એમને સારૂ આ જીંદગીની તક છે. સો વર્ષે પણ આવી વિશ્વાસ, બંધુભાવ અને મિત્રાચારી બતાવવાની, તેમજ મુસલમાન હિન્દુના ભાઈ છે એમ આટલા દિવસ આપણે જે વાતો કરતા આવ્યા તે ખરી કરી બતાવવાની તક મળવાની નથી. જો હિન્દુને મન અંગ્રેજ કરતાં મુસલમાન વધારે નજીકનો હોય, અને જો મુસલમાનોની માગણી ન્યાય અને ધર્મના પાયા પર ખડી થયેલી હોવા વિષે તમારા મનમાં શંકા ન હોય, તો હું તમને કહું છું કે જ્યાં સુધી 'મુસલમાનોની માગણીનું વ્યાજબીપણું કાયમ છે અને તેમના ઇલાજો ખુલ્લા, ખાનદાનીભર્યા અને હિન્દુસ્તાનને કશું નુકશાન ન કરનારા છે ત્યાં સુધી તમારે મુસલમાન ભાઈઓની પડખે ઉભા રહે જ છૂટકો છે. મુસલમાનોએ આ નિર્મળ સાધનોની શરત સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારી લીધી છે અને સારી આલમની સમક્ષ વગરસંકોચે તેઓ તેમ કરી શકશે એમ જોયા પછી જ એ શરતે હિન્દુ ભાઈઓની મદદ કબૂલ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા છે.

---

* મદ્રાસમાં સમુદ્રતટ પર ૩૦-૪૦ હજાર માણસોની વિરાટ સભા આગળ અંગ્રેજીમાં આપેલું વ્યાખ્યાન; તા. ૧૨-૮-૧૯૨૦

ખિલાફતનો અર્થ

આવી સ્થિતિમાં હિન્દુમુસલમાનોએ મળીને જ આખા યૂરોપની ખ્રિસ્તી રાજસત્તાઓનો પ્રતિકાર કરવો જોઈયે, અને તેમને જણાવી દેવું જોઇયે કે હિન્દ નિર્બળ હશે, પણ સ્વાભિમાન જાળવવાની હજુ તેનામાં શક્તિ છે. પોતાના ધર્મની ખાતર, પોતાના માનની ખાતર હજુ તેને મરતાં આવડે છે. આ જ ખિલાફતનો એક શબ્દમાં અર્થ છે.

હિન્દના સ્વમાનની રક્ષા

પણ આ ઉપરાંત પંજાબનો સવાલ ઉભો છે. પંજાબના બનાવે હિન્દના હૃદયને જે કારી જખમ કર્યો છે તેવો છેલ્લા સૈકામાં બીજા કોઇ પણ બનાવે નહિ કર્યો હોય. ૫૭ની સાલનો બળવો હું નથી ભૂલતો. પણ એ બળવા દરમિયાન હિન્દને ગમે તેટલું ખમવું પડયું હોય તોપણ રોલેટ કાયદા દ્વારા હિન્દને જે અપમાન આપવાનો પ્રયત્ન થયો અને એ કાયદો પસાર થયા પછી હિન્દનું જે પ્રત્યક્ષ અપમાન કરવામાં આવ્યું તેની તુલના હિન્દના આખા ઇતિહાસમાં કયાંયે થઇ શકે તેમ નથી. આ બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી પંજાબનો ન્યાય મેળવવાના કારણે પણ તમારે કંઈક રસ્તો શોધ્યે જ છૂટકો છે. આમની સભા, ઉમરાવોની સભા, મિ૦ મૅાંટેગ્યુ, ના૦ વાઇસરાય, એકેએકને ખિલાફત તેમજ પંજાબને વિષે લોકલાગણી શી છે એની પૂરી ખબર છે. પાર્લામેન્ટની બન્ને સભાઓમાં થયેલી ચર્ચાએ તથા મિ૦ મૅાંટેગ્યુ અને ના૦ વાઇસરાયે લીધેલાં પગલાંએ પૂરેપૂરૂં બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ હિન્દને વ્યાજબી ન્યાય આપવા તૈયાર નથી. આપણા આગેવાનોએ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢવો જ જોઈયે. અને આપણે બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓના બરોબરીઆ છીયે અને તેમને હાથે આપણું સ્વમાન જળવાવી શકીયે છીયે એ જ્યાં સુધી આપણે સાબીત નહિ કરી આપીયે ત્યાં સુધી આપણી અને તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંબંધ કે ભાઇચારો સંભવતો નથી. આથી જ હું અસહકારનો સુંદર અને સચોટ માર્ગ બતાવી રહ્યો છું.

અસહકાર ગેરકાયદે છે ?

ન્યાયી અને ધર્મસંમત માર્ગ

કેટલાક કહે છે કે અસહકાર ગેરકાયદે છે. હું તેનો ઈનકાર કરું છું. હું તો કહું છું કે અસહકાર એ ન્યાયી અને ધર્મસંમત માર્ગ છે. દરેક મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરી શકે છે અને તે સંપૂર્ણપણે કાયદેસર છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક મહાન ચાહનારે તો કહ્યું છે કે બ્રિટિશ બંધારણની દૃષ્ટિએ તો ચોખ્ખો બળવો સુદ્ધાં સફળ નીવડે તો સાવ કાયદેસર છે. અને પોતાના કથનના ટેકામાં તેણે મારાથી ઇનકાર ન કરી શકાય તેવા ઐતિહાસિક આધાર ટાંકયા છે. હું તો સફળ કે નિષ્ફળ કોઈ બળવાને કાયદેસર કહેવાનો દાવો બિલકુલ નથી કરતો, કારણ બળવામાં ખુનામરકીની માન્યતા રહેલી છે. હું તો હિન્દુસ્તાનને પહેલેથી કહેતો આવ્યો છું કે ખુનામરકી યૂરોપમાં ગમે તે હેતુઓ બર લાવતી હોય, પણ આ દેશમાં તે આપણું કામ કદી સાધી આપવાની નથી. મારા ભાઇ સમાન ભાઈબંધ શૌકતઅલી ખુનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખનારા છે. જો તેમનાથી બની શકે તેમ હોત તો તો કે'દહાડાનીયે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિરૂદ્ધ તલવાર ખેંચી હોત. તેમનામાં શૂરવીરની મર્દાઇ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે થવાની જરૂર જોવાનું ડહાપણ બન્ને છે. પણ ખરા સિપાઇની દૃષ્ટિએ આજે હિન્દમાં

તલવારથી કામ લેવાની અસંભવિતતા તે જોઈ શકતા હોવાથી તેઓ મારા પક્ષને સ્વીકારી મારી અલ્પ મદદ કબૂલ રાખવા તૈયાર થયા છે. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાં સુધી હું તેમની જોડે છું ત્યાં સુધી અંગ્રેજની સામે તો શું પણ આ દુનિયા પરના કોઈ પણ માણસની સામે તેઓ ખુનામરકીના વિચાર નહિ કરે. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તેઓ પોતાનું વચન ખરા ધર્મનિષ્ઠને શોભાવે તેમ પાળી રહ્યા છે, ખરી ઈમાનદારીથી અસહકારને માર્ગે ચાલી રહ્યા છે; અને એ જ ખુનામરકી વગરનો અસહકારનો માર્ગ પકડવા હું હિન્દુસ્તાનને વીનવી રહ્યો છું.

હું તમને કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં આપણી વચ્ચે આજ ભાઈ શૌકતઅલીના કરતાં વધુ સાચો કોઈ સિપાઇ નથી. જો કદી તલવાર ખેંચવાનો વખત આ દેશમાં આવી જ પહોંચશે તો એ કેવી તલવાર ખેંચી શકે છે એ તમે જોશો. મને પણ તમે તે દિવસે હિમાલયનાં અરણ્યો તરફ ચાલી નીકળેલો જોશો. હિન્દ જે દિવસે તલવારનો ન્યાય સ્વીકારશે તે દિવસે હિન્દી તરીકેનું મારું જીવન સમાપ્ત થશે. હિન્દુસ્તાનને આ દુનિયામાં પ્રભુના ઘરનો વિશેષ આદેશ છે એમ હું માનું છું તેથી જ, અને હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓએ સેંકડો વર્ષોના અનુભવ પછી પશુબળ ઉપર ખડો થયેલો ન્યાય નહિ પણ આપભોગ ઉપર, યજ્ઞ ઉપર, કુરબાની ઉપર ખડો થયેલો ન્યાય જ આ સંસારમાં કોઈ પણ મનુષ્યને માટે ખરી વસ્તુ છે એ મહાન સત્યને શોધી કાઢ્યું છે એમ હું માનું છું; તેથી જ હું એ સિદ્ધાન્તને વળગો રહ્યો છું અને મરણની ઘડી લગી વળગ્યો રહીશ. તેથી જ હું તમને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યારે ભાઈ શૌકતઅલી ખુનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખતા હોવા છતાં અસહકારને નબળાના હથિયાર તરીકે સ્વીકારે છે ત્યારે જ હું તો તેને સબળામાં સબળાના હથિયાર તરીકે જ માનું છું. હું તો માનું છું કે વગરહથિયારે દુશ્મનની સામે ઉઘાડી છાતીએ મરવાની હિમ્મત જે કરી શકે છે તે શૂરવીરમાં શૂરવીર સિપાઈ છે. આવો ખુનામરકી રહિતનો અસહકાર છે. તેથી મારા વિદ્વાન દેશબન્ધુઓને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યાં સુધી અસહકાર લોહીના ડાઘ વિનાનો છે ત્યાં સુધી તેમાં ગેરકાયદે એવું કશું જ નથી.

સબળામાં સબળાનું હથિયાર

હું તો ઉલટો સવાલ કરું છું કે આજે બ્રિટિશ સરકારને 'હું તમારી સેવા કરવા ઇનકાર કરું છું' એમ કહેવું શું ગેરકાયદે છે? આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબે પોતાના બધા માનચાંદ સરકારને વિનયપૂર્વક પાછા સોંપી દેવા એ શું ગેરકાયદે છે? સરકારી કે ગ્રાંટ લેતી નિશાળોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં એ કોઈ પણ માબાપને માટે શું ગેરકાયદે છે? જે કાયદાની સત્તાનો મને ચડાવવામાં નહિ પણ મારી અધોગતિ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે તે કાયદાની સત્તાને હું હવે નથી પોષી શકતો એમ કોઇ પણ વકીલે કહેવું શું ગેરકાયદે છે? કોઈ પણ સિવિલ સર્વન્ટે કે જડજે 'જે સરકાર આખી પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપવા નથી ઇચ્છતી એવી સરકારની નોકરી કરવાની હું ના પાડું છું' એમ કહેવું શું ગેરકાયદે છે? હું તમને પૂછું છું કે કોઇ પણ પોલીસે કે સિપાઇએ પોતાના જ ભાઈઓને અપમાનિત કરનાર સરકારની સેવા બજાવવાની ફરજની સામા થઇને પોતાની

અસહકાર ગેરકાયદે છે?

નોકરીનું રાજીનામું રજુ કરવું એ શું ગેરકાયદે છે? હું કૃષ્ણા જીલ્લાના ખેડૂતોને જઇને કહું કે "તમે જે કર સરકારને આપો છો તેનો ઉપયોગ સરકાર તમને ચડાવવામાં નહિ પણ તમને નબળા પાડવા તરફ કરે તો બહેતર છે કે તમારે કશા કર ન ભરવા' એ શું ગેરકાયદે છે? હું માનું છું અને વિનયપૂર્વક કહું છું કે આમાં કશું જ ગેરકાયદે નથી. મેં આમાંની એકેએક બાબત મારા જીવનમાં કરી જોઈ છે, અને કોઇએ મને એના વ્યાજબીપણા વિષે સવાલ કર્યો નથી. ખેડામાં સાત લાખ ખેડૂતોની વચ્ચે હું હતો. તેમણે બધાએ પોતાના કરો આપવા ઇનકાર કર્યો હતો અને આખા હિન્દુસ્તાનનો મને ટેકો હતો. કોઇને એ ગેરકાયદે ન લાગેલું.

ગેરકાયદો શામાં છે?

હું કહું છું કે અસહકારના આખા પંથમાં ક્યાંયે ગેરકાયદો નથી. આ કાયદેસર સરકાર હેઠળ—આલીશાન બંધારણવાળી બ્રિટિશ પ્રજાની હકુમત હેઠળ ભારેમાં ભારે ગેરકાયદો તો હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ નિર્બળ બનવામાં—પેટે ચાલવામાં રહેલો છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ પોતાને ઘડીએ અને પળે થતાં સઘળાં અપમાન મૂંગે મ્હોડે ગળી જવાં એ છે. ગેરકાયદે તો હિન્દના ૭ કરોડ મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મ પર ગુજરેલા અન્યાયને સાંખવો એ છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાને મૂંગે મ્હોડે બેસી રહી આ બધું ટગર ટગર જોયા કરવું અને જે અન્યાયી સરકારે પંજાબની ઇજ્જત ધૂળમાં રગદોળી તેની સાથે સહકાર કરવો એ છે. હું મારા એકેએક દેશબન્ધુને કહીશ કે જો તમારામાં સ્વમાનનો છાંટો હોય, જો તમને આબરૂની કિંમત હોય, જો તમે તમારી જાતને તમારા મહાન બાપદાદાઓની પેઢી દર પેઢીથી ચાલતી આવેલી ઉચ્ચ પરંપરાઓના વારસ અને રક્ષક માનતા હો, તો હાલની સરકારના જેટલી અન્યાયી બનેલી સરકાર સામા અસહકાર ન કરવો એ જ તમારે માટે સૌથી મોટામાં મોટો ગેરકાયદો છે એ તમે જોઇ શકશો.

હું અસહકારી કેમ બન્યો?

મને અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્વેષ નથી. મને કોઇ સરકાર પ્રત્યે દ્વેષ નથી. પણ અસત્યની જોડે, આંખમીંચામણાની જોડે, અન્યાયની જોડે મારે હાડવેર છે. જ્યાં સુધી સરકારને અન્યાય કરવો છે ત્યાં સુધી એ મને પોતાનો શત્રુ, હાડવેરી ગણી શકે છે. હજુ ગયે જ વર્ષે અમૃતસર કૉંગ્રેસ વેળાએ—ઇશ્વરને સમક્ષ રાખીને આ હું તમને કહી રહ્યો છું—મેં આ સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઘુંટણીએ પડી પડીને તમારી જે વીનવણીઓ કરી તે એ શ્રદ્ધાએ કે મને પૂરી ઉમેદ હતી કે બ્રિટિશ પ્રધાનો જેઓ સામાન્યપણે ડાહ્યો વર્ગ છે તેઓ મુસલમાન લાગણીને ધ્યાનમાં લેશે; પંજાબના અત્યાચારોની પૂરી ભરપાઇ કરશે. અને તેથી જ મેં ભરી કૉંગ્રેસને ફરી ફરી આગ્રહ કરીને વીનવી કે સરકારે મિત્રતાનો હાથ લંબાવ્યો છે; આપણે પણ આપણી ખાનદાની સામું જોઇ શ્રદ્ધા ધરી આપણો હાથ લંબાવવો ઘટે. હું માનતો હતો કે બાદશાહી ઢંઢેરાને રૂપે ખરા દિલથી સરકાર દોસ્તીનો હાથ લંબાવી રહી હતી. આથી જ મેં પ્રજાને સહકારની તરફેણમાં એટલી વીનવી. પણ બ્રિટિશ પ્રધાનોએ પોતાને હાથે મારી એ શ્રદ્ધાને જમીનદોસ્ત કરી; અને એનો એ હું આજ તમારી સામે કેવળ ધારાસભાઓમાં નિરર્થક ચોંચપરોણા કરવા ખાતર નહિ, પણ સરકારની જોડે ખરો, વજનવાળો અને દુનિયાની

જોરાવરમાં જોરાવર સરકારને પણ ઉભી રાખે એવો જોરાવર અસહકાર કરવા વીનવી રહ્યો છું. આ અત્યારે તમારી આગળ મારી માગણી છે. જ્યાં સુધી આપણે ન્યાય નથી મેળવી શક્યા, જ્યાં સુધી આપણે નાખુશ નોકરશાહીના હાથથી આપણું સ્વમાન નથી રક્ષી શક્યા ત્યાં સુધી આપણાથી સહકાર થઇ જ કેમ શકે ? આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે અને હું પણ શાસ્ત્રો અને ધર્માચાર્યો પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનપૂર્વક કહું છું કે અન્યાય અને ન્યાય વચ્ચે, અન્યાયી અને ન્યાયપ્રિય માણસ વચ્ચે, સાચ અને જૂઠ વચ્ચે કદાપિ સહકાર થશે નહિ. જ્યાં સુધી સરકાર તમારાં માનઇજ્જત રક્ષનારી છે ત્યાં સુધી તેની જોડનો સહકાર એ ધર્મ છે. પણ જ્યારે એ જ સરકાર તમારી ઇજ્જતને સાચવવાને બદલે લૂંટવા લાગે ત્યારે તેવી સરકારની જોડે સહકાર નહિ પણ અસહકાર તેટલો જ જરૂરી ધર્મ છે.

અસહકાર અને ખાસ કૉંગ્રેસ

કૉંગ્રેસની રાહ શા માટે જોવી ?

મને કહેવામાં આવે છે કે મારે પ્રજામતના વાજીંત્ર રૂપ કૉંગ્રેસની ખાસ બેઠક સુધી રાહ જોવી ઘટતી હતી. હું જાણું છું કે કૉંગ્રેસ પ્રજામતનો પડઘો પાડનારી સંસ્થા છે. મારા પોતા પૂરતો આ સવાલ હોત તો હું અનંતકાળ રાહ જોવાનીયે ના ન પાડત. પણ મારા હાથમાં તો મુસલમાન કોમનું પવિત્ર સુકાન સોંપવામાં આવ્યું હતું. હું મુસલમાન કોમનો સલાહકાર હતો અને હાલ તુરતને માટે તેમની ઇજ્જત મારા હાથમાં સોંપાયેલી છે. અંતઃકરણના ધ્વનિની ઉપરવટ થઇને કોઇ પણ સંસ્થાના નિર્ણયની રાહ જોવાની સલાહ તેમને મારાથી કેમ આપી શકાય ? શું મુસલમાનોએ થુંકેલું ગળીને પોતે અત્યાર લગી સ્વીકારેલું ખાનદાનીભર્યું ધોરણ આજે ફેરવવા તૈયાર થવું ? ઇશ્વર ન કરે ને કદાચ કૉંગ્રેસે તેમની વિરુદ્ધ ઠરાવ આપ્યો તો ? હું તો તોપણ મુસલમાન ભાઇઓને કહે જ જવાનો કે તેમણે તેમના દીનને થયેલા અપમાનને સાંખવા કરતાં એકલે પગે પણ ઉભા રહેવું અને લડયે જવું. મુસલમાનો ચાહે તો કૉંગ્રેસની પાસે ભલે ભિક્ષુકની હાલતમાં મદદ માગે; પણ મદદ મળો યા ન મળો, કૉંગ્રેસ દ્વારા દોરાવાની તેમનાથી રાહ જોવાય તેમ નહોતું. તેમને તો નિરર્થક ખુનામરકી અથવા નિર્દોષ છતાં પરિણામકારક અસહકાર બેમાંથી એક રસ્તો લીધે જ છૂટકો હતો; અને તેમણે અસહકારનો માર્ગ પકડયો છે. અસહકારનું પવિત્ર સ્વરૂપ મારી પેઠે જ જેને મન વસી ગયું છે તેમની તો ચોખ્ખી ફરજ છે કે તેમણે વગરઢીલે એ મુજબ અમલ કરવો અને ખુદ કૉંગ્રેસને પણ બીજો કશો નિર્ણય આપવાનું અશક્ય કરી મુકવું. કારણ કૉંગ્રેસ પણ અંતે તો તેમની વ્યક્તિઓના મોટા સમુદાયનો મત દર્શાવનાર નહિ તો બીજું શું છે ? અને જો વ્યક્તિઓ એકમત બનીને કૉંગ્રેસમાં જાય તો પછી કૉંગ્રેસનાથી પણ તેમના મતથી જુદો મત કેમ આપી શકાય ? જો આપણે અગાઉ મત બાંધ્યા વગર અથવા મત દર્શાવતાં ડરીને કશા મત વગર જ કૉંગ્રેસમાં જવા માગતા હોઇયે તો જ આપણે કૉંગ્રેસના નિર્ણયની રાહ જોઇ બેસીયે. જેઓ નિશ્ચય નથી કરી શકતા તેમને હું કહું છું કે ભલે કૉંગ્રેસ સુધી થોભો, પણ જેમને આ બાબતમાં દીવા જેવું દેખાઇ ચુકયું છે તેમને માટે તો હવે થોભવું એ

ચોખ્ખું પાપ છે. કૉંગ્રેસ તમને શોભવા નથી કહેતી, પણ તમને તમારા વિચારો મુજબ અમલ કરતા જોવા ઇચ્છે છે કે જેથી તે લોકલાગણીનો ખરો આંક કાઢી શકે.

કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર

'બહિષ્કાર' સામે વાંધો

અસહકારની વિગતોમાં સૌથી પહેલો મેં નવી ધારાસભાના બહિષ્કારને મુકયો છે. કેટલાક મિત્રોએ આ 'બહિષ્કાર' શબ્દ સામે વાંધો લીધો છે, કારણ હું પ્રથમથી જ બ્રિટિશ માલનો અગર કોઇ પણ માલનો બહિષ્કાર કરવાની વિરુદ્ધ છું. પણ ત્યાં 'બહિષ્કાર' શબ્દ જુદો ભાવ સૂચવે છે અને અહીં 'બહિષ્કાર' નો જુદો અર્થ છે.

સોગંદ ન લેવાની સૂચના

હું પૂરા વિચારપૂર્વક આવતી નવી ધારાસભાનો બહિષ્કાર સૂચવી રહ્યો છું. અને તે શા માટે ? પ્રજા—જનસમુદાય આજે આગેવાનો તરફથી ચોખ્ખી—સમજાય તેવી આગેવાનીની અપેક્ષા રાખે છે, દ્વિઅર્થી વાતોની નહિ. પ્રથમ ધારાસભા માટે ચૂંટાવું અને પછી ધારાસભામાં સોગંદ લેવાની ના પાડવી, એવી જે વાત ચાલી રહી છે તેથી પ્રજામાં આગેવાનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ જ આવશે. લોકો તેમાં કંઈ નહિ સમજે. ઉલટો પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ થશે. આ જ કારણથી આ જાળમાં ન ફસાવા હું તમને ચેતવું છું. પ્રથમ ચુંટાઇને ધારાસભામાં ગયા પછી ત્યાં સોગંદ લેવાનો ઇનકાર કરવાનું ધોરણ અખત્યાર કરીને આપણે આપણે હાથે દેશને વેચશું. આપણને વસમું લાગે તેવું છે, છતાં હું ખુલ્લા દિલથી કહું છું કે જેટલા હિન્દીઓ આજ ઉપલી વાત કરી રહ્યા છે તે બધા એ મુજબ કરી શકશે જ એવો મને ભરોસો નથી. એ અભિપ્રાય ધરાવનારાઓને આજે હું ચેતવું છું કે તેમ કરવાથી તેઓ પોતાને માટે તેમજ પ્રજાને માટે જાળ ઉભી કરી રહ્યા છે; અને તેમાં તેઓ ફસાશે. આ મારો અંગત મત છે. હું તો માનું છું કે પ્રજાને ખરેખરા નિર્મળ રસ્તે દોરવી હોય, આ મહાપ્રજાની જોડે આપણે આજે જો મજાક કરવા ન માગતા હોઇયે, તો જ્યાં સુધી હિન્દને કરવામાં આવેલો બેવડો અન્યાય ઉભો છે ત્યાં સુધી સરકાર તરફની ગમે તેટલી મોટી મહેરબાનીઓ પણ જતી કર્યે જ આપણો છૂટકો છે. તેમના તરફની કોઇ પણ મહેરબાની આપણે સ્વીકારીયે તે પહેલાં પંજાબ અને ખિલાફતના બેવડા અન્યાયની ભરપાઈ થવી જ જોઇયે. પ્રાચીન યૂરોપમાં કહેવત ચાલતી કે 'ગ્રીકોથી ચેતતા રહેજો; પણ તેમાંયે જ્યારે તેમને હાથમાં બક્ષિશ લઈને આવતા જુઓ ત્યારે તો ખસુસ ચેતજો.' જે પ્રધાનમંડળ ઇસ્લામ અને પંજાબને કરેલા અન્યાયોને કાયમ કરવાની આજે ગાંઠ વાળી બેઠું છે તેના હાથની કોઇ પણ બક્ષિશ આપણે સ્વીકારી જ કેમ શકીયે ? ઉલટું આપણે તો તેણે બિછાવેલી જાળમાં ન ફસાવા સારૂ બમણા સાવચેત રહેવું ઘટે. આથી હું તમને વીનવું છું કે નવી ધારાસભામાં જોડે નખરાં કરવાના કે બીજી કશી જ લેવાદેવાના બધા વિચારો આપણે છોડી દેવા.

અસહકારના ધોરણથી વિરુદ્ધ

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે પ્રજામતના ખરા પ્રતિનિધિ એવા આપણે જો ધારાસભામાં નહિ જઇયે તો મૉડરેટો જે પ્રજામતનો સાચો પડઘો પાડનારા નથી તેઓ ધારાસભામાં જશે. હું તેમાં મળતો નથી થતો. મૉડરેટો શાના ખરા પ્રતિનિધિ છે અને નેશના-

લિસ્ટો શાના છે તે હું નથી જાણતો. હું તો માનું છું કે સારા માઠા બધે છે. હું પણ માનું છું કે ઘણા મૉડરેટો સાચા દિલથી માને છે કે અત્યારે અસહકાર અખત્યાર કરવો એ પાપ છે. હું માનપૂર્વક તેમનાથી જુદો પડું છું. તેમને પણ હું કહું છું કે જો તમે ચુંટણીને માટે ઉભા રહેશો તો તમારી પોતાની ઉભી કરેલી જાળમાં તમે ફસાશો. પણ આથી મારી સ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી. જો મારા અંતરને એમ જ લાગે કે નવી ધારાસભાઓમાં મારે ન જવું જોઇયે તો મારે ઓછામાં ઓછું મારા પૂરતો તો તેનો અમલ કરવો જ રહ્યો; પછી બાકીનામાંથી ભલે નવ્વાણુ ટકા ચુંટણી માટે ઉભા રહે. એ જ જાહેર કામ કરવાનો અને પ્રજામત કેળવવાનો રસ્તો છે. એ જ સુધારા મેળવવાનો અને ધર્મ રક્ષવાનો રસ્તો છે. મારે મન જો એ દીનની ઈજ્જતનો સવાલ છે, તો હું એક હોઉં કે હજારમાં એક હોઉં, મારે મારા સિદ્ધાંતને વળગી રહે જ છૂટકો રહ્યો. એમ કરતાં મારૂં મરણ થાય તોપણ એ, જીવીને મારે મ્હોડે મારા સિદ્ધાન્તનો ઇનકાર કરવા કરતાં તો બહેતર જ થયું. હું ફરી ફરી કહું છું કે કોઇએ પણ ધારાસભામાં જવામાં આપણે ભારે ભૂલ કરીશું. હાલની સરકાર જોડે આપણાથી સહકાર ન કરી શકાય એમ જો આપણને સાચે જ લાગી ગયું છે તો આપણે છેક મથાળેથી જ આરંભ કરવો જોઇયે. પ્રજાના આપણે સ્વાભાવિક આગેવાનો છીયે અને આજે પ્રજાને અસહકારની સલાહ આપવાનો અધિકાર તેમજ શકિત આપણે મેળવેલાં છે. તેથી હું તો ફરીફરીને એ જ કહેવાનો કે નવી ધારાસભા માટે કોઈ પણ શરતે ઉભા રહેવું એ અસહકારના ધોરણથી વિરૂદ્ધ જ છે.

વકીલો અને અસહકાર

વકીલાતનો ત્યાગ શા માટ?

બીજું પણ એક કઠણ પગલું મેં સૂચવ્યું છે, વકીલોએ વકીલાત છોડવાનું. સરકાર વકીલોની મદદથી પોતાની સત્તા કેટલી નભાવે છે એ જો હું પૂરેપૂરૂં જાણું છું તો મારાથી બીજી સલાહ આપી જ કેમ શકાય ? દેશની લડત ચલાવનારા આપણા હાલના આગેવાનોમાં ઘણાખરા વકીલો જ છે એ વાત સાચી છે. પણ જ્યારે સરકારની પ્રવૃત્તિને થંભાવી દેવાની વાત આવે ત્યારે તો હું જાણું જ છું કે સરકાર પોતાનું માન અને મોભો જાળવવાના કામમાં વકીલવર્ગ સામું જ જુએ છે. તેથી જ હું મારા વકીલ ભાઇઓને તેમની વકીલાત મોકુફ કરી દઈ સરકારને એમ બતાવી આપવા સમજાવી રહ્યો છું કે તેઓ પોતાના ઑનરરી હોદ્દા વધુ વખત નભાવવા નથી ઈચ્છતા. કારણકે વકીલો અદાલતોના ઑનરરી અમલદારો ગણાય છે, અને તેટલે દરજ્જે તેઓ કોર્ટના ધારાધોરણને આધીન છે. જો તેઓ સરકારની જોડેનો સહકાર ખેંચી લેવા માગતા હોય તો તેમનાથી આ ઑનરરી હોદ્દા ન જ ભોગવી શકાય. પણ આમ થતાં કાયદા અને વ્યવસ્થાની શી ગત થશે એવો સવાલ કરવામાં આવે છે. મારો જવાબ એ છે કે આ જ વકીલવર્ગની મારફત આપણે કાયદો અને વ્યવસ્થા ઉભી કરીશું. આપણે પંચાયતી કોર્ટો સ્થાપીશું અને આપણા દેશબંધુઓને શુદ્ધ, સાદો, નિર્મળ, ઘરગથ્થુ અને સ્વદેશી ન્યાય વહેંચીશું. વકીલોએ વકીલાત છોડવાનો અર્થ આ છે.

માબાપો અને અસહકાર

શાળા કૉલેજોનો ત્યાગ

બીજી પણ એક મુશ્કેલી મેં પ્રજાને સૂચવી છે. છોકરાઓને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાની, કૉલેજના છોકરાઓએ ઉઠી જવાની અને સરકારી તેમજ સરકારી ગ્રાંટ લેનારી અર્ધસરકારી નિશાળો અને કૉલેજો ખાલી કરી મુકવાની. બીજું હું સૂચવી જ કેમ શકું? મારે લોકલાગણીનો તાગ લેવો રહ્યો. મારે જાણવું રહ્યું કે મુસલમાનો કેટલે ઉંડે સુધી દુભાયા છે. જો ઉંડે સુધી દુભાયા હશે તો તો તેઓ સનકારામાં સમજી જવાના કે જે સરકાર ઉપરથી તેમનો બધો ઇતબાર ઉઠી ગયો છે તેમની મારફત પોતાના છોકરાઓને કેળવણી મળવા દેવી એ કેટલું અજુગતું છે. જો હું સરકારને કશી મદદ આપવા રાજી નથી તો તેની કોઈ પણ જાતની મદદ હું લઇ પણ કેમ શકું? મારી નજરમાં તો હાલની નિશાળો અને કૉલેજો સરકારને જોઇતા કારકુનો અને નોકરો તૈયાર કરવાની ફૅક્ટરીઓ માત્ર છે. જો હું સરકાર જોડેનો સહકાર ખેંચી લેવા માગું છું તો હું એ મોટી ફૅક્ટરીને મદદ ન જ કરૂં. ગમે તે બાજુએથી વિચાર કરી જુઓ. અસહકારના સિદ્ધાન્તને માનવો અને છોકરાઓને પણ સરકારી નિશાળોમાં મોકલતા રહેવું એ બન્ને તમારાથી બની જ શકશે નહિ.

માનચાંદવાળાઓની ફરજ

માનચાંદોનો ત્યાગ

માનચાંદ અને ઇલકાબો ધરાવનારાઓને પણ મેં તેમના ઇલકાબો છોડી દેવાની સલાહ આપી છે. આ સરકારનાં માનચાંદ હવે તેમનાથી રાખી રહેવાય જ કેમ? એક કાળે જ્યારે આપણે એમ માનતા હતા કે આપણી ઇજ્જતઆબરૂ આ સરકારના હાથમાં સલામત છે ત્યારે એ માનચાંદ સાચે જ માનસૂચક હતાં; પણ અત્યારે તો એ આપણા માનનાં નહિ પણ અપમાન અને નામોશીનાં નિદર્શક છે. કારણ આપણે જોયું કે આ સરકાર પાસે ન્યાય જેવી વસ્તુ નથી. દરેક માનચાંદ ધરાવનાર પોતાનો ઇલકાબ પ્રજાના ટ્રસ્ટી તરીકે ભોગવે છે; તેથી જ અત્યારે સરકાર જોડેના અસહકારના પ્રજા તરફના પહેલા પગથીઆ તરીકે એક ઘડીની ઢીલ કે વિચાર કર્યા વગર એ સરકારના માનચાંદોનો ત્યાગ આપણો ધર્મ થયો. મારા મુસલમાન ભાઈઓને હું કહું છું કે આ પહેલી ફરજ બજાવવામાં જો તમે નિષ્ફળ નીવડશો તો આખા અસહકારમાં તમે નિષ્ફળ થશો; સિવાય કે પ્રજા કેળવાયેલા વર્ગને બાજુએ મુકી ક્રાન્તિના સમયની ફ્રાન્સની પ્રજાએ રાજ્યની લગામ હાથ લીધી હતી તેમ અસહકારની લગામ પોતાના હાથમાં લે અને ફતેહને સર કરે. હું ક્રાન્તિની હિમાયત નથી કરતો; હું તો પ્રગતિ ઇચ્છું છું. મારે અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા નથી જોઈતી; મારે અંધાધુંધી નથી જોઇતી. મારે તો અત્યારે વ્યવસ્થા તરીકે ભાસવવામાં આવતી અંધાધુંધીમાંથી સાચી વ્યવસ્થા જોઇયે છે. જો એ વ્યવસ્થા જુલમગારે રાજ્યની જુલમી લગામ હાથ કરવા સ્થાપેલી વ્યવસ્થા હોય તો મારે મન એ વ્યવસ્થા નહિ પણ અવ્યવસ્થા જ છે. મારે આજના અન્યાયમાંથી ન્યાય ઘટાવવો છે, તેથી જ હું તમારી સમક્ષ નિવૃત્ત અસહકાર મુકી રહ્યો છું. જો આ શાન્ત છતાં રામબાણ માર્ગનું રહસ્ય આપણે સમજી જઈશું તો તમે જોશો કે આપણે

કોઇની સામે એક કડવો શુકન પણ કાઢવાપણું નહિ રહે. તેઓ તમારી સામે તલવાર ઉગામશે; તમારે સામી તલવાર તો શું પણ સાદી લાકડી કે આંગળી પણ ઉંચી નહિ કરવી પડે.

અસહકારમાં સામ્રાજ્યસેવા

પ્રેમને ખાતર અસહકાર

તમને લાગશે કે આ શબ્દો મેં ક્રોધે ભરાઇને કહ્યા છે, કારણકે સરકારની હાલની નીતિને હું અન્યાયી, અનીતિમાન, હલકાઈ તથા જૂઠથી ભરેલી છે એમ માનું છું. પણ મેં આ વિશેષણો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી જ વાપર્યાં છે. તેનો ઉપયોગ મેં મારા સગા ભાઈની સામે કર્યો છે, જેની સામે મારો અસહકાર ૧૩ વર્ષ લગી ચાલુ હતો. અને આજે જોકે એ ભાઇ સદાની નિદ્રામાં સૂતો છે, પણ હું તમને કહી શકું છું કે હું એને રોજ કહેતો કે ‘ તમે અન્યાયી છો અને તમારાં કામો અનીતિના પાયા ઉપર ઉભાં થયેલાં છે. ’ હું એને કહેતો કે ‘ તમે સત્યને તમારૂં સૂત્ર નથી કરતા. ’ આમાં મારો એના પ્રત્યે રોષ નહોતો; હું તેને આવી કડવી વાત કહેતો કારણકે હું તેને ચાહતો. એ જ ન્યાયે આજે હું બ્રિટિશ પ્રજાને કહી રહ્યો છું કે હું તેમને ચાહું છું, અને તેમની સોબત ઈચ્છું છું; પણ એ સોબત ચોખ્ખી શરતોએ ઇચ્છું છું. મને તો મારૂં સ્વમાન જાળવીને, તેમના ચોખ્ખા બરોબરીઆ બનીને જ રહ્યું પોસાય તેમ છે. જો એ બરોબરીઆપણું આપવા બ્રિટિશ પ્રજા તૈયાર ન હોય તો મારે એ બ્રિટિશ સંબંધ ન જોઇયે. આમાં જો મારે બ્રિટિશ લોકોને જતા કરીને દેશમાં થોડા વખતને માટે અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી વહોરવાં પડે તેમ હશે તો એવી અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી પણ હું વહોરી લઈશ, પણ બ્રિટિશ જેવી મહાન પ્રજાને હાથેથી અન્યાય નહિ લઉં. તમે જોશો કે આ આખું પ્રકરણ પૂરૂં થયે આ જ મિ. મૉન્ટેગ્યુ પછીના અમલદારો મને અસહકાર દ્વારા, અને શાહજાદાની જાતનો નહિ પણ સરકારે પ્રજાની ગરદન પરની ફાંસી વધુ ટાઇટ કરવાની દાનતથી અધિકારીવર્ગે ગોઠવેલા શાહજાદાના આગમનનો બહિષ્કાર પોકારીને તે દ્વારા, સામ્રાજ્યની અગાઉ કદી ન કરેલી એવી સૌથી મોટામાં મોટી સેવા કર્યાનાં સર્ટિફિકેટો આપશે ! શાહજાદાના આગમનને ન વધાવવા અને તેનો જેટલો બની શકે તેટલો જોરાવર બહિષ્કાર કરવા હું પ્રજાને નહિ સમજાવી લઇ શકું તોપણ એકલો ઉભો રહીને હું એક જ પણ એની સામે પોકાર કરતો રહીશ. એટલા જ માટે હું અહીં તમારી સામે ઉભો રહીને તમને આ ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવા વીનવી રહ્યો છું.

ધર્મયુદ્ધ કોણ સૂચવે છે ?

એ ધર્મયુદ્ધ કોઇ ખ્વાબી કે ત્યાગીવેરાગી સૂચવી રહ્યો નથી. હું સાધુ કે ત્યાગીપણાનો ઇનકાર કરૂં છું. હું ખ્વાબી કે શેખસલ્લીપણાનો ઈનકાર કરૂં છું. મારામાં સાધુસંન્યાસીપણાનો આરોપ મને માન્ય નથી. હું માટીનો માણસ છું, માટીમાંથી પેદા થયો છું. તમારામાંના દરેકના જેવો—કદાચ તમારાથી વધારે—દુનિયાદાર સાદો ખેડૂત છું. તમારા જેટલી જ દુર્બળતાઓથી ઘેરાયેલો છું. પણ મેં કાળા માથાના માનવીને માથે પડનારી કઠણમાં કઠણ કસોટીઓ પાર કરી છે; એ પાર કરવાની પૂરી તાલીમ લીધી છે. મેં મારા પવિત્ર હિન્દુ

ધર્મનું રહસ્ય ઓળખ્યું છે. અસહકાર એ સાધુસંન્યાસી કે ત્યાગીવેરાગીને જ સારૂ નહિ, પણ દરેક સામાન્ય શહેરીને માટે, વધુ વાતો જાણ્યા વિના, ઉંડા પાણીમાં ઉતર્યા વિના—ઉતરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના—કેવળ પોતાનો સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બજાવવા ઇચ્છનાર માણસને માટે પણ છે એ પાઠ હું શીખ્યો છું.

આર્યાવર્તની મહાન પરંપરા

યૂરોપ, પ્રજામાંના જનસાધારણને પણ આજે તલવારનો ન્યાય શીખવી રહ્યું છે, પણ ભરતખંડના ઋષિઓ જેઓ આર્યાવર્તની મહાન પરંપરાઓના રક્ષક હતા તેમણે તો ભારતવર્ષની પ્રજાને તલવારનો કે ખુનામરકીનો નહિ, પણ સહી લેવાનો, આત્મયજ્ઞ કરી છૂટવાનો મંત્ર ઉપદેશ્યો છે; અને જ્યાં સુધી હું અને તમે આ સાદી સાધનાના શ્રી ગણેશાય ઘુંટવા જેટલા પણ તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તલવાર ખેંચવાની તૈયારી તો આપણાથી સેંકડો યોજન દૂર છે એ તમે નિઃસંદેહ માની લેજો. એ રહસ્ય ભાઇ શૌકતઅલીના અંતરમાં કોતરાયું ત્યારે જ એમણે મારી સાચેસાચા ભક્તિભાવે અને વિનયભાવે આપેલી સલાહ સ્વીકારી લીધી છે અને આજે 'ઘણું જીવો અસહકાર' એમ તેઓ અસહકારની જે બોલાવી રહ્યા છે.

આત્મયજ્ઞની સાધના

ખુદ ઇંગ્લંડમાં પણ હમણાંની જ લડાઇ દરમિયાન નાનાં બાળકો સિક્કે નિશાળોમાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવેલાં, ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજની કૉલેજોને ભોગળો લાગેલી, એ ભૂલતા ના. વકીલોએ પોતાની કોર્ટો અને ઑફિસો છોડેલી અને ખાઇઓમાં સડતા રહી લડવાનું સ્વીકારેલું. હું તમને ખાઇઓમાં લડવાનું તો નથી કહેતો, પણ ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રીપુરુષો અને શૂરવીર છોકરાઓએ જે આત્મયજ્ઞ કર્યો તે આત્મયજ્ઞ હું તમારી પાસેથી અવશ્ય માગી રહ્યો છું. જે પ્રજાની જોડે તમે લડત ચલાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છો તે વખત આવ્યે કેટલો આપભોગ આપવાવાળી છે એ ભૂલતા ના. સાથે એ પણ યાદ રાખજો કે બોઅરોની એક નાની ટોળીએ આ જ જોરાવર પ્રજાને હંફાવી હતી. પણ તેના વકીલોએ પણ વકીલાતો છોડી હતી, તેમની માતાઓએ પોતાનાં છોકરાંઓને શાળાઓ તેમજ કૉલેજોમાંથી ઉઠાડી લીધાં હતાં અને એ જ બાળકો પ્રજાના સ્વયંસેવકો બન્યાં હતાં. મેં આ મારી સગી આંખે તેમને જોયેલાં. હું મારા દેશબાંધવોને આજ દરેક લડાઇની પૂર્વે સાધવી પડતી આ આત્મયજ્ઞની સાધના વગર બીજું કશું ન સાધવા વીનવી રહ્યો છું. તમે ખુનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હો કે અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારા હો, આ આત્મયજ્ઞની—તાલીમની પરીક્ષા તમારે આપવી જ પડવાની. ઇશ્વર તમને તથા આપણા આગેવાનોને સદ્બુદ્ધિ આપો, હિંમત આપો; પ્રજાને તેના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ દોરી જવાનું સમ્યક્‌જ્ઞાન આપો. ઈશ્વર હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને સત્ય માર્ગે દોરો અને કઠણ છતાં સહેલો એવો આ આત્મયજ્ઞનો માર્ગ આક્રમવાની દૃષ્ટિ, શક્તિ અને સાહસ આપો.

તા. ૨૯-૮-૧૯૨૦

હિન્દુ પ્રત્યે

હિન્દુમુસલમાન એકતાનું મહત્ત્વ

ખિલાફતના મામલામાં હિન્દુએ સર્વસ્વનો ભોગ આપવો કે નહિ એ વિષે હજુ પણ હિન્દુના મનમાં દગદગો રહ્યા કરે છે એમ હું જોઉં છું. મેં તો ઘણાં વર્ષોથી નિશ્ચય કર્યો છે કે હિન્દુસ્તાનનું ભલું હિન્દુમુસલમાનની હાદિક એકતામાં જ રહેલું છે. તેથી જ સત્યાગ્રહને દહાડે એટલે તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે હિન્દુમુસલમાનની એકતા ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજી સલ્તનતની સાથેના સંબંધ કરતાં હિન્દુમુસલમાનની એકતાને હું ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપું છું. અંગ્રેજી સલ્તનતનો સંબંધ હિન્દુસ્તાનની આબાદીને સારૂ અનિવાર્ય નથી. પણ હિન્દુસ્તાનનું શ્રેય હિન્દુમુસલમાનના ઐક્ય વિના અસંભવિત છે. હિન્દુસ્તાનના ત્રણ ભાગ ચોથા ભાગની સાથે વેર રાખી કદી સ્વતંત્રતા ન જ ભોગવી શકે. સાત કરોડ મુસલમાનોનું નિકંદન પણ તેટલું જ અસંભવિત છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય અને હિન્દુ ધર્મની રક્ષા

ઘણા હિન્દુ માને છે કે અંગ્રેજી રાજ્યથી હિન્દુ ધર્મની તો રક્ષા થાય છે, તેથી અંગ્રેજી સલ્તનતથી ગમે તેટલું બીજું નુકસાન થાય છતાં હિન્દુ ધર્મની રક્ષા થાય છે એટલો બદલો બસ છે. આના કરતાં હિન્દુને લજ્જાસ્પદ બીજો વિચાર મને તો લાગતો નથી. જો તેવીસ કરોડ હિન્દુ સાત કરોડ મુસલમાનોની સામે પોતાનો બચાવ કરવા તાકાત ન ધરાવતા હોય તો કાં તો હિન્દુ ધર્મ જ ખોટો છે અથવા તે ધર્મના માનનારા નાર્મદ અને અધર્મી હોવા જોઇયે.

હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે કૃત્રિમ સુલેહ પોતાની તલવાર વતી અંગ્રેજ સરકાર જાળવે તેના કરતાં હિન્દુમુસલમાન તલવારથી મુકાબલો કરી હિસાબ ચોખ્ખો કરી લે એ હું વધારે પસંદ કરૂં.

અનન્ય સુયોગ

પણ જો આપણે મુસલમાનો સાથે તલવારથી મુકાબલો ન કરવા ઇચ્છતા હોઇયે, જો આપણે તેઓની સાથે સગા ભાઇની માફક રહેવા માગતા હોઇયે, જો આપણે તેઓનાં દિલ ચોરી લઇને મિત્રભાવે ગાયની, આપણાં મન્દિરોની અને આપણી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવા ઇચ્છીયે તો આજે પ્રાપ્ત થયેલો સુયોગ આપણે વધાવી લેવો જોઇયે. પાછો તેવો યોગ સો વર્ષ લગી નહિ આવે.

ખાનદાની સાથે ખાનદાની

મીયાં અને મહાદેવને કદી ન જ બને એવું માનવું અયોગ્ય છે. મુસલમાનના અન્યાયના દાખલા જરૂર તવારીખમાં મળશે. પણ મુસલમાન ધર્મ ખાનદાન ધર્મ

છે. મુસલમાનો ખાનદાન છે. તેમનામાં બીજાઓ પ્રત્યે માન નથી, દયા નથી એવું હું માનતો નથી. તેમની ઉપર થયેલા ઉપકારનો બદલો વાળતાં તેઓને આવડે છે. એટલે હું તો દરેક હિન્દુને સલાહ આપું છું કે તેણે મુસલમાન ભાઇઓનો પૂરો વિશ્વાસ કરવો. મનુષ્યમાત્ર સ્વભાવે નિર્મળ હોય છે; મુસલમાનનો સ્વભાવ તે કાયદાના અપવાદરૂપે નથી.

આજ લગી આપણે એકતા મેળવવાના ખાનદાન પ્રયત્ન કર્યા નથી. ખાનદાન પ્રયત્નમાં બદલાની આશા ન હોય. ખાનદાની કંઇ વાણીઆનો હિસાબ નથી. મુસલમાનોની સાથે શરતો કરીને તેમને મદદ આપવી એ ન આપવા બરોબર છે. સાત કરોડનું દિલ શરતોથી ન બદલી શકાય. તેમનો વિશ્વાસ, તેમનું માન તો તેમને અણીને સમયે મદદ કરીને જ મેળવી શકાય. બદલો કેવળ ઇશ્વર પાસે જ માગવો જોઇયે. મારો હિન્દુ ધર્મ મને શીખવે છે કે મારે સારૂં કરતાં ફળની આશા ન કરવી, પણ સારાનું પરિણામ સારૂં જ હોય એવો વિશ્વાસ રાખવો. એ અનિવાર્ય કાયદો છે એમ સમજી કોઇ દૃષ્ટાંત તેનાથી વિરુદ્ધ આપણને મળી આવે તો આપણી ઓછી સમજને લીધે તેનો આપણે ઉકેલ નથી કરી શકતા એમ માનવું. તે અપવાદ રૂપે છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. ઇશ્વર હમેશાં માણસની ભારે કસોટી કરે છે. જે ખરી ભીડમાં તેને ભૂલતો નથી એટલે સત્યનો વિશ્વાસ કરે છે તેને જ ઇશ્વર સહાય કરે છે. તેથી જ તે નિર્બળનો બેલી મનાયો છે.

શક્તિ મેળવવાની તક

પણ માનો કે હિન્દુએ પોતાની ખાનદાની બતાવી છતાં મુસલમાને દગો દીધો, તો શું હિન્દુ નામર્દ રહેવાના ? પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવાની તેમની તાકાત નથી ? જો હિન્દુ પોતાના ધર્મનો બચાવ કરવાની શક્તિ મેળવવા માગતા હોય તો તે શક્તિ પણ તેઓ મુસલમાનોને સહાય આપતાં મેળવી લેશે; કેમકે મુસલમાનોને સહાય આપતાં હિન્દુએ દૃઢતા, વીરતા, સત્ય, આત્મભોગ, એકતા, યોજના ઇત્યાદિ મહાગુણોનું સેવન કરવું પડશે.

હિન્દુએ પોતાની નબળાઇને લીધે સહાય આપવી એમ મારૂં કહેવું નથી; પણ મુસલમાનો ન્યાયને રસ્તે છે, તેમણે અત્યારે યોજેલાં સાધનો પણ ન્યાયી છે, તેથી તેમને મદદ કરવાની તેમની પડોશી તરીકેની ફરજ ઉત્પન્ન થઇ છે. તે ફરજ તેઓ અદા નહિ કરે તો પોતાની ગુલામી વધારે સજ્જડ કરશે ને મુસલમાનોની મિત્રતા હમેશાંને માટે મેળવવાની તક ગુમાવશે. મદદ કરીને ગુલામી હઠાવશે ને મુસલમાનોને પોતાના કરી લેશે.

આમ વિચારતાં મુસલમાનોને મદદ કરવી એ દરેક હિંદુનો પરમ ધર્મ છે; કેમકે તેમ કરીને તે હિંદુસ્તાનનો તે પોતાના ધર્મનો સ્હેજે બચાવ કરી લેશે. આવી ફરજ બજાવતાં સાટાનો વિચાર કરાય નહિ અને ડર પણ રખાય નહિ. આવું શુભ ને મહાન પરિણામ લાવવામાં યજ્ઞ—મહાયજ્ઞ હોવો જોઇયે. એ યજ્ઞમાં આપણા ખિતાબો, આપણી વકીલાતો, આપણી દુન્યવી કેળવણીનો હોમ કરવો એ તો અલ્પ બલિદાન સમજું છું. હિન્દુ બલિદાન આપો યા ન આપો, દરેક હિંદુએ આ યુદ્ધનું રહસ્ય તો સમજી લેવું જોઇયે.

આપણી ફરજ

જેલથી ડર્યા

પીર મહેબૂબશાહ પડ્યા. પીર મહેબૂબશાહ જોરાવર પુરુષ હતા. તેમને કોઇએ બચાવ ન કરવાની ફરજ નહોતી પાડી. તેમને પોતાના દીનની બહુ દાઝ હતી. છતાં જ્યારે ખરેખર પોતાને માથે જેલ આવી પડી ત્યારે ડરી ગયા. બે વર્ષની સાદી જેલ ભોગવવા પણ તૈયાર ન થયા. માફી માગીને જેલમાંથી છૂટ્યા. મક્કમ માણસો પણ થોડું દુઃખ સહન કરવા તૈયાર નથી થતા તેનો શો અર્થ?

કાયરતાનું કારણ ગુલામી

આપણે કંઇ હમેશાં નામર્દ નહોતા. હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં દુઃખ સહન કરવાની શકિત થોડી ન હતી. આજ પણ થોડી નથી. છતાં આપણે સામાન્ય દુઃખથી કેમ ડરી જઇયે છીયે? જેલનાં દુઃખને હું ભારે દુઃખ ગણતો નથી. આવી દીનતાનું કારણ આપણી ગુલામી સમજું છું. આપણે ઘણા કાળથી એવી અધમ દશા ભોગવતા આવ્યા છીયે કે ખરી સ્વતંત્રતા ભૂલી ગયા છીયે. તેથી બહાર રહી આપણને માન મળો યા ન મળો, આપણો ધર્મ રહો યા ન રહો, પણ આપણે આપણા શરીરની સ્વતંત્રતા કેટલેક દરજ્જે જાળવી શકીયે એટલે આપણને સંતોષ રહે છે અને તેથી વિશેષ ઇચ્છતા નથી, તેથી જ્યારે શરીરને દુઃખ દઇ આત્માને છૂટો કરવાની વાત આવે છે ત્યારે આપણે કાયર જેવા લાગીયે છીયે.

એશઆરામની લાલચ

ઘણાં વર્ષની ગુલામી ભોગવી છે એટલું જ નહિ પણ તે ગુલામીમાં એશઆરામ આવી ગયા છે. અંગ્રેજી રાજ્યમાં કેટલાક માણસોને એશઆરામ ભોગવવાની તક મળે છે તેમાં શક નથી. જેમ ઉંદર રોટલાના કકડાને જોઇને ઉંદરીઆમાં ચાલ્યો જાય છે, માછલું લોટની ગોળીઓ જોઇ જાળમાં સપડાઇ જાય છે, તેમ આપણે પણ કેટલાકને મળતા એશઆરામથી લલચાઇ શુદ્ધ સ્વતંત્રતા ખોઇ બેસીયે છીયે.

પીર મહેબૂબશાહના કિસ્સાથી આપણે હારી જવાનું નથી, પણ જે વાતાવરણમાં પીટ પુરુષો પણ પડી જઇ શકે છે એ વાતાવરણને બદલાવવાનો બેવડો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આપણે આપણી ગુલામીને ઓળખવી, તેમાંથી છૂટવા સારૂ શારીરિક સુખ જતું કરવું એટલે એશઆરામ તજવા અને જેલનાં દુઃખથી ન ડરવું.

વળી જેમ એક ગાડીમાં જોડાયેલા ઘણા બેલમાંથી એક માંદો પડે કે થાકી જાય તો બીજા તેનો બોજો ઉપાડી લે છે તેમ આપણે પણ એક મહેબૂબશાહ પડયા તો તેનો બોજો ઉપાડી લેવાની હિમ્મત રાખવી ઘટે છે.

સરકારના ગુણ અવગુણ

આપણે જે જીત મેળવવાની છે તે જેવીતેવી નથી; તેમ જેની સાથે લડવું છે તે સરકાર પણ જેવીતેવી નથી. તેનામાં ગુણ અવગુણ બન્ને ભરેલા છે. એ સરકાર બહાદુર છે. તેના મંડળમાં એકસંપ છે, જ્ઞાન છે, યોજનાશક્તિ છે, આત્મભોગની તાકાત છે. તે નાસ્તિક છે, દંભી છે, તેનામાં છળકપટ છે. તે લલચાવે છે, ફોસલાવે છે, ડરાવે છે; બહાદુર હોઈ બહાદુરીને ઓળખે છે ને તેને વશ થાય છે. તેથી જો આપણે તેની ઉપર જીત મેળવવા ઇચ્છીયે તો તેના કરતાં આપણે વધારે બહાદુર થવું જોઇયે, તેનામાં સંપ છે તેના કરતાં આપણામાં વધારે હોવો જોઈયે, તેના જ્ઞાન કરતાં આપણું જ્ઞાન વધારે શુદ્ધ હોવું જોઇયે, તેની યોજનાશક્તિને આપણે શરમાવવી જોઇયે, તેના આત્મભોગ કરતાં આપણો આત્મભોગ ચડવો જોઈયે. તેની નાસ્તિકતાને આપણે આસ્તિકતાથી જીતીયે, તેના દંભને આપણે નિખાલસતાથી જીતીયે, છળકપટને આપણી સચ્ચાઇથી જીતીયે, તેના ખિતાબોરૂપી લાલચોથી સો ગાઉ દૂર નાસીયે, તેના સુધારાથી કે મોટા હોદ્દાથી ન ફોસલાઇયે, ડાયર જૉનસનના ડરથી આપણે ન ડરીયે.

પોતાથી શરૂઆત

'એવો દહાડો ક્યાંથી કે મીયાંના પગમાં જૂતી હોય' એમ વિચારી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. સ્વતંત્રતા મેળવવી એનો અર્થ ઉપરની શક્તિઓ મેળવવી એ જ છે. આખી પ્રજા ક્યારે મેળવે એ સવાલ કરીયે તો આપણું મગજ ફરવા માંડે, પણ આપણે તેની શક્તિ ક્યારે મેળવીયે એટલો જ સવાલ મન સાથે કરીયે તો બધું સહેલું છે. જે આપણે કરીયે તે બીજા પણ કરી જ શકે એમ માનીયે. ન માનીયે તો આપણે અહંકારી ઠરીયે.

વાંચનારે બહાદુર થવું, સાચા થવું, આત્મભોગ દેવો, નીડર થવું, ઇશ્વર ઉપર આસ્થા રાખવી, સરકારનાં ઇનામોથી ન લલચાવું, સરકારની ધારાસભાથી ન ફોસ-

લાવું, એ મુશ્કેલ નથી. તે જ્યારે આટલું કરે ત્યારે તે સ્વતંત્ર બને છે; ને તેની સ્વતંત્રતાનો ચેપ બીજાને લાગ્યા વિના ન જ રહે. પ્રજાને લાગે ત્યારે પ્રજા સ્વતંત્ર બનશે. એક માણસ અને આખી પ્રજાને એક જ કાયદો લાગુ પડે છે. આખી પ્રજા રોગથી પીડાયેલી હોય છે ત્યારે, જોકે આખી પ્રજા એક ઇલાજ ન સમજે તોપણ જે સમજે તેની ફરજ જેમ તે ઇલાજ પોતાને સારૂ યોજી લેવાની છે, તેમ આ ગુલામીના રોગમાંથી મુક્ત થવાના જે ઇલાજો છે તે પણ સમજનાર એક માણસે પણ યોજવાના છે.

ત્રણ મોહ

લોકોનો ત્રિવિધ મોહ

હું જેમ જેમ ભ્રમણ કરૂં છું તેમ તેમ જોઉં છું કે લોકોને સરકારી નિશાળોનો, વકીલાતનો ને ધારાસભાનો ભારે મોહ છે. નિશાળો વિના છોકરા રખડશે, વકીલાત વિના ન્યાય નહિ મળે ને વકીલો ભૂખે મરશે, ને ધારાસભા વિના પ્રજાનો કારભાર નહિ ચાલે એવો ભ્રમ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી નથી ખિલાફતનો ઉકેલ થવાનો કે નથી પંજાબનો મામલો સીધો થવાનો. સરકાર પોતાનાં કાણ ને બળ વધારતી જશે.

ત્રિવિધ મોહ કેમ ટળે?

સરકારી નિશાળમાં જે જ્ઞાન મળે છે તે મેળવવાની આપણામાં શક્તિ આવવી જોઇયે. ડિગ્રીનો મોહ જવો જોઇયે. ઘરમેળે ઇન્સાફ કરાવવાની આવડત આપણામાં હોવી જોઇયે. સરકારી અદાલતોમાં હમેશાં ઇન્સાફ મળે જ એવું તો નથી. મુનસફો વગેરે લાંચ લેતા પણ જણાયા છે; ભૂલથી, અજ્ઞાનથી ગેરઇન્સાફ કરતા પણ જણાયા છે. પ્રીવી કાઉન્સિલ સુધી જતાં પણ અન્યાય કાયમ રહ્યા જણાયા છે. તો પછી ઘરમેળે તે ન મળે એટલું સહન કરવા ઉપરાંત બીજો ગજબ કંઇ અદાલતોના ત્યાગથી નથી થવાનો. અને વકીલો વિનાના બીજા પણ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે એમ માની વકીલો ધીરજ રાખી બીજી રીતે પોતાની આજીવિકા મેળવી શકે છે. ધારાસભાનો મોહ સર્વથી વિશેષ જોવામાં આવે છે, છતાં એ મોહ સમજવો મુશ્કેલ છે. જેઓને સરકાર પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા છે તેવાને તો હું કંઇ નહિ કહી શકું. દારૂથી ફાયદો સમજનારની પાસે દારૂ છોડાવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. પણ ઘણા તો સરકારને વિષે મારાથી પણ ઓછી શ્રદ્ધા રાખનારા છે. તેઓને તો શ્રદ્ધા અસલથી જ ન હતી, આજે નથી; તેઓ કેમ ધારાસભાથી લોભાય છે એ મારી સમજ બહાર છે.

બૂરી દાનતની ભેટ

જ્યાં સુધી સરકારી વર્ગનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી, જ્યાં લગી તેની દાનત સાફ નથી થઇ, જ્યાં સુધી પંજાબના પાપનું તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કર્યું, જ્યાં સુધી મુસલમાનોને દીધેલા દગાને તેણે સાફ નથી કર્યો, ત્યાં સુધી ગમે તેટલા ઉજળા દેખાતા સુધારાઓ મારે મન તો સોમલમિશ્રિત દૂધની જેમ ત્યાજ્ય છે. મિ. શર્મા અને ડૉ. સપ્રુની નીમણુક કારભારી મંડળમાં થઇ તેથી શું થયું ? એને તો હું લોકોને છેતરવાનો પ્રપંચ માનું છું. લૉર્ડ સિંહ ગવર્નર થાય તેથીએ શું ? તે બધી ભેટો આપનાર કોણ છે? તેની દાનત એ આપવામાં શી છે ? પોતાની સત્તા વધારે મજબૂત કરવી, પંજાબ અને ખિલાફતના જખમને ભૂલાવવો. જખમ અંદર ઘર કરતો જાય ને ઉપરથી રૂઝાતો દેખાય એવી મલમપટી આપનાર તબીબને આપણે કેવું વિશેષણ આપીએ ?

સરકારની મહેરબાની ન લેવાય

જુઓ ના. વાઇસરાય સાહેબનું ભાષણ. તેઓ કહે છે કે પંજાબ વિષે સરકારના ટીકાકારોને જવાબ આપવાની તેઓ શક્તિ ધરાવે છે, છતાં જવાબ આપવાનું દુરસ્ત ધારતા નથી. છેવટનો ન્યાય તેઓ ભવિષ્યના ઇતિહાસકર્તાને સોંપે છે. ના. વાઇસરાય સાહેબ ભૂલી જાય છે કે છેવટનો ન્યાય તેઓ તો આપી ચુક્યા છે. સર માઇકલ ઓડવાયરને પોતે નિર્દોષ ઠરાવ્યા છે; જનરલ ડાયરે અક્કલ ઓછી વાપર્યા ઉપરાંત કંઇ ગુન્હો નથી કર્યો; બીજા અમલદારોએ ગુન્હો કર્યો જ નથી; કર્નલ ઓબ્રાયન વગેરે નિર્દોષ ઠરી માનીતા હોદ્દેદાર તરીકે ઓળખાય છે; રોલેટ ઍક્ટ કાયમ છે; આ પંજાબનો છેવટનો ઇન્સાફ. હવે ઇતિહાસ શું કહેશે ? કદાચ ભવિષ્યમાં તેમને અયોગ્ય અધિકારી ઠરાવશે; સર માઇકલ ઓડવાયરને નીરોનું ઉપમાન આપશે. તેથી શું? તેથી કંઇ પ્રજા આજે પીડા ભોગવી રહી છે તેમાંથી મુક્ત થઇ શકે તેમ છે? દરદીના મરણ પછી બીજું અને ખરૂં નિદાન થાય તેથી દરદીને શો લાભ? આપણે તો પંજાબને સારૂ આજે ન્યાય માગીએ છીએ. જો આપણે એક પ્રજા હોઇએ તો એક પણ પંજાબીને પેટે ચાલવું પડ્યું તે હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યા બરાબર છે એમ માનીએ. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સરકારને લોકોની પાસેથી સહકાર માગવાનો હક નથી. લોકોથી સરકારની મહેરબાની ગ્રહણ થાય નહિ.

પ્રજાને ભમાવવાનો પ્રયત્ન

હવે તપાસો ખિલાફત ઉપરનું તેમનું ભાષણ. તેઓ મુસલમાનોની લાગણી મિત્ર-રાજ્યો પાસે મુકી ચુકયા એટલે કે તેમની માગણી ન્યાયી હોવાનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે. પણ મિત્રરાજ્યો જે કંઈ કરે તેની ઉપર આપણી સરકારનો કાબુ ન હોય એમ કહી તે નિર્દોષ ઠરવા માગે છે. આ અસત્ય છે. હિન્દી સરકાર જાણે છે ને

આખું જગત જાણે છે કે તુર્કીની સાથેના કરારો ઘડવામાં ને તે કબૂલ કરાવવામાં અંગ્રેજ સરકારનો મુખ્ય ભાગ છે. તેઓ જાણે છે કે મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જ ધારત તો જરૂર પોતાનું વચન પાળી શકત અને મુસલમાનોની લાગણીને માન આપી શકત. પણ તેમનો ઇરાદો જ તુર્કીનો નાશ કરવાનો ને ઇસ્લામની જડ ઢીલી કરવાનો હતો. આમ છતાં ખિલાફત બાબત બધું કરી ચુક્યા કહીને વાઇસરાય સાહેબ નીકળી જવા માગે છે, તેનો અર્થ એ થયો કે તે પ્રજાને ભમાવે છે.

સ્વમાનવાળી પ્રજાનો કાયદો

આવા અન્યાયોને દૂર કરવા પ્રજા અસહકાર જેવું નિર્દોષ શસ્ત્ર ધારણ કરવા મથી રહી છે તેને તેઓ સાહેબ હસી કાઢે છે. મૌલાના શૌકતઅલીને અને મને પકડવાનો વિચાર બંધ કરીને અસહકારને હસી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જો આ નિશ્ચયની સાથે પાખંડનું મિશ્રણ ન હોત તો હું ના૦ વાઇસરાય સાહેબને મુબારકબાદી આપત. જનરલ ડાયરની કતલ જંગલી હથિયાર છે, હાંસીથી અમુક હીલચાલને મંદ કરવી એ સુધરેલું હથિયાર છે. અને જો પ્રજા અસહકાર નહિ કરે અને પેટે-ચાલવાનું અપમાન પી જશે તો જરૂર પ્રજાની હાંસી થશે. જે હાથ નિર્દોષ પ્રજાના લોહીથી ખરડાયેલા છે, જે કલમથી ઇસ્લામનું અપમાન થયું છે, તે હાથે, તે કલમે મળેલ પાયતખ્ત પણ ત્યાજ્ય હોવું જોઇયે એવો પોતાનાં દીન અને માન જાળવનારી દરેક પ્રજાનો કાયદો હોવો જોઇયે.

એથી મારી ઉમેદ છે કે પ્રજા મક્કમપણે અસહકારનું પ્રથમ પગથીઉં ભરી પોતાનું માન જાળવશે, ત્રિવિધ મોહને ત્યાગશે અને ના૦ વાઇસરાયની હાંસીને સારૂ તેમની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવશે.

મદ્રાસ ઈલાકાની મુસાફરી

મદ્રાસની શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા છતાં નિરાશા

પંજાબની મુસાફરીનાં સ્મરણો હું નથી આપી શક્યો. ભાઇ મહાદેવ દેસાઇએ તેનો ચિતાર આપ્યો છે. સિંધનાં સ્મરણો પણ લખવાનો મારો ઇરાદો હતો, પણ તેટલો વખત નથી મળી શક્યો. સિંધીનો જુસ્સો કંઈ ઓછો ન હતો. ક્યાં વધારે અનુભવ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં મદ્રાસના લોકોએ મારા મન ઉપર હમેશાં વિલક્ષણ અસર કરી છે. મદ્રાસમાં અમારે બન્ને ભાઇઓને અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરવાં પડયાં છે. જ્યાં મુસલમાનો ઘણા વધારે હતા ત્યાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ ભાઈ શૌકતઅલી હિન્દુસ્તાનીમાં બોલતા. આમ છતાં લોકો અતિશય શાન્તિથી સાંભળ્યા કરતા હતા. તેની અસર મારા મન ઉપર બહુ થતી હતી. મદ્રાસની શ્રદ્ધાનો પાર નથી. લોકોની નિર્બળતા ઘણી જ છે.

છતાં નિરાશા

આમ છતાં અમારી મુસાફરીનું તાત્કાલિક ફળ ઘણું આવ્યું ન કહેવાય. દરેક જગ્યાએ થોડા વકીલોએ વકીલાત બંધ કરી છે, કોઈએ પોતાના છોકરાને નિશાળમાંથી ઉઠાડી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, કેટલાકે પોતાના હોદ્દા છોડ્યા છે, કેટલાકે ધારાસભામાં જવાનું બંધ રાખ્યું છે, તોપણ લોકોની ભક્તિના પ્રમાણમાં ધારી શકાય તેટલું પરિણામ ન ગણાય.

કારણો

કારણો તુરત સમજાય તેવાં છે. આગેવાનોમાંના કેટલાકને અસહકારમાં વિશ્વાસ નથી: જેને વિશ્વાસ છે તેમનામાં આત્મભોગ કરવાની શક્તિ નથી. ત્રીજો વર્ગ ખોટો છે. તેઓ બોલે છે કંઇ અને માને છે કંઇ. આવી સ્થિતિ આગેવાનોની હોવાથી લોકો તુરત પગલાં ન જ ભરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. આ અનુભવ સૂચવે છે કે અસહકારરૂપી શુદ્ધ ચળવળથી વાતાવરણ શુદ્ધ થશે, પાખંડ કંઇક હળવું થશે ને મેલ તરી આવશે. આટલી શુદ્ધિ વિના પ્રજાની ઉન્નતિ અશક્ય છે.

મૌલાના શૌકતઅલી

શૌકતઅલી વિષેનો અનુભવ

આ મુસાફરીઓમાં જે અનુભવ મને ભાઇ શૌકતઅલીનો થયો તે બધી નિરાશાને મટાડનારો છે. તેમની દૃઢતા, સરળતા, તેમની સચ્ચાઇ, તેમનું ઈમાન, તેમનો પોતાને વિષે ને લોકોને વિષેનો અનન્ય વિશ્વાસ, તેમની ઉદારતા, તેમનો સખીભાવ, તેમનું શૌર્ય, તેમની નમ્રતા—આ બધાં તેમના જીવનમાં પ્રકાશી નીકળે છે. હિન્દુસ્તાન ઉપરનો તેમનો પ્રેમ ઘણો છે એમ માનું છું. હિન્દુમુસલમાન હમેશાંને સારૂ સગા ભાઈ બનીને રહે એમ તે ઇચ્છે છે. મુસલમાનોને હમેશાં ખાનગી તેમજ જાહેરમાં કહે છે કે તેઓએ હિન્દુઓને રીઝવવા જેટલી કુરબાની કરી શકાય તેટલી કરવી. હિન્દુએ મુસલમાનનું દિલ દુખાવ્યું હોય તોપણ તેણે હરગીજ અદાલતોમાં ન ચડવું પણ પંચની મારફતે નીકાલ કરાવવો.

અમારો મતભેદ

મતભેદ છતાં ભાઈચારો

અમારી વચ્ચે એક મતભેદ રહેલો તે અમે પ્રથમથી જ જાણીયે છીયે. જાણતા છતાં અમે સગા ભાઈની જેમ સાથે રહી શકીયે છીયે, તેનું કારણ એ છે કે અમે બન્ને એકબીજા તરફ તેમજ અમારા આદર્શ તરફ સંપૂર્ણતાએ વફાદર છીયે. તેઓ માને છે કે શત્રુને મારી શકાય ને મારવા સારૂ ભેદ પણ રમી શકાય. હું માનું છું કે શત્રુને મારવો એ મનુષ્યસ્વભાવનું પતન છે, એમાં હીણપત છે; અને કોઇ પણ પ્રસંગે ભેદ રમવાથી ખરો લાભ થતો જ નથી. ભેદ રમનારનો આત્મા હણાય છે. છતાં અમે સાથે મળ્યા છીયે, કેમકે તેઓ સમજી ગયા છે કે પ્રજાની પાસે હથિયારબળ છે નહિ; પ્રજામાં એકતા, દૃઢતા, શૌર્ય, આત્મભોગ ઇત્યાદિ ગુણો નથી; અને જ્યાં સુધી આ ગુણો નથી ત્યાં સુધી પ્રજાથી તલવાર ચલાવી શકાય જ નહિ. તેઓ કહે છે કે જ્યારે તેમની મોટરને સારૂ સારા રસ્તા જોઇયે ત્યારે મારૂં ગાડું તો દરેક સ્થિતિમાં ચાલી શકે; તેથી તેમણે મારો રસ્તો હાલ તો પસંદ

કર્યો છે. બન્ને રસ્તા લેતાં અમુક સામગ્રીની આવશ્યકતા છે, એથી મારો રસ્તો લેતાં તે અચકાયા નથી, એટલું જ નહિ પણ લીધા પછી તે રસ્તે જતાં સફળતા મેળવવા સારૂ જે યોગ્યતા જોઇયે તે તેઓ મેળવી રહેલ છે ને લોકોને સમજાવી રહેલ છે. તેમનામાં પ્રપંચ હું જોઈ શકતો નથી. નિષ્કપટપણે તેઓ લોકોને કહે છે કે અત્યારે ગાંધીનો રસ્તો લેવો એ જ તેઓને સારૂ સરસમાં સરસ ઉપાય છે, અને તેમની દઢતાથી જ મુસલમાનો સુલેહ જાળવી રહ્યા છે.

તેમની અસર

મુસલમાનો પર તેમની અસર જોરાવર છે. તેમના પ્રત્યે મુસલમાનોનો ભાવ નિર્મળ ને અલૌકિક છે. તે મુસલમાનોનું જીવન છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી લાગતી.

સરકારની કમનસીબી

શૌકતઅલી અને સરકાર

સરકાર આવા પુરૂષને પોતાના દુશ્મનની જેમ ગણી પોતાની કમનસીબી સિદ્ધ કરે છે. તેમણે સરકારની નોકરી સત્તર વર્ષ લગી કરી છે. ઘણા અંગ્રેજોના પ્રસંગમાં તેઓ તે વેળા આવેલા. આવા બહાદુર માણસને સરકાર ન સંઘરી શકી એ સરકાર કેવી હોવી જોઇયે ? તેમના મનમાં સરકાર તરફ વેરને ખાતર વેર નથી. સરકાર વેંત નમે તો તેઓ વાંભ નમે તેવા છે. માત્ર પોતાના દીનનું કે પોતાની કોમનું અપમાન તેમનાથી સહન થતું નથી. પાખંડથી તે દૂર ભાગે છે. જે માણસ હિન્દુસ્તાનની બહાર હોત તો હરકોઈ રાજ્યમાં સેનાધિપતિ હોઈ શકત તે માણસને સરકાર કેદ કરશે એવો સંભવ છે. આવી સરકારનો સહકાર એ તો પાપમય લાગે છે.

ગુજરાતીઓનો ભાવ

મદ્રાસ ઇલાકાના ગુજરાતીઓ

જેમ ભાઇ શૌકતઅલીનો અનુભવ બીજી નિરાશાઓને મટાડે છે તેવો જ મદ્રાસ ઇલાકામાંના ગુજરાતી ભાઇઓનો અનુભવ મારે સારૂ નીવડયો છે. જેમ બીજી બધી કોમોએ દરેક જગ્યાએ ખિલાફતના કામમાં ભાગ લીધો છે તેમ ગુજરાતીઓએ લીધો છે. કાલીકટ ને માંગલોરમાં તેઓએ હદ વાળી હતી. એ બન્ને જગ્યાયે ગુજરાતીઓએ અગ્રેસર ભાગ લીધેલો. એ બન્ને જગ્યાએ અમને બન્નેને ભાટીયા ગૃહસ્થને ત્યાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. આ જોઈ હું અંત્યત રાજી થયો ને આશ્ચર્યચકિત થયો. આ બન્ને કુટુંબો કંઈ ધર્મરહિત થઈ ગયાં છે એવું નથી. પોતાના વૈષ્ણવધર્મને સાચવી રહ્યાં છે, છતાં મુસલમાનને પોતાને ઘેર ઉતારો આપતાં તેમને અડચણ નહિ લાગી. બીજી રીતે પણ તેઓ ત્યાંના મુસલમાનો જેઓ પ્રમાણમાં અજ્ઞાન છે તેમને મદદ કરી રહ્યા છે. બહેનોએ પણ રસપૂર્વક આ જાહેર કામમાં ભાગ લીધો હતો. માંગલોરથી ટ્રેન સવારે વહેલી નીકળે છે. અમે સ્ટેશન પર પહોંચ્યા ત્યારે એક ગુજરાતી બહેન પ્લૅટફૉર્મ પર કુંકુમ, અક્ષત, શ્રીફળ અને સાકરનો પડો લઈ ઉભેલી હતી. તેણે અમને ધર્મના ભાઈ તરીકે આવકાર્યા, અમને ચાંલ્લો કર્યો, બન્નેના હાથમાં નાળિયેર ને પડો મુકયાં અને અમને સફળતા ઇચ્છી આશીર્વાદ આપ્યો.

એ વખતનો ભાઈ શૌકતઅલીનો પ્રફુલ્લિત ચહેરો જોવાલાયક હતો. આમ ગુજરાતીઓ દૂર દેશમાં પણ વિવેક, મર્યાદા, પ્રેમ ઈત્યાદિ બતાવ્યાં કરે છે ને જાહેર કામમાં હિસ્સો આપ્યાં કરે છે એથી હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો.

સ્વદેશી

ગુજરાતીઓ સ્વદેશી ચળવળને પણ સુંદર રીતે ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે. કાલીકટમાં નાનકડી છોકરીઓને પણ સૂતર કાંતતા શીખવ્યું છે. આ છોકરીઓએ રેંટીયો ચલાવતાં રેંટીયાનું ગીત પણ અમને સંભળાવ્યું હતું. આ ચળવળ અને કાલીકટ કોચીનમાં ગુજરાતીઓની કેટલીક જાગૃતિ કેવળ એક બાઇના સાહસને આભારી છે. કેટલાક ગુજરાતીઓ જેઓ પૈસે-ટકે સુખી છે તેમને ખાદીનાં કપડાં પહેરતા જોઈ હું બહુ રાજી થયો.

એક હોશિયાર ગુજરાતી

ભાઇ મથુરાદાસની ઓળખ

સ્વદેશી ચળવળ ગુજરાતીઓ દૂર બેઠે ચલાવી રહ્યા છે એથી બધા ગુજરાતી કદાચ મગરૂર નહિ થાય, પણ જે કિસ્સો હું હવે વર્ણવું છું તે તો બધા વધાવી લેશે એવી મારી ખાત્રી છે. કાલીકટમાં મારા ભાષણનો એક મલબારી ભાઇએ તરજુમો કર્યો. તેથી લોકોને સંપૂર્ણ સંતોષ ન થયો. જાણનારા કંઈ ભૂલ કાઢી રહ્યા હતા જ્યારે ભાઈ શૌકતઅલીની વારી આવી ત્યારે ભાઇ મથુરાદાસ તરજુમો કરવા તૈયાર થયા. તેમને સૌ ઓળખતા હતા. તેમને શ્રોતાઓએ વધાવી લીધા. તેમણે મલયાળી ભાષામાં ભાઇ શૌકતઅલી-ના અંગ્રેજી ભાષણનો એવો સુંદર તરજુમો કર્યો કે બધાંનાં મન હરી લીધાં. એમ કહેવાય છે કે અંગ્રેજીનો એક પણ ભાવ ભાઈ મથુરાદાસના મલયાળીમાં રહી ગયો ન હતો. ભાઇ મથુરાદાસ ગુજરાતી, મલયાળી ને અંગ્રેજી ત્રણે ભાષા સારી રીતે જાણે છે ને તેમનો અભ્યાસ થોડો કોચીનની સામાન્ય નિશાળમાં ને બાકી અનુભવનો જ છે. પોતે જાતે વેપારી છે, પણ રાજ્યપ્રકરણી પ્રશ્નોનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવે છે. આ તરફના ગુજરાતીઓ ઘણે ભાગે બે ત્રણ પેઢી થયાં કુટુંબસહિત વસેલા છે. ઘણાનો તો જન્મ પણ ત્યાં જ થયેલો હોય છે. તેઓ પોતાને વતન વખતોવખત આવી વતન સાથે સંબંધ રાખે છે, અને જ્યાં વસે છે ત્યાં અતડાઇથી નહિ રહેતાં હળીમળીને રહેતા જોવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કચ્છ કાઠીયાવાડના ભાટીયા અને વાણીઆઓ વેપાર અર્થે જઇ વસેલા જોવામાં આવ્યા.

અમારી રોજનીશી

ઝડપભેર મુસાફરી

નીચે પ્રમાણે અમારી મુસાફરીની નોંધ છે:

૧૦	ઑગસ્ટ	મુંબઈ છોડ્યું	૧૯	ઑગસ્ટ	માંગલોર
૧૨-૧૩	,,	મદ્રાસ	૨૦	,,	સેલમ
૧૪	,,	અંબુર ને વેલોર	૨૧	,,	સેલમ ને બંગલોર
૧૫	,,	મદ્રાસ	૨૨	,,	મદ્રાસ
૧૬	,,	તંજાવર અને નાગોર	૨૩	,,	બેઝવાડા
૧૭	,,	ત્રિચિનાપલ્લી	૨૫	,,	મુંબઇ
૧૮	,,	કાલિકટ	૨૬	,,	અમદાવાદ

એકીવખતે પૂરા ચોવીસ કલાક અમે મદ્રાસ સિવાય કોઇ જગ્યાએ રહી શક્યા નથી. અને મદ્રાસમાં પણ પહોંચ્યા ત્યારે જ ચોવીસ કલાક રહેલા. પછી તો બીજે જતાં મધ્યબિંદુ હોવાથી મદ્રાસ આવતું હતું એટલે થોડા કલાક રહી જતા. સેલમથી બંગલોર ૧૨૫ માઈલની મુસાફરી મોટરથી કરવી પડી હતી. આટલા ઝપાટાથી મુસાફરી કરવી એ વધારે પડતું હતું. પણ આમંત્રણો એટલા બધી જગ્યાએથી આવતાં કે ના પાડવી યોગ્ય ન લાગતું. વળી જેટલે ઠેકાણે અમારો સંદેશો પહોંચાડાય તેટલે પહોંચાડવાનો લોભ પણ ખરો.

॥ सत्यं शिवं सुन्दरम् ॥

નમૂનેદાર માનપત્ર

ગાંધીજીને અને શૌકતઅલીને અનેક ઠેકાણે માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, પણ જે એક માનપત્રે એમના મનનું હરણ કરી લીધું એમ કહેવાય તે મલબાર કિનારા ઉપર કાલિકટ અને માંગલોરની વચ્ચે આવતા કાસરગોટ સ્ટેશન ઉપર આપવામાં આવેલું માનપત્ર. એ માનપત્રનો ભાવાર્થ નીચે આપું છું:—

પ્રિય અને પૂજ્ય બન્ધુઓ,

"અમે, કાસરગોડ તાલુકાના લોકો, અમારા જીલ્લામાં આપનાં પ્રથમ પગલાં થતાં આપને દિલોજાનનીભર્યો આવકાર આપીયે છીયે. આપના વિધવિધ વ્યવસાયો વચ્ચે, ખુણામાં પડેલા અમારા કાનડા પ્રાંતની મુલાકાત માટે આપ અવકાશ કાઢી શક્યા એ અમારે મન મોટા આનંદ અને માનની વાત છે; અને એ માનને માટે અમારો અંતરનો આભાર અમે પ્રગટ કરીયે છીયે.

પૂજ્ય બંધુઓ, બાળકને જેમ કાંઇ દુઃખ થાય કે લાગલું જ પોતાની માતા તરફ વળે છે તેમ પીડિત, અપમાનિત હિન્દ આ અણીને વખતે સહાય અને માર્ગદર્શન માટે તમારા તરફ જોઇ રહી છે. અને સ્વદેશી અને અસહકારનાં આધ્યાત્મિક અસ્ત્રો વડે, અમને શંકા નથી કે આપણે આપણું પુરુષાતન પ્રતિપાદન કરી શકશું અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સરખા ભાગીદાર તરીકે આપણું સ્થાન સ્વીકારાવી શકશું. પ્રિય બંધુઓ, અમને આપના પુરાતન ઋષિઓના દુર્ધર્ષ ઉત્સાહ અને આત્મબળનો આપનામાં પુનરુદ્ધાર થયેલો જણાય છે, અને દેશના પવિત્ર અને ઉદાત્ત કાર્ય માટે આત્મા નિવેદિત કરનારા આપના જેવા રાજદ્વારી સાધુઓમાં જ અમારી એકપૂરી આશા સમાયેલી છે. અસહકારનાં તમામ પગથીઆં ચડવાનું અમારે માટે ન હોય, પણ આપને અમે ખાત્રી આપીયે છીયે કે અમારી શક્તિ પ્રમાણે નમ્રભાવે આપે દોરેલી રેખામાં જેટલે અંશે જવાય ત્યાં સુધી અમે જવાની ઉમેદ રાખીયે છીયે, અને આપે જે લડત આપની કરી લીધી છે તેમાં અમે અમારી ખરી દિલસોજી અને ટેકો આપીયે છીયે.

આપની બિરાદરીમાં હિન્દુમુસલમાન ઐક્યનો ઉદાત્ત અને જીવન્ત દૃષ્ટાન્ત જોઇને અમારાં હૈયાં હર્ષ અને ઉત્સાહથી ઉભરાય છે, અને અમને તો એ બિરાદરીમાં આપણા ઉજળા ભવિષ્યની આશા રહેલી લાગે છે.

અંતે અમે આશા રાખીયે છીયે અને પ્રાર્થના કરીયે છીયે કે આપ ઘણાંઘણાં વર્ષ સુધી અમો વચ્ચે વિરાજો, કે પરિણામે આપણી ભારતમાતાની પુરાણી કીર્તિ અને જાહોજલાલીના પુનરુજ્જીવનના આપના ઉદાત્ત પ્રયત્નો સફળ થાય."

માનપત્રની મુક્તકંઠ પ્રશંસા

આ માનપત્ર વિષે ગાંધીજીએ પોતાના ઉદ્ગારો મુક્તકંઠે માંગલોરના ભાષણમાં નીચે પ્રમાણે પ્રગટ કર્યા હતા:

"અમારી મુસાફરી દરમિયાન અમને અનેક જગ્યાએ માનપત્રો મળ્યાં છે, પણ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કાસરગોડમાં આપવામાં આવેલા માનપત્રના જેવું સાચું માનપત્ર એકે નહિ હોય. એને હું 'સાચું' કહું છું કારણ એમાંનાં વિશેષણો ઘણાંખરાં સાચાં હતાં. એમાં અમને 'પ્રિય અને પૂજ્ય બંધુઓ' તરીકે સંબોધ્યા છે. 'પૂજ્ય' વિશેષણ અમને ભારે પડે છે, પણ 'પ્રિય' વિશેષણ તો અમને વ્હાલું લાગે છે, અને એથીયે વધારે વ્હાલું તો લાગે છે અમને મધુરૂં નામ 'બંધુઓ'. એ માનપત્ર આપનારાઓ અમારા પ્રવાસનો હેતુ સમજ્યા છે. અમને લાગે છે કે અમારા કરતાં વધારે ગાઢું સગપણ ધરાવનારા બીજા બે સગા ભાઇઓ ભાગ્યે જ હશે. એક ધ્યેય લઇને એક જ કાર્યમાં અમારા કરતાં વધારે પ્રેમથી પરોવાઇ ગયેલા બીજા બે સગા ભાઇઓ કોઇ ભાગ્યે જ હશે. એ ભાઇબંધીથી મારી છાતી અભિમાનથી ઉછળે છે, અને એ માનપત્રમાં મને અને શૌકતઅલીને સગા ભાઇઓ કહીને સંબોધ્યા છે એથી અમારા હર્ષનો પાર રહેતો નથી. આગળ જતાં હિન્દુ-મુસલમાન ઐક્ય અમારામાં મૂર્તિમંત થવું એ ભાઇઓ જુએ છે અને હું તમને કહેવા માગું છું કે એ ઈષ્ટ ઐક્યનો દાખલો અમે ન બેસાડીયે, અમે એ બંને કોમોની અખંડ ગ્રંથી ન સાંધી શકીયે તો બીજું કોણ તેમ કરી શકશે? કાંઇ અતિશયતા વિનાની અને અલંકાર વિનાની ભાષામાં પછી ખિલાફત અને પંજાબ માટેની લડતનું રહસ્ય એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, અને પછી સાદી અને મધુરી ભાષામાં સત્યાગ્રહ અને અસહકારનું તાત્પર્ય એમાં વર્ણવ્યું છે. અંતે એક નિખાલસ અને નિર્મળ વચન એમાં આપવામાં આવ્યું છે. અમારી કઠણ જંગી લડત માટે તેઓ મુકતકંઠે પોતાની દિલસોજી અને ટેકો આપવાની મરજી દાખવે છે, છતાં બધાં પગલાં ચડવાને માટે તૈયાર ન થઇયે એમ પણ નમ્રપણે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. અને સાચાં કરતાં વધારે સબળ વચનો બીજાં કયાં હોય? એટલે જ સાચાં અને સબળ વચનોમાં એઓ કહે છે કે એઓ અસહકારમાં અમારી સાથે અમુક અંશે નહિ રહી શકે તે પ્રયત્નને અભાવે નહિ પણ કેવળ શકિતની ખામીને લીધે જ. આથી વધારે સુંદર માનપત્રની મને ઈચ્છા નથી, આથી વધારે અદકાં વચનની અમને ઇચ્છા નથી. તમે માંગલોરના લોકો આ માનપત્ર આપનારાઓની કોટિએ પણ રહી શકો તો અમને સંતોષ જ છે."

પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી કે એ માનપત્રનું સત્ય જ પ્રિય અને રુચિકર થઇ પડયું. આપણે 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' નું રહસ્ય સમજી જઇયે તો સત્વર આપણું શ્રેય સાધી શકીશું.

મહાદેવ હરિભાઇ દેસાઇ

તા. ૫-૯-૧૯૨૦

'નવજીવન'નું નવું વર્ષ

'નવજીવન'ની મુશ્કેલીઓ

'નવજીવન' એક વર્ષનું થયું. તેની ઉપર આપત્તિઓ ઘણી આવી. તે છતાં પહેલું વર્ષ તે પૂરૂં કરી શક્યું છે. મારા બધા ઇરાદાઓ હું પાર નથી પાડી શક્યો. છાપખાનાની અગવડો, કાગળોની મોંઘવારી, વ્યવસ્થામાં ખામીઓ, વગેરે ઉપાધિઓને લીધે જેટલાં પાનાં આપવાની ધારણા હતી તેટલાં નથી આપી શકાયાં.

કેટલાક ઑનરરી એજન્ટોએ ત્રાસ આપ્યો તેથી ગ્રાહકોને અગવડ પડી છે. એ અખતરો નિષ્ફળ જવાથી મને દુ:ખ થયું છે. 'આનરરી' પ્રીત્યર્થે થયેલું કામ ભાડુતી કરતાં ઘણું વધારે સારૂં હોવું જોઇએ; પણ તેટલી હદ સુધી આપણે પહોંચ્યા નથી. સેવાધર્મની ભાવના ફેલાઇ છે, તે શક્તિ હજુ કેળવાયેલી નથી.

આ મુશ્કેલીઓ સાથે મારી અંગત મુશ્કેલીઓએ પણ મને સતાવ્યો છે. તેથી જે જે વાનીઓ હું વાંચનારની આગળ મુકવા ધારતો હતો તે નથી મુકી શક્યો. પત્રનું તન્ત્રીપણું જાતે કરવું ને ભ્રમણ કરવું એ બે કાર્ય સાથે કરવાં અશક્ય ન હોય તોપણ મુશ્કેલ તો છે જ. એથી કેટલુંક લખવાનું હું નથી કરી શક્યો. ચર્ચાપત્રીઓને દોરવતાં મને આવડે છે; તેઓને ઉત્તેજન આપવાની મારી ઇચ્છા હું પૂરી કરી શક્યો નથી.

'નવજીવન' અને અભણવર્ગ

આવી અનેક પ્રકારની ખામીઓ છતાં 'નવજીવન' ખંતથી વંચાય છે એ મને ઓછો સન્તોષ નથી. હું તેમાં આવતા વિચારોનો અમલ અભણવર્ગમાં પણ થાઓ એવું ઇચ્છું છું. તેથી વાંચનાર જેઓ 'નવજીવન'ના વિચારોમાં ભાગ લે છે તેઓ અભણવર્ગને પણ 'નવજીવન' વંચાવે એમ માગી લઉં છું. તેને વધારે વાંચવાલાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યા જ કરીશ.

ગુજરાતની પસંદગી

ગુજરાતના દૃઢ આગેવાનો

ગુજરાતે પોતાનો ભાગ સારો ભજવ્યો છે. જે મહત્ત્વના સવાલનો નિર્ણય પરિષદે કર્યો છે તેવો સવાલ અગાઉ કદી પરિષદ આગળ આવ્યો નથી અને એક સૈકા લગી કદાચ નહિ આવે. તેવે સમયે આપણને દૃઢ આગેવાનની જરૂર હતી, તે મળી ગયા. રા. વલ્લભભાઈ પટેલનું ભાષણ અને બુજરગ અબ્બાસ તૈયબજીનું ભાષણ

વાંચતાં સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે તેમનાં ભાષણ દૃઢ, વિનયથી ભરેલાં અને દ્વિઅર્થથી રહિત હતાં. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખે સાદામાં સાદી ગુજરાતી ભાષામાં અસરકારક રીતે પોતાના વિચારો ટુંકામાં બતાવી આપ્યા. રા. અબ્બાસઅલીની ભાષા વિષે આપણે કંઇ ન કહી શકીયે, કેમકે તેમનું અસલ અંગ્રેજીમાં હતું. બીજાં ભાષણો ટુંકાં ને સરળ હતાં. એવાં ટુંકાં છતાં એટલાં સીધાં પ્રમુખોનાં ભાષણો મેં ભાગ્યે જ જોયાં કે સાંભળ્યાં છે.

ગુજરાતની જવાબદારી

જેવા પ્રમુખ તેવી જ પરિષદ્ હતી. પરિષદે જે ઠરાવો પસાર કર્યા તેમાં કંઇ કચાશ નથી રાખી. ઠરાવોની પાછળ શરત છે જ નહિ. એ ઠરાવોનો અમલ તુરત જ શરૂ કરવાનો છે.

આજ લગી જે ઠરાવો કર્યા છે તેમાં કંઇક સરકારને કરવાપણું હતું. હવે આપણે જ કરવાનું રહ્યું.

પરિષદ્‌ને ચેતવણી ખૂબ મળી છે. આગેવાનોએ બધાં જોખમોની ચેતવણી આપી છે. પ્રજામાં પોતે કરેલા નિશ્ચયનો અમલ કરવાની તાકાત નહિ હોય તો પ્રજાની આબરૂ જશે એ સારી પેઠે સમજાવવામાં આવ્યું છે. કદાચ મહાસભા જ અસહકાર અથવા તેના સૂચવેલા ક્રમની વિરુદ્ધ મત આપે તોપણ પરિષદે એકે અવાજે અસહકારનો સ્વીકાર કર્યો છે.

ગુજરાતીઓ વ્યવહારકુશળ ગણાય છે, આવેશમાં ઠરાવ કરતા નથી. ગુજરાતીની લાજ ઠરાવ કરીને જેટલી વધી છે તેટલી જ ઠરાવનો અમલ નહિ કરવાથી જશે. અને ગુજરાત જો પોતાના નિશ્ચયમાંથી હઠે તો હિન્દને પણ નુકસાન થાય. કાર્યનો અનારંભ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. પણ જો આરંભ કર્યો તો તેને ગમે તેમ કરીને પણ પાર ઉતારવું એ મનુષ્યમાત્રની ફરજ છે.

ગુજરાતીઓ ભારતમાતાના માનના ટ્રસ્ટી બન્યા છે. પ્રભુ તેમને દૃઢતા આપો.

ગુજરાતનો અસહકારનો કાર્યક્રમ

પરિષદે ધારાસભાનો, સરકારની નિશાળોનો, અદાલતોનો બહિષ્કાર ઠરાવ્યો છે. માનઅકરામવાળાને તેનો ત્યાગ કરવાની પરિષદે વિનન્તિ કરી છે. સ્વદેશીનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાની સૂચનાનો ઘણા વધારે મતે ઇનકાર કર્યો છે. ના. ડયુક આફ કૉનૉટ પધારે ત્યારે તેમને આવકાર આપવાનો વિરોધ કર્યો છે. સિપાહી, મહેતા અને મજૂરવર્ગને મેસોપોટેમિયાની ભરતીમાં નહિ જવાની સલાહ આપી છે.

આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થયો:

૧. માનચાંદવાળાએ માનચાંદ વગેરે છોડી દેવાં.

૨. વકીલોએ પોતાની વકીલાત છોડી તકરારોના ખાનગી ચુકાદા કરવાની ગોઠવણ કરવી.

૩. માબાપોએ પોતાનાં છોકરાંને જેમાં સરકારનો જરાયે હાથ હોય એવી નિશાળો-માંથી ઉઠાડી લેવાં. મોટી ઉંમરે પહોંચેલા વિદ્યાર્થીઓએ પોતે નિશાળો કે કૉલેજોનો ત્યાગ કરવો.

૪. વોટરોએ પોતાનો વોટ ધારાસભામાં જનાર કોઇ પણ ઉમેદવારને ન આપવો અને ઉમેદવારોએ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવી.

૫. દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકે સંપૂર્ણ સ્વદેશીનું પાલન કરવું ને તે પાલન કરવા સારૂ ઘેર ઘેર કાંતવા વણવાનું કરવું.

આથી જોઈ શકાશે કે પ્રજાએ ઓછી જવાબદારી નથી વહોરી લીધી. તેમ છતાં એ જવાબદારીમાં ઉપદ્રવનો ભય નથી. માત્ર લોકોની કાયરતા અથવા આળસનો જ ભય છે. ઉપલા ક્રમમાં પૈસાની નુકસાની પણ કંઈ નજીવી છે.

અદાલતોની અવેજીમાં શું? નિશાળોની અવેજીમાં શું? એ સવાલના જવાબો-માં પરિષદે પંચો મારફતે ઇન્સાફ મેળવવાની યોજના સૂચવી છે ને નવી નિશાળો કાઢવાની અથવા ચાલુ નિશાળોને પ્રજાની બનાવવાની યોજના સૂચવી છે.

કામદારોના જરૂર

આમ છાપતાં તો બધું સુન્દર લાગે છે. પુષ્કળ કામદારો વિના કંઇ થઇ શકવાનું નથી. કામદારો પણ હિંમતવાન, નીતિમાન, સમજુ, વિવેકી અને ખંતીલા હોવા જોઇયે. આવા કામદારો આપણને મળી શકે તો ગુજરાત આજે જે પરતન્ત્ર દીસે છે તે કાલે સ્વતન્ત્ર થઇ જાય અને ગુજરાત સ્વતન્ત્ર થાય તો તેટલે દરજ્જે ભારતવર્ષ પણ થયું ગણાય.

ઉપરના ક્રમમાં આખી પ્રજાને કંઇક કરવાનું તો આવી જ જાય છે. એક-બીજાની રાહ જોઇને બેઠાં રહેવાથી કામ નહિ સરે, પણ જેનાથી જેને જેટલું થાય તેને તેટલું તેણે કરી નાખવું.

એક ડેપ્યુટી કમીશનરનું ખુન

મિ. વિલોબી-નું ખુન

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ડેપ્યુટી કમીશનર મિ. વિલોબીનું ખુન એક મુસલમાને કર્યું ત્યારે જ મને લાગી આવ્યું કે હું ત્યાં હોત તો કેવું સારૂં થાત, અને જો મેં તે ઘા લીધો હોત તો તેથી જેટલી ઇસ્લામની અને હિન્દની સેવા હું કરી શકત તેટલી બીજી રીતે ન જ કરી શકું. મારા તે વેળાના મરણનું પરિણામ એ આવત કે આખા જગતને આપણી લડતની શુદ્ધતાનો વિશ્વાસ આવત; અને તે વિશ્વાસમાં આપણી જીતનું મૂળ રહ્યું છે.

વખોડવા લાયક

આ ખુનથી આપણને નુકસાન થયું છે. જે શાંતિ લડતમાં હતી તેમાં થોડો અશાંતિએ પ્રવેશ કર્યો છે. પ્રમાણમાં જે નિર્ભયતા અંગ્રેજોને હતી તેમાં ઘટાડો થયો છે. તેથી વેર લેવાનું, દાબ વધારવાનું શરૂ થશે. આપણી ભૂલથી વધેલો દાબ આપણને નુકસાન કર્યા વિના ન રહે.

આપણી લડતમાં છાનું કંઇ જ નથી. જે વિચારો આપણે કરીયે છીયે તે ખુલ્લા કહીયે છીયે. આપણે અસહકારની લડતમાં ખુનામરકી કરવા ઇચ્છતા જ નથી તેથી આપણે આ ખુનને વખોડી કાઢવાની જરૂર છે. છાપાંમાં ને સભાઓમાં વખોડીયે એટલું બસ નથી. આપણી ખાનગી વાતોમાં, આપણા મનમાં પણ વખોડવું જોઇયે.

ખુનામરકી અને અસહકાર

આ વેળા હું જે લખું છું તે જે પ્રમાણે હું અહિંસા ઓળખું છું તેને જ લાગુ પડે છે એમ નથી. હું જે લખી રહ્યો છું તે કેવળ સામાન્ય નીતિની દૃષ્ટિએ છે.

જો અસહકાર ખરેખર ખુનામરકી વિના જ ચલાવવો હોય તો આપણે ખુનામરકી બંધ કરવી આપણી પ્રથમ ફરજ સમજીયે. જો ખુનામરકીના ત્યાગનો દાવો કરતા છતાં ખુનામરકી છુપી કે ઉઘાડી રીતે પસંદ કરીયે તો આપણે દગો જ કર્યો કહેવાય.

ખુનામરકી થાય તો પ્રજા અસહકાર ન ચલાવી શકે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં ત્રાસ ચાલે અને પ્રજા પોતે જ ડરી જાય ને અસહકાર કરનાર પછી તો કોઈ રહે જ નહિ. આટલું તુરત સમજી જવાય તેવું છે ને અસહકાર ચલાવી રહેલા મુખ્ય માણસો આ વાત સમજી ગયા છે, તેથી જ ખુનામરકીરહિત અસહકાર ચાલે છે.

પણ હું જાણું છું કે કેટલાક મુસલમાનો આવા ખુનને પસંદ કરનારા છે. હિન્દુ પણ તેવું માનનારા છે એમ હું જાણું છું. આયર્લૅન્ડમાં ચાલતી ખુનામરકીનો કિસ્સો ઘણાઓ હેતથી વાંચી રહ્યા છે. ઘણા માને છે કે બૉમ્બ ન ફૂટત તો બંગાળ પાછું સંધાત નહિ. ધિંગરાએ કરેલા ખુનથી ફાયદો થયો છે એમ કોઇ માનનારા છે. હું તો અવશ્ય માનું છું કે ખુનામરકી કરવાથી ફાયદો થતો જ નથી; અને કેટલીક વેળા ક્ષણિક ફાયદો થયો દેખાય છે તે છેવટે નુકસાનકારક નીવડે છે. અંગ્રેજોની જીતને હું હાર માનું છું. તેઓમાં પાપ વધ્યું છે. લોભ, દંભ, ક્રોધ, જૂઠું, અન્યાય ખૂબ વધતાં ચાલ્યાં છે. મદનો પાર નથી. જર્મનોને આવા અવગુણો ખીલવવા હવે અવકાશ જ ન રહ્યો. અન્યાય કોની ઉપર કરે? ક્રોધ કયે કામ શું આવે?

પણ જેઓ ખુની શાસ્ત્રને માનનારા છે તેમને પણ એટલી તો અરજી હું જરૂર કરું કે તેઓ બે ઘોડે ન જ ચડી શકે. યા તો નિઃશસ્ત્ર અસહકાર ચલાવીયે અથવા તેનો ત્યાગ કરીયે.

ખુનામરકી કેમ અટકાવાય?

આમ લખવામાં મારો હેતુ એવો નથી કે આપણે અસહકારને છોડી દેવાનો વખત આવ્યો છે, પણ હું અસહકાર ચલાવનારાઓને સાવધાન કરવા માગું છું. ખરો ભય ક્યાં છે એ બતાવવા માગું છું. મિ. વિલોબીનો ખુની તો અસહકાર શબ્દ પણ નહિ જાણતો હોય; પણ હિન્દુસ્તાનના દરેક માણસની ઉપર કાબુ મેળવવામાં આપણી જીતની ચાવી રહેલી છે. જો આપણે છૂટાંછવાયાં ખુન પણ અટકાવવાની તાકાત ન ધરાવીયે તો આપણી લડત આગળ ન જ ચાલે.

આવાં ખુનો આપણે કઇ રીતે અટકાવીયે? વાતાવરણ બદલવાથી. વાતાવરણ તો જ બદલાય કે જ્યારે જેઓ અસહકાર ચલાવી રહ્યા છીયે તેઓ તેનું સ્વરૂપ અને તેની શરતો પૂરાં સમજી લઇયે. તેની પહેલી શરત એ છે કે આપણે દરેક અંગ્રેજની જાનના રક્ષક બનવું અને તેમ બનીયે તો આપણે આપણી આસપાસના સર્વ લોકોને દલીલોથી, દાખલાથી સમજાવીયે કે આપણી જીતનો બધો આધાર ખુનામરકીથી દૂર રહેવામાં છે.

‘નવજીવન’નો તરજુમો

‘નવજીવન’ના તંત્રી જોગ,

સાહેબ,

તરજુમાની ભૂલો

હું ‘નવજીવન’નો હમેશનો વાંચનાર છું. આપના આદર્શો મને પસંદ છે. આપની સાદી ભાષા લોકોને ગમે છે. વ્યાકરણદોષો કોઈ વેળા હોય છે તે તરફ વાંચનાર કટાક્ષ નથી કરતા.

પણ આપે શ્રીમતી અનસૂયાબહેનના કમીશનર સાહેબ પરના પત્રનો તરજુમો આપ્યો છે તે આપના રિવાજ પ્રમાણે સરળ નથી જણાતો. આપે 'strong' શબ્દનો અર્થ 'આકરા' કર્યો છે. એમાં શ્રીમતી બહેનને કંઈક અન્યાય થયો છે. એમના વિચારો દૃઢ હોય, મજબૂત હોય, પણ આકરા તો ન જ હોય; અને એ વિશેષણવાળું વાક્ય એવું લંબાવ્યું છે કે તેનો અર્થ મજૂરવર્ગ તો ભાગ્યે જ કરી શકે, અને તે કાગળ મુખ્યત્વે તો મજૂરવર્ગનું ધ્યાન ખેંચનારો છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ગુજરાતી વાક્યોમાં વિશેષણ વાક્યો નથી શોભતાં. તેથી વિશેષણવાક્યોને તોડીને ઉભયાન્વયી વાક્યોની રચના કરવી યોગ્ય ગણાય. વળી શ્રી. અનસૂયાબહેન પોતે કરેલા સ્વાર્થત્યાગનો ખુલાસો કરવા કંઈ 'ઈન્તેજાર' ન હતાં. એવી તેમની ઇચ્છા થઇ. 'ઇન્તેજાર' શબ્દનો પ્રયોગ તો 'curious' શબ્દને સારૂ મારા મહેતાજી કરાવતા. આપણે પારકાના વિચાર જાણવા 'ઇન્તેજાર' રહીયે છીયે. પોતાના જણાવવાની તો ઇચ્છા જ રાખીયે. 'આપની અનસૂયા' એવો તરજુમો વાંચીને અમારામાંના કેટલાકની તો પાંસળીઓ દુખવા લાગી ને અમને હાવર્ડની પાઠમાળાનું સ્મરણ થયું. 'વખાણી ખીચડી દાંતે વળગે' નો તરજુમો Praised khichdi sticks to the teeth' આંખે તરવા લાગ્યો ! છેવટમાં ગાંધીજીને તો અમે શ્રીમતી અનસૂયા બહેનને 'પૂજ્ય' વિશેષણ લગાડતાં સાંભળ્યા છે. તંત્રી તરીકે શું એમણે વિશેષણની જરૂર જ ન જાણી ? અમને તો બન્ને નવાઇ જેવાં લાગે છે; તેથી આ છેલ્લું વાક્ય ટીકારૂપે નથી. એ તો માત્ર મારા જેવાની 'ઇન્તેજારી' દર્શાવે છે.

આપનો સેવક

'નવજીવન'ને પોતાનું ગણનાર

ભૂલોનો સ્વીકાર અને ખુલાસો

[આ ચર્ચાપત્રને અમે ઘણી ખુશીથી જગ્યા આપીયે છીયે. તેમાંનો સૂક્ષ્મ વિનોદ અમને પ્રિય લાગે છે. ફુલની જેમ ફેંકાયેલો ઠપકો અમે સ્વીકારીયે છીયે. વાક્યરચનાની ટીકા યોગ્ય છે. 'ઈન્તેજાર' શબ્દનો પ્રયોગ પણ ટીકાકારનો ખરો છે. સ્ત્રીજાતિને 'આકરા' શબ્દો ન જ શોભે. 'આકરા'નો પ્રયોગ તરજુમામાં ખોટો થયો છે એ પણ ખરૂં છે. ચર્ચાપત્રીએ કરેલી ટીકા પત્રકારની મુશ્કેલીઓ સૂચવે છે. જાળવતા છતાં ભૂલો રહી જ જાય છે. 'આપની' સર્વનામ તરજુમામાં નહોતું જ મુકાવું જોઇતું. અંગ્રેજી ભાષાના કેફમાંથી અમે પણ છૂટયા નથી એ આમાંથી સિદ્ધ થાય છે. અંગ્રેજીમાં વિચાર કરવાની ટેવ ખરે બૂરી જ છે. અમારા દોષો વિવેકી ભાષામાં બતાવવા સારૂ અમે ચર્ચાપત્રીનો આભાર માનીયે છીયે. ગાંધીજી 'પૂજ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ કેટલીક વ્યક્તિઓ પ્રત્યે કરે છે એ તેમની તેઓના પ્રત્યેની ખાસ પ્રેમની નિશાની છે; તેથી તેવા પ્રયોગોનો અધિકાર પત્રકારને પ્રાપ્ત નથી થતો ને પત્રકાર તરીકે ગાંધીજી પણ તેવો ઉપયોગ ન કરે. 'શ્રીમતી' વગેરે વિશેષણોની પ્રથા હજુ નવી છે. પરિચિત વ્યક્તિઓને વિષે 'શ્રીમતી'નો પ્રયોગ કંઇક અંતરાયરૂપે અમને જણાયો છે. 'બહેન' શબ્દ માત્રમાં જ જે માન, મર્યાદા ને પ્રેમ છે એ બીજાં વિશેષણમાં નથી આવતાં એમ કહેવાની અમે રજા લઇશું. અનસૂયાબહેન ગુજરાતના મજૂરજીવનમાં

એટલાં ઓતપ્રોત થયાં છે કે તેમને શ્રીમતીને નામે ઓળખાવવાં એ અપમાન કર્યા બરોબર લાગે. ગ્લૅડસ્ટનને મિસ્ટર કયો અંગ્રેજ કહે? અથવા કહે તો તેનો પ્રતિસ્પર્ધી કહે.

તંત્રી ન. જી.]

ખિલાફત—અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી

[જેમ પંજાબમાં તેમ મદ્રાસમાં દરેક સ્થાને ગાંધીજી સ્થાનિક નેતાઓ અને કાર્ય કરનારાઓની ખાનગી સભા બોલાવે છે, અને અસહકારની લડતને અંગે ઉઠતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આ ખાનગી સભામાં થાય છે, જ્યારે અસહકારના તત્ત્વનું નિરૂપણ મોટા જલસાની સમક્ષ અપાતાં ભાષણોમાં થાય છે. માંગલોરમાં થયેલી આવી ખાનગી સભામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નોના જેવા જ પ્રશ્નો બીજે સ્થળે પૂછાતા હોવાથી, 'નવજીવન'ના વાચકોને એ ચર્ચાનો સાર પ્રશ્નોત્તરીના રૂપમાં આપી દેવો ઠીક છે એમ મને લાગે છે. 'નવજીવન'ના વાચકોને અહીં આપેલી ઘણી ખરી દલીલ તો જુદે જુદે ઠેકાણે મળી ચુકી છે, છતાં સંગઠિત રૂપમાં એ બધી દલીલો અહીં આપવાની અગત્ય સ્પષ્ટ જ છે. મ.]

અસહકાર હિન્દી સરકાર સામે શા માટે?

પ્રશ્ન—આ લડત તો હિન્દી સરકારની સામે ઉઠાવેલી છે. હિન્દી સરકારે શો ગુન્હો કર્યો? એ તો બાપડી બ્રિટિશ સરકારના હુકમ ઉઠાવનારી આડતીઆની પેઢી છે.

ઉત્તર—હિન્દી સરકારનો ગુન્હો તો જબરો છે. ખિલાફતના પ્રશ્નનો સંતોષકારક નીવેડો કરવા માટે એ તો અનેકવાર વચન આપી ચુકી છે. જાહેરમાં તેમજ ખાનગી રીતે મારી રૂબરૂ, એક નહિ પણ અનેક અમલદારોએ કહ્યું છે કે મુસલમાનોની લાગણી અને માગણી માટે તેમને ભારે દિલસોજી છે. એ દિલસોજીનું આપણે કશું ફળ દીઠું નથી. મુખ્ય ગુન્હો કરનાર વડા ગુન્હેગાર હિન્દી સરકાર ન હોય, પણ ગુન્હો શરૂ થયા પછી તેમાં મળતીઆ થઇ ગુન્હેગાર બનનાર તો હિન્દી સરકાર છે જ. હિન્દી સરકારની સૌથી પહેલી ફરજ છે કે તેણે મુસલમાનોની સ્થિતિમાં પોતાને કલ્પી લેવી અને મુસલમાન પ્રત્યેની લાગણી કૃત્યમાં બતાવવી. વાઇસરાય અને તેના જોડીદારો બધાએ એકેસામટાં રાજીનામાં આપી શકતા હતા. તે તેઓએ કયાં આપ્યાં છે?

વાઇસરાયને તમે નોકર અને આડતીઓ કહો છો. વાઇસરાયને પોતાના શેઠના ગુન્હામાં ભાગ લેવાનો કશો હક નથી. શેઠે ગુન્હો કર્યો છે એ તેને ખબર છે. એ ગુન્હાથી પોતે જે દેશના હાકેમ છે ત્યાં ખળભળાટ ઉપજી રહ્યો છે એમ પણ તેને ખબર છે. જાણીબૂજીને શા માટે તે ગુન્હાને ટપેરી આપે છે? હિન્દમાં રાજ્ય કરવા આવનાર દરેક વાઇસરાયે લોકમત સમજી લેવો જોઇયે અને લોકોના મતને અમલમાં મુકાવવો જોઇયે. તેમ ન કરે તો લોકોનો વિરોધ સાંખી લેવો જોઇયે. પણ તેમ ન કરતાં કડવી ઝેર ગોળીને ગોળમાં વીંટાળીને આપણને આપવાનો તેમણે અને તેમની સરકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. કેવી સુન્દર ધારાસભાઓ તમને મળશે, ત્રણ ત્રણ હિન્દીઓ તો ધારાસભામાં બેસશે—એ બધી મલામણી ગોળના પડ

જેવી છે; પણ એ પડ નીચે તો હલાહલ ઝેર ભર્યું છે. ક્યાં છાડી છે તેમણે તેમની કડવાશ, ક્યાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાય આપવાની છે તેમની દાનત? કોઈ પણ અમલદારે એમ કહ્યું છે ખરું કે મુસલમાન લોકોની લાગણીને ભારે ધક્કો નથી પહોંચ્યો? મને બોઅર લડાઈ પછીની સ્થિતિ યાદ આવે છે. બોઅરોને આપવાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે વાટાઘાટ થવા માંડી, આટલું જ અપાય અને આટલું ન અપાય એવા વાંધાસાંધાઓ નીકળવા માંડ્યા, ત્યારે લૉર્ડ મોર્લીએ કહેલું કે 'સાઉથ આફ્રિકાની સાથે પાછી લડાઇ તો તમારે નથી મંડાવવીને?' વાઇસરાય પણ બ્રિટિશ સરકારને સ્પષ્ટ કહી શકે છે કે 'તમારે હિન્દુસ્તાન સામે લડાઈ તો નથી જાહેર કરવાનીને?' હિન્દુસ્તાન સરકાર આપણી વતી આપણો મત રજુ કરનારી છે એ વાતની તો તે ના પાડતી નથી, તો તેની જવાબદારી પણ ચોખ્ખી જ છે: મને શંકા નથી કે હિન્દુસ્તાનમાં તેની આંખ ઉઘાડવા જેટલી શક્તિ છે. એ શક્તિનું તેને ભાન નહિ હોય, પણ ભાન આવવા જેટલી જ વાર છે. ભાન થશે કે હિન્દુસ્તાન બતાવી આપશે.

અસહકાર
અને તુર્કી
સુલ્તાન

પ્રશ્ન—સુલતાને તો સલાહનામા ઉપર મતું મારી દીધું છે. હવે આપણી ધમપછાડથી શો ફાયદો?

ઉત્તર—સને ૧૯૧૮માં લૉઈડ જ્યૉર્જે આપેલું વચન સૌને યાદ હશે. તેમણે સ્પષ્ટ કહેલું કે 'જગમશહૂર થયેલા ફળદ્રુપ પ્રદેશો—ગ્રેસ અને એશિયા માઇનર—તુર્કી સલ્તનત પાસેથી છીનવી લેવાનો અમારો હેતુ નથી. આ લડાઈ એ હેતુથી નથી લડાતી, કે નથી તે કુસ્તુન-તુનિયા પડાવવા માટે. તે વખતે આમની સભામાં જે ચર્ચા થઈ હતી તે દરમિયાન લૉઈડ જ્યૉર્જે વધારે ખુલાસો કરેલો કે 'તુર્કી કે તુર્કીના સુલ્તાનને માટે આ વચન નથી આપવામાં આવતું. આ હિન્દુમુસલમાનોને રીઝવવા આપવામાં આવે છે. લડાઈમાં હાલ કટોકટીનો પ્રસંગ છે, અને હિન્દી લશ્કર વિના કાંઈ વળે એમ નથી. હિન્દના મુસલમાનોને રીઝવ્યા વિના એ લશ્કર ન આવે, માટે જ એ વચન આપવામાં આવ્યું છે.' આ વચનના આધારે તો માણસોના થોકેથોક લડાઇમાં જોડાયા. એટલે તુર્કીના સુલ્તાને મતું માર્યું. તેની તો ફૂટી બદામ જેટલી હિંમત નથી. મુસલમાનોની મદદ લેવા માટે જે કરાર થયેલા તે મદદ લીધા પછી તૂટયા છે એ જ મુસલમાનોની ફરીઆદ છે, અને અહીં હું ધર્મની વાતમાં તો ઉતરવા માગતો નથી, પણ ટૂંકામાં તમને કહી દઉં કે મુસલમાન દીનની વિરુદ્ધ સલાહ કરવાની કોઈ પણ સુલ્તાનની મગદૂર નથી. સુલ્તાન એમ પારકું ઘર ભાડે આપી શકતા નથી. અને સુલ્તાન એમ કરે તો સુલ્તાનને તો તરત મુસલમાનો રૂખસદ આપી શકે છે. અને સુલ્તાન તો કુસ્તુનતુનિયામાં નામનો રાજીઓ થઇને બેસી રહેવાને ભલે તૈયાર હોય, પણ કુસ્તુનતુનિયા સાથે ઈસ્લામને એટલી લેવાદેવા નથી કે જેટલી જઝીરત-ઉલ-અરબની સાથે છે. આ લડત મુસલમાન દીનની આબરૂને સારુ, મોભાને સારુ છે.

મુસલમાન
જગતમાં
ક્ષોભ

પ્રશ્ન—બીજા ખંડના મુસલમાનોને આ સવાલમાં એટલું લાગતું નહિ હોય? કે ભરત-ખંડના મુસલમાનોએ જ આ બાબતમાં ઇજારો લીધો છે?

ઉત્તર—બીજા પોતાની આબરૂને વેચી આવે, માટે આપણે પણ વેચવી ? પણ આ વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી છે. બીજે ઠેકાણે પણ વિરોધાગ્નિ સળગી રહ્યો છે. આપણને કોણ સરખી ખબર આપે છે? આપણી પાસે જે આવે છે તે પણ બધી ટાળંટોળ માહીતી આવે છે. બાકી જેટલી માહીતી મળે છે તે ઉપરથી પણ ઉસ્તાદો તો સમજી ચુકયા છે કે મધ્ય એશિયામાં ભયંકર દાવાનળ ભભૂકી રહ્યો છે. હા, એમ હોય કે બીજે ઠેકાણે અહીંની માફક મુસલમાનો સંગઠિત નથી, તેથી પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિની ઓછી ખબર પડે. પણ હિન્દી મુસલમાનો આટલા સંગઠિત છે એ તો તેમને શોભાવનારી વાત છે. હજુ કેટલેક ઠેકાણે ખિલાફતના સંબંધમાં બરોબર સમજ ન હોવાનો પણ સંભવ છે, એટલે તેઓ અજ્ઞાનસંતોષમાં પડેલા હોય; પણ આપણે તેમના અજ્ઞાનનાં અંધારાં ફેડવાં પડશે.

અસહકારની સરકાર પર અસર

પ્રશ્ન—વારૂ, ત્યારે અસહકારથી આ સવાલનો શી રીતે ફડચો થવાનો ?

ઉત્તર—આનો ઉત્તર તો ઉઘાડો જ છે. સરકારના સાંધેસાંધા અસહકારને લીધે રહી જશે, એટલે સરકાર ઠેકાણે આવશે. સુલેહની શરતોમાં ફેરફાર શા માટે ન થાય ? અને એમ સમજો કે અહીંનું શાસકમંડળ ફેરફાર ન કરાવી શકે તો તેણે અહીંથી વદાય લઈ લેવી જોઈયે. તેમને વદાય થવું પડે એવી સ્થિતિ, આ નિર્દોષ હથિયારના બળે કરીને આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીયે છીયે, અને એ ગુન્હાના કરનારા અહીંથી વદાય થાય એટલે આપણી ગરજ સરી. મુસલમાનોને પછી તેમની સાથે કશી વઢવાડ રહેવાની નથી.

અસહકારની શકયતા અને વ્યવહારૂતા

પ્રશ્ન—ત્યારે અસહકાર તમને તો એકમાત્ર ઇલાજ લાગે છે કેમ ? અને એ જ રામબાણ ઇલાજ લાગે છે ? અમને તો એની શકયતા વિષે સવાલ રહે છે. એ શકય નથી લાગતો તેમજ વ્યવહારૂ નથી લાગતો.

ઉત્તર—આના કરતાં કોઇ વધારે સત્વરપરિણામી ઉપાય હોત તો શા સારૂ તે અમે છોડત ? એ તુરત અમલમાં મુકાય એવો પણ છે અને વ્યવહારૂ પણ છે. વ્યક્તિપરત્વે કહું તો એ એક અમોઘ અસ્ત્ર છે. હરેક વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કરીને બેસી જઇ શકે છે. તેના કર્તવ્યનું પાલન એ જ તેનો સંતોષ. અનેક વ્યક્તિઓ કરે તો એ જ ઈલાજ સંપૂર્ણ રીતે વ્યવહારૂ થઇ પડે છે. વ્યકિતપરત્વે બોલતાં હું અમારો બન્નેનો જ દાખલો આપીશ. અમારા બન્નેનાં મન એટલાં બધાં નાજુક છે કે કાંઇ પણ વિષમતાથી એની ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી, છતાં અમે તો આઝાદ આલમગીરોની માફક ફરીયે છીયે. તેનું કારણ શું ? કર્તવ્યપાલનનું ભાન. એ જ આઝાદી હરેક વ્યકિત ભોગવી શકે છે. સમશેરનો ઉપાય આની સાથે સરખાવો. એ શકય છે, પણ વ્યવહારૂ નથી. એની અવ્યવહારૂતાના શૌકતઅલી જ જીવતા જાગતા દૃષ્ટાન્ત છે. શૌકતઅલી તો ભારે તાલીમબાજ છે, મોટા પહેલવાન છે, આપણા જેવા અનેકને ચપટીમાં મસળી નાખે એવા છે. પણ તેઓ સમજે છે કે તેઓ એકલા તલવાર લઇને ઝુઝી શકે નહિ, ઝુઝે તો તેમાં કાંઇ સાર નથી, ત્યારે અસહકારમાં તો દેશ પણ ઉતરી શકે અને એકલશૂરા લડવૈયાઓ પણ નીકળી શકે. દેશજાગૃતિ થતી જવાની એટલે એ ઉપાયની વ્યવહારૂતા વધતી જવાની.

અસહકાર અને રાજ્યમાન્ય ઉપાય

પ્રશ્ન—રાજ્યમાન્ય ઉપાયો ઉપરથી તમારો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે ?

ઉત્તર—ના. હરગીઝ નહિ. રાજ્યમાન્ય ઉપાયોનો શિરોમણિ આ ઉપાય છે. આ સિવાયના બીજા ઉપાયોમાં મારો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે ખરો. મેં કેટલા અને કયા કયા ઉપાયો લીધા એની તમને અને દેશને મેં ખબર નથી આપી. મારૂં ફાવ્યું હું બધું કરી ચુકયો. ભાગ્યે જ કોઇને ખબર હશે કે મૉન્ટેગ્યુની સાથે મસલત કરવાની મુસલમાન ભાઈઓની મને ખાહેશ થયાથી મેં હિન્દુસ્તાન સરકારને તેમની પરવાનગી અને અનુમતિ માટે માગણી કરેલી. હિન્દુસ્તાન સરકારે તો ભલમનસાઇથી મને ઉત્તર આપેલો કે તમારા જવામાં અમે અડચણ ન નાખીયે, પણ અનુમતિ પણ ન આપીયે. એટલે મેં મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને તાર કર્યો. તેમણે મને તડ અને ફડ જણાવી દીધું કે 'સુલેહની શરતો છઠ્ઠીના લેખ જેવી છે. એ લેખ કાંઇ મટે એમ નથી. તમારે એ મટાડવા આવવું હોય તો આવશો મા. બાકી સુલેહમાંથી ઉપસ્થિત થતા તથા હિન્દુસ્તાનના હિતના બીજા સામાન્ય સવાલની ચર્ચા કરવા આવવું હોય તો આવો ! આ જવાબ પછી મારા બીજા ઉપાય બંધ પડયા. હું તો મુત્સદ્દીઓના કુળનો રહ્યો, પણ મારા જેવા એકાનું મુત્સદ્દીપણું પણ કાંઇ કામ ન આવ્યું. તમે હરગીઝ ન માનશો કે હું કોઇ ઉપાયની અવગણના કરૂં છું. સ્વરાજ્ય માટે જે ભારે ચળવળ ચલાવતા આવ્યા છીયે તેની કિંમત હું બરાબર સમજું છું. તિલક મહારાજે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે તે કાંઇ મારાથી ભૂલાય એમ નથી, પણ એ જૂના જમાનાની orthodox રીત મુકીને અસહકારની આ સુધરેલી રીત હું આદરૂં એમાં બીજાને વસવસો શા માટે ઉપજે ?

અસહકાર અને અરાજકતા

પ્રશ્ન—અસહકારની નીતિ અરાજકતાની જનેતા નહિ નીવડે ?

ઉત્તર—જે ધીરજ, શાન્તિ અને ડહાપણથી અમે કામ લઇ રહ્યા છીયે તેમાં જ તમે કહો છો તે પ્રમાણે ન થવાની બાંહેધરી રહેલી છે. તમે જોતા નથી મૌલાના શૌકતઅલીને ? તેઓ કેટલે ઠંડે મગજે કામ લઇ રહ્યા છે ! તેઓ તેમના દિલમાં આવે તેમ કરતા હોય તો તો આજે તેઓ ધડ પરથી શીશ ફેરવીને ફરતા હોત. પણ તેઓ સમજે છે એટલે જ ધડ પર શીશ રાખીને ફરે છે. તેઓ સમજે છે કે હિંસારહિત અસહકાર હિંસા અથવા અરાજકતામાં ચાલી ન જ શકે. તમે પૂછો છો કે કદાચ પોલીસ પોતાના કામ પરથી ફારગત થઇ જશે તો રક્ષણ કોણ કરશે ? જેઓ કામ પરથી નીકળશે તે નકામા નહિ બેસી રહે. તેઓ આપણા વધારે સાચા રક્ષકો બની રહેશે. અને તેઓ નહિ બને તો 'મામલામાં માટી ' એ કહેવત પ્રમાણે આપણામાંથી માણસો નહિ તૈયાર થાય ? ગયે વર્ષે લાહોરમાં અને અમૃતસરમાં જ્યારે પોલીસ ત્રણ દહાડા સુધી ઉઠાવી લેવામાં આવેલી ત્યારે શું થયું હતું તે તમને ખબર છે ? અમૃતસર તો ચોરધાડપાડુનો વાસ છે. ત્યાં સામાન્ય રીતે જાનમાલ મુશ્કેલીથી સુરક્ષિત છે. છતાં ત્યાં ત્રણ દિવસમાં ચોરી કે લૂંટફાટનો એકે દાખલો બન્યો ન હતો. અશસ્ત્ર સ્વયંસેવકોએ રાતદિવસ પહેરા ભર્યા અને લોકોના જાનમાલની રક્ષા કરી.

અસહકાર અને રાષ્ટ્રીય ઐક્ય

પ્રશ્ન—આપણામાં ઐક્ય તો છે નહિ; અસહકાર શી રીતે થવાનો ?

ઉત્તર—અસહકાર સુન્દરમાં સુન્દર રેવણ છે. એનાથી સમાજનાં છૂટાંછવાયાં અંગોને સરસ રેવણ દેવાશે, અને એ અંગો એક થશે. ઘણું કાર્ય કરવાનું બેશક બાકી છે; પણ પ્રજા કેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ ચડતી જશે એનો કોને ખ્યાલ છે ? હું તો ભારે આશાવાદી રહ્યો. તેમજ શૌકતઅલી. તમને હસવું આવશે પણ હું સાચું કહું છું કે ધર્મચુસ્ત માણસો ભારે આશાવાદી હોય છે. એટલે મને તો શંકા જ નથી કે આપણામાં સત્વર ઐક્ય થતું જશે. પૃથ્વીના પડ ઉપર ફાટનારા જ્વાળામુખીઓ કાંઈ નિયમ વિના જેમ તેમ નથી ફાટી નીકળતા. દરેક કોઇ નિયમને આધારે જ ફાટે છે. અને આપણે ત્યાં ફાટેલો જ્વાળામુખી પણ તે જ રીતે નિયમને આધીન હોઇ આપણને એક કરશે.

આત્મપરિતોષની દૃષ્ટિએ ખિતાબત્યાગ

પ્રશ્ન—તમે પ્રથમ પગલા તરીકે ખિતાબો આપી દેવા વગેરે સૂચવ્યું છે, પણ કેટલા ખિતાબો છોડી દેવાયા ? અને પુષ્કળ ખિતાબો તજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દહાડો વળે?

ઉત્તર—હું તમને સમજાવવા માગું છું કે એક ખિતાબ છોડવામાં આવે તેની પણ કિંમત છે. ઘરની દીવાલની એક ઇંટ ઢીલી થઇ ખરી પડે કે કુશળ ઘરવાળાને ચિન્તા પેસે છે, તેમ ખિતાબો ખરવાથી બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા જેવી હોશિયાર રાજ્યસત્તાને પોતાના સત્તાભવનમાંથી ઇંટ ખરતી જણાતી જશે તેમ તેના પાયા ધ્રુજવા માંડશે. પણ હું કબૂલ કરું છું કે એ છૂટાછવાયા ખિતાબો છોડવાની સરકાર ઉપર ભારે અસર ન થાય. વાત તો એ છે કે ખિતાબો ધારણ કરનાર વ્યકિત પોતે કર્તવ્ય કર્યું છે એમ માનીને શી રીતે આત્મપરિતોષ મેળવી શકે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ આ પગલાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

નોકરીના ત્યાગમાં ભય

પ્રશ્ન—આપે નોકરી છોડવાની કહી છે, તે શું હિન્દુમુસલમાન નોકરી છોડે એટલે બીજા હિન્દુમુસલમાનો તેમની જગ્યા લઇ લેનારા ન નીકળે ?

ઉત્તર—જરૂર નીકળે. પણ આપણે કોઇની નીતિ કે અન્તરાત્માના ચોકીદારો નથી. તેમ જો થાય તો મને ભારે દુઃખ થાય એ ખરું, પણ એ થવું મને અસંભવિત લાગે છે. આપણી ધર્મદાઝની એટલી અસર શું ન પડે કે બીજાને આવી જગાઓમાં દાખલ થતાં જ શરમ આવે ?

શાળાત્યાગ અને સ્વાશ્રય

પ્રશ્ન—શાળાઓ ખાલી કરવાનું આપે કહ્યું છે. આજે આપણને જે કેળવણી મળી રહી છે તે શાળામાંથી મળી રહી છે. તે શાળા બંધ કરી આપણે અશક્ય કરશું તો તેની પ્રગતિ અશક્ય નહિ થઇ પડે ?

ઉત્તર—એનો ઉત્તર સૌ એમાં જ આવી રહ્યો છે. શાળા બંધ કરી કે તે શાળાનો આપણે જ હવાલો લઇશું. આપણા શિક્ષકો ડાહ્યા હશે તો આ શાળા બંધ થયા પછી આપણે હાથે જ ઉઘડે તે શાળાઓમાં કામ કરશે. અને તમે લાંબો વિચાર શા સારુ કરો ? તમે તો માંગલોરની શાળા બંધ કરીને નવી ચાલુ કરો એટલે બસ થયું. દેશમાં દરેક ગામ

પોતપોતાની હાજતો સંભાળી લેવાને શક્તિવાળું છે; અને તે જ પ્રમાણે શાળાની. સરકારે અત્યાર સુધી આપણી હાજતો તપાસી છે, પણ મહાવિઘ્નકારક રીતે તપાસી છે. હવે આપણે એ જ હાજતો આપણી જાતમહેનતથી નહિ સંભાળી શકીયે?

બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ

પ્રશ્ન—બ્રિટિશ માલ બૉયકૉટ કરવાથી કાંઈ ન થાય?

ઉત્તર—હું આ બાબત બે વર્ષ થયાં દેશની આગળ મારા પોતાના વિચાર મુકી રહ્યો છું, છતાં તમારા આગળ સંક્ષેપમાં હું એનું તાત્પર્ય મુકી દઈશ. એ ઉપાય દેખાય છે સરસ, પણ અમલમાં મુકવો કઠણ છે; કારણ એ ઉપાયમાં તો આપણાથી ન સમજાવી શકાય એવાં કઠણ કરોડપતિઓને પીગળાવવાની જરૂર છે. હું તેમની પરિસ્થિતિ સમજું છું, પણ બ્રિટિશ માલના પોશીંદાઓ તેઓ હોઈ તેઓ જ્યાં સુધી તે છોડે નહિ ત્યાં સુધી કાંઇ વળે નહિ. જો તેઓ તે છોડવાને માટે તૈયાર હોય તો બૉયકૉટની કાંઇક અસર થાય ખરી. પણ આખરે આ વિચાર આવીને નડે છે કે એ અશુદ્ધ, દ્વેષદુષિત, હિંસાદુષિત હથિયાર છે; એમાં એકને તજી બીજા પરદેશીને સેવવાપણાનો આત્મઘાતક અવગુણ રહેલો છે. સત્વર પ્રયોગ થાય તો જ તેની અસર થઈ શકે એમ હોઈ તે અશકય પ્રકારનું છે, કારણ આપણી પાસે બૉયકૉટ ભારે પ્રમાણમાં, પૂર્ણ પ્રમાણમાં કરવાની સામગ્રી જ નથી. ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ ધાર્યું હતું કે અહમદનગર કૉન્ફરન્સ વખતે એને વિષે ઠરાવ કર્યાથી તે ત્રણ મહિનાની અંદર અમલમાં આવશે. પણ તે વાતને વર્ષો વીત્યાં અને તે હતી ત્યાંની ત્યાં રહી. હવે તેઓ મારી વાત કબૂલ કરતા થયા છે. તેમ જ હઝરત મોહાની. બંગાળમાં બંગભંગ પછી કાંઇ ઉત્સાહની ન્યૂનતા હતી? પ્રયત્નની કંઈ કુણપ હતી? અનેકવાર શુદ્ધ કરેલી ભાવનાઓના અર્કરૂપ બંગાળમાં પણ બૉયકૉટ અશક્ય અને અવ્યવહારૂ નીવડયો. કારણ શું? તેનો યોગ્ય અને અસરકારક પ્રમાણમાં અમલ કરવા માટે સામગ્રી જ ન હતી.

બૉયકૉટ બૉયકૉટમાં ભેદ

પ્રશ્ન—બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ અસરકારક થવા માટે તે બહુ મોટા ક્ષેત્રમાં પથરાયલો હોવો જોઇયે એમ આપ કહો છો, અને તેના વિસ્તારમાં, હાલની સ્થિતિમાં, તે થવો અશક્ય છે એમ કહી આપ બૉયકૉટને અવ્યવહારૂ ઠરાવો છો. ધારાસભાના બૉયકૉટ અને શાળાઓના બૉયકૉટનું પણ એમ જ છે. છૂટાછવાયા માણસો પોતાનાં છોકરાંને શાળામાં મોકલતાં બંધ પડે તે પણ સંકુચિત પ્રમાણમાં થતા બૉયકૉટના જેવું નિરર્થક અથવા અવ્યવહારૂ ખરૂંને?

ઉત્તર—ના. એમ હોત તો હું એ સૂચવત જ નહિ. કાઉન્સિલ-બૉયકૉટ અને શાળાત્યાગ એક એક વ્યકિત કરીને પણ કર્તવ્ય કર્યાનો સન્તોષ મેળવી શકે છે. મતલબ કે કાઉન્સિલ-બૉયકૉટ અને શાળાત્યાગ બંનેને મેં આદર્શરૂપ (ideal) માન્યા છે તેથી જ કેવળ એક વ્યક્તિ કરીને બેસી રહે તોપણ તેની કિંમત છે; જ્યારે બ્રિટિશ માલના બૉયકૉટને મેં આદર્શ માન્યો નથી. એક જ વ્યકિતને ધર્મ તરીકે એ હું ઉપદેશી શકું જ નહિ; જ્યારે ઉપર કહેલી બન્ને વસ્તુઓ તો ધર્મ તરીકે હું લોકો આગળ મુકી રહ્યો છું. બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ કેવળ રાજકીય શસ્ત્ર છે અને મેં સૂચવેલાં શસ્ત્રો આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર છે એવો મારો દાવો છે. એ દાવો તમે સ્વીકારો તો તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉઘાડો જ છે.

સ્વરાજ્યમાં લશ્કર

પ્રશ્ન—આપણે લશ્કર અને આરમાર વિના શી રીતે કામ લઇ શકીશું ? બ્રિટિશ સંબન્ધ તોડીને તમે તો દેશને રક્ષણ વિનાનો કરી મુકવાના !

ઉત્તર—(હસીને) તમે તો બધી જ રીતે હારીને બેઠા છો એટલે શું ? આપણે બધુંયે કરી શકીશું. આપણા હાથમાં અખત્યાર આવ્યે આપણે તૈયારી ન કરી શકીયે ? અરે, વખત આવ્યે શૌકતઅલીને જ આપણે આપણા કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કરીશું, અને મને ખાત્રી છે કે જનરલ મનરોથી એઓ ઓછા ઉતરશે નહિ, [અહીં શૌકતઅલી પણ કહેવા લાગ્યા, ' કરોડો સિપાઇ બનાવવાની તાકાત હું રાખું છું.']

અસહકાર અને સામાન્યવર્ગ

પ્રશ્ન—આ પ્રશ્ન અગાઉ કરવાનો હતો પણ હવે ઉઠે છે, માફ કરજો. સામાન્ય માણસ પાસે શું કામ લઈ શકશો? અને કાંઈ કામ ન લઇ શકો એટલે જ તમે મોટેરાઓને પકડી રહ્યા છોને ?

ઉત્તર—અરે કંઇ રામ રામ ભજોને. એ લોકો તો મારી અખૂટ ખાણ છે. એમની પાસે હું જે કરાવી શકવાનો છું તે તમારી પાસે નથી કરાવી શકવાનો. પણ એમને મેં હમણાં 'રિઝર્વ' માં રાખ્યા છે. એઓમાં સંપૂર્ણ આત્મનિગ્રહ હજી નથી. ખેડૂતો તો લાખો હું તૈયાર કરી શકું પણ તેઓનાં ગાડીબળદ, ઢોરઢાંખર, જરજમીન વેચાય ત્યારે તેઓ મીઠી મુદ્રા રાખી શકે એ માટે મારે હજી તેમને તૈયાર કરવા રહ્યા. મારે ખેડૂતોની સાથે ભારે સંબન્ધ છે, તેઓની પાસે ધીરજનાં કામો મેં લીધાં છે, પણ આ કામને માટે હજી તેમની પાસે માગણી કરવાનો હું સકારણ જ વિલંબ કરી રહ્યો છું. એઓને તૈયાર કરી શકીશ એમાં તો મને શંકા જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હજારો મજૂરો તૈયાર થયા અને હજારો જેલમાં ગયા એ ભૂલવાનું નથી. પણ તમને નિગ્રહ રાખવાનું કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો, એટલે મેં તમો મોટેરાઓથી શરૂઆત કરી છે. અબદુલ બારી સાહેબે મને કહેલું કે તેમની પાસે વીસ હજાર માણસો નોકરી છોડવાને માટે પણ તૈયાર છે. પણ હું તેમની પાસે હમણાં નોકરી છોડાવીને શું કરૂં? મારી પાસે હજી તેમને માટે વ્યવસ્થા નથી. અને અમે તો શાણી રીતે દૂરંદેશીથી ને ધીરજથી લડાઈ લડી રહ્યા છીયે. અમારી સામગ્રીનો અપવ્યય નથી કરવાના. તક આવ્યે જ વાપરીશું.

તપ, તપ ને તપ

પ્રશ્ન—પણ મને તો વિશ્વાસ નથી રહે—આપણી તૈયારીમાં કે આપણી સહનશક્તિમાં. તમે તો કેવળ 'તપ, તપ ને તપ'નો પાઠ ભણાવી રહ્યા છો. એ તપના લૂખા પાઠથી લોક થાકશે અને આખરે હારીને બેસી જશે.

ઉત્તર—તમને માનવજાતિના ઇતિહાસની ખબર નથી. માનવજાતિ અખંડ રહી છે, જ્યારે અનેક નીચી કોટિઓ નષ્ટ થઇ છે; કારણ માનવજાતિમાં સહન કરવાનો ભારે ગુણ રહેલો છે. તમે આપણા ગરીબો શી યાતનાઓ ભોગવે છે તે જુઓ. આપણી સ્ત્રીઓ કેવી યાતનાઓમાંથી પસાર થાય છે તે જુઓ. આપણી માતાઓને પૂછો. તેઓ તમને જવાબ આપશે અને તમારી અશ્રદ્ધાને કારણ નહિ રહે.

મારો પ્ર અને આશાવાદ

હા, તમારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ હોઇ શકે કે દેશ રાજકીય કારણે દુઃખ ખમવાને તૈયાર નથી. પણ તૈયાર નથી એટલું જ તમે કહી શકો; અશક્ત છે એમ કહેશો તો હું ના પાડવાનો. પણ હું દેશને તે માટે તૈયાર કરવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; દેશદાઝનો ગુણ હું તેમનામાં જાગૃત કરી રહ્યો છું. અન્ય યુરોપીય દેશમાં રાષ્ટ્રને માટે ખમવાની જે લાગણી છે તે લાગણી હું પ્રેરી રહ્યો છું; અને તેનો બહુ થોડા કાળમાં ઉદય થશે એ વિષે મને શંકા નથી. આ મારે જલસાઓથી તમે મને માન આપો છો, હજારો લોકો મને જોઇને હર્ષઘેલા થાઓ છો, તે શા સારૂ ? એ તમારો હર્ષ, તમારો ઉત્સાહ હું યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તૈયાર નથી માટે તૈયાર થઇયે ત્યાં સુધી બેસી રહો એમ કહેલું.એ કાયરનું વચન છે. એમ કહીને તો આપણે કોઇ દિવસ ઉભા થવાના નથી. દેશદાઝનો ગુણ જાગ્રત કરવામાં મને જરાયે નિરાશા નથી થતી. આ તમારો હર્ષ અને ઉત્સાહ એની શકયતાની સાક્ષી પૂરે છે. ઇટાલીના દુઃખને માટે હું દુઃખી ન થઇ શકું, જર્મનીના દુઃખને માટે લોકોમાં દુઃખ ન પ્રેરી શકું, તેમ કરવાની ઉમેદ પણ ન રાખું; કારણ હું પરમેશ્વર નથી. પણ આપણા દેશના દુઃખે દુઃખી થવાને તો હું દેશમાં જન્મેલા દરેકને તૈયાર કરીશ. અહીં જ કહી દઉં કે ખિલાફતના સવાલમાં તુર્કીને માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું હું નથી કહેતો. હું સાત કરોડ મુસલમાન ભાઇઓ સાથે ન રહેતો હોત તો આ લડત લેત જ નહિ. હું તો તેમની લાગણીને વશ થઇને જ આ લડત લડી રહ્યો છું.

સત્યાગ્રહની ત્રિકાલાબાધતા

પ્રશ્ન—અગાઉના એક પ્રશ્નમાંથી ઉપસ્થિત થતો પ્રશ્ન મેં છોડી દીધો. સત્યાગ્રહ તો હવે ગયો જ ના ?

ઉત્તર—અરે સત્યાગ્રહ શી રીતે જવાનો ? એ તો ત્રિકાલાબાધ છે. એ નિષ્ફળ ગયો જ નથી. એ તો અનેક રૂપમાં ચાલુ રહેવાનો જ. સત્યાગ્રહથી કશું પણ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું છે એમ મને લાગતું વથી. જલિયાંવાલા બાગને હું ભૂલતો નથી. હું તો અનેક જલિયાંવાલાથી ડરતો નથી. પણ મેં સત્યાગ્રહ બંધ કરેલો, કારણ હું સાચા સિપાઇની માફક નિરર્થક સંહાર ન થવા દઉં. સત્યાગ્રહને જ ધન્ય છે કે આજે આપણે છચોક રાજદ્રોહની વાતો કરીયે છીયે, જે કરતાં આપણે ધ્રુજતા હતા. રાજદ્રોહનું અમે કારખાનું માંડયું છે એમ કહું તો ચાલો. હું તમારા સૌમાં આ સરકારની પ્રત્યે અપ્રીતિ ગાળી રહ્યો છું.

અને એમ ન સમજજો કે સુલેહની શરતો રદ થશે એ એક મારૂં સ્વપ્નું માત્ર છે; કારણ કે તે રદ કર્યા વિના બ્રિટિશ સરકાર શાન્તિથી રહી નહિ શકે, સામ્રાજ્ય શાન્તિ નહિ ભોગવી શકે. અને આ પ્રમાણે પારાવાર અશાન્તિની કિંમત આપી સરકાર પોતાની હદમાં કાયમ ન જ રહે.

તા. ૧૨-૯-૧૯૨૦

§ લોકસત્તા અને ગુંડસત્તા

લોકસત્તા વિ॰ ગુંડસત્તા

ઉપલક દૃષ્ટિએ જોનારને ઘણીવાર લોકસત્તા અને ગુંડસત્તામાં ઝાઝો તફાવત રહેતો નથી દેખાતો. લોકોનાં ટોળાં અમુક વાતના ઉત્સાહ અને જોશમાં ગુંડાઓનાં ટોળાંનો ભાસ કરાવી દે છે. આમ છતાં આ બે વચ્ચે પાકો તફાવત છે અને તે સદાને માટે રહેશે. આ આપણે સમજી લેવું જોઇયે.

હિન્દુસ્તાન ગુંડાશાહીની દશામાંથી આજકાલ ઝપાટાબંધ પસાર થઈ રહ્યું છે. 'ઝપાટાબંધ' વિશેષણ વાપરીને હું મારી આશા વ્યક્ત કરી રહ્યો છું. કદાચ એ દશામાંથી બહાર નીકળી રહેતાં વાર લાગવાનું પણ આપણા નસીબમાં હોય. છતાં એ દશામાંથી બનતી ત્વરાએ બહાર નીકળી જવાના સઘળા પ્રયત્ન આપણે હાથ ધરવા એમાં ડહાપણ છે.

ટોળાની મરજીને તાબે થઇને ઉધમ મચાવવા તરફ આજકાલ આપણું ખૂબ વલણ છે. ગયા ૧૯૧૯ની એપ્રિલની ૧૦મીએ અમૃતસરમાં ટોળાંની આણ વર્તી; અમદાવાદમાં તેજ દિવસે ટોળાંઓએ રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય બે-લગામ, ગુંડાશાહી અને દાદાગીરીનું હતું, અને તેથી તે અવિચારી, કશા લાભ વિનાનું, દુષ્ટ અને હાનિકારક હતું. લડાઇ એ આવી કોઈ પણ ગુંડાશાહીના કરતાં વધારે ખુનામરકીભરી પણ ધોરણસર વિનાશ કરનારી વસ્તુ છે એટલું જ. છતાં લડાઇનાં વખાણ થાય છે, કારણકે કેટલીક લડાઇઓનાં અલ્પકાલિન છતાં ઝગઝગતાં પરિણામો ઉપરથી આપણે ભૂલાવો ખાઇયે છીયે. પણ હિન્દુસ્તાનને લોહી વહેવડાવીને—ખુનામરકીથી—સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવવું હશે તોપણ તેને તે ધોરણસર અને ખાનદાન (જેટલે દરજ્જે ખુનામરકીને ખાનદાન કહી શકાય તેટલે દરજ્જે) ખુનામરકી જે લડાઇ કહેવાય છે તે દ્વારા મેળવવું પડશે. એ સ્થિતિમાં પણ ગુંડાશાહી કરી તો એને નહિ જ પોસાય.

ગુંડાશાહીનું આબેહૂબ વર્ણન

પણ અહીં તો મારે અમદાવાદમાં ચાલી હતી તેવી ટોળાશાહી અગર ગુંડાશાહીની વાત નથી કરવી. એથી ઘણા વધારે પ્રમાણમાં મને ઓળખીતી થયેલી ટોળાશાહીની હું આજે વાત કરવા ઇચ્છું છું. કૉંગ્રેસ એ ડાહ્યાં અને ધોરણી સ્ત્રીપુરુષોનું બાંધેલું છતાં લોકશાહી પ્રદર્શન છે. હાલના જમાનાનાં આપણાં ઘણાંખરાં ગંજાવર લોકપ્રદર્શનો, સરઘસો કે મેળાવડાઓ નિઃસંશય લોકશાહી પ્રદર્શનો હોય છે. ખિલાફતને લગતી મારી સિન્ધ, પંજાબ અને મદ્રાસ ઇલાકાની મુસાફરીઓમાં આવાં પ્રદર્શનોનો મને પારવગરનો અનુભવ થયો. રેલવેસ્ટેશનો પર આવાં ટોળાંની પોતાના

પ્રિય નેતાઓને માન આપવાની ઘેલછામાં અજાણે બીજા ઉતારૂઓનાં પોટલાં કચડાતાં મેં અનેકવાર જોયાં છે, અને મને શરમ ઉપજી છે. આ ટોળાંઓ પોતાના પરોણાઓને માન આપવાના ધોમાં જે બેસૂર અને કર્કશ બૂમોનો કોલાહલ મચાવી મુકે છે તેમાં તે પોતાના એ પરોણાઓને કેટલી તકલીફ થતી હશે તેનો ખ્યાલ કરવો પણ ભૂલી જાય છે. તેઓ ધક્કાધક્કી કરે છે, એકબીજા પર પડે છે, કચરે છે; સામટા બોલે છે, સામટા હુકમો આપે છે. વ્યવસ્થા અને શાન્તિ જાળવવા વિષે સામટા સૂચનાઓનાં બૂમરાણ કરી મુકે છે. દસ સ્વયંસેવકો સામટા એક જ હુકમ આપતા સંભળાયા છે. સ્વયંસેવકો ઘણીવાર લોકોના પોલીસ બન્યા રહેવું છોડી મેળાવડામાં ભાગ લેવા મંડી જાય છે. વચમાં તૂટી ગયેલી સ્વયંસેવકોની હરોળ વચ્ચે થઇને ગાડી કે મોટર સુધી પહોંચવું એ આગેવાનોને માટે હમેશાં ત્રાસદાયક અને ઘણી વેળા જોખમકારક થઇ પડે છે. પાંચ મિનટથી વધુ વખત ન જ લાગવો જોઇયે તેવા આ કામ માટે ઘણીવાર કલાકના કલાક નીકળી જાય છે. લોકો ભીડમાં જોર કરી પાછળ હઠવાને બદલે ઉલટા આગેવાનો તરફ જ વધવા જોર કરે છે, અને તેથી આગેવાનોને સંભાળવાની વધારે જરૂર પડે છે. ગાડી પાસે આવી પહોંચતાં તો જેને મરજી પડે તે ગાડી પર ચડી બેસે છે. આમાં સ્વયંસેવકો સૌથી વધારે ગુન્હેગાર હોય છે. આગેવાનો અગર ગાડીમાં જનારાઓને આ આગંતુકોને એમ ગાડીનાં પાટીઆંઓ ઉપર વગરાવચારે ન ચડી બેસવા સમજાવવામાં નાહક વખત ખોવો પડે છે. સરઘસમાંના લોકો ગાડીનું છપ્પર પકડીને ફાવે તેમ ટીંગાય છે અને ફોડે તોડે છે. આવાં સરઘસોમાં મોટરનાં છપ્પરોને ટોળાંઓના હાથથી બચીને સાજાંસમાં મુકામે પહોંચતાં મેં કવચિત જ જોયાં હશે. રસ્તાઓ ઉપર પણ બેઉ બાજુ હારબંધ ઉભા રહેવાને બદલે લોકો ગાડીની પાછળ દોડે છે; અવ્યવસ્થાનો પાર નથી રહેતો; ડગલે ડગલે અકસ્માતોની ધાસ્તી રહે છે. અકસ્માતો નથી થતા તે વ્યવસ્થાપકોની કાબેલિયતને લીધે નહિ પણ લોકો ધક્કામુક્કી અને કચડાકચડી સહી લઇને પણ પોતાનો ઉત્સાહ અને આનંદ ટકાવી રાખવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલા હોય છે, પરસ્પર ધક્કામુક્કી કરવા છતાં બીજા માણસને જાણીજોઇને અગવડ કરવાની કોઇને વૃત્તિ નથી હોતી, તેથી. આ બધાને અન્તે સભાનો ચિતાર આંખ આગળ લાવો એટલે આ આખું ચિત્ર પૂરૂં થાય છે. અવ્યવસ્થા, કલબલાટ, ધક્કાધક્કી, બૂમરાણ અને હોહો સિવાય બીજી વાત નહિ. ભાષણકર્તા સરસ હોય તો તો લોકો ધ્યાન દઇને સાંભળે છે અને ટાંકણી પણ પડી સંભળાય તેવી શાન્તિ ફેલાઇ રહે છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂઠું)	૦-૬-૬	૦-૨-૦
આટલું તો જાણજો-ભાગ ૧ (લે. શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું? ('આટલું તો જાણજો'નો બીજો ભાગ.)	૦-૮-૦	૦-૨-૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનો)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
आश्रमभजनावलि (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂઠું.)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
અરજુનવાણી (અરજુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
श्रीमद् भगवद्गीता-मूळ (સુંદર સુઘડ ગુટકો)	૦-૮-૦	૦-૧-૦
વણાટશાસ્ત્ર (લેખક: શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂઠું.)	૦-૧૦-૦	૦-૨-૦
ગાંધીજીની જુવાની	૦-૬-૦	૦-૧-૦
ખેડાની લડત (લેખક: શ્રી૦ શંકરલાલ દ્વા. પરીખ)	૧-૮-૦	૦-૫-૦

બાલસાહિત્ય

રાયણ (ચણીબોરથી આગળના કવિતાસંગ્રહ)	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ચાલણગાડી—નાની (બાળપોથી)	૦-૧-૩	૦-૦-૬
ચાલણગાડી—મોટી ,,	૦-૩-૦	૦-૦-૬
ચાલણગાડીના શિક્ષકોને	૦-૧-૦	૦-૦-૬

મુદ્રક અને પ્રકાશક: રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી; નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ